

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 32, 2022, 1

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 32, 2022, 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Gorazd Bajc

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 3. 2022.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.*

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Salvator Žitko:** Vrnitev v Italiji zadržanih umetnin in arhivov iz Kopra, Izole in Pirana: zgodovina neke problematike ali problematika neke zgodovine? 1
Restitution of Artworks and Archival Material from Koper, Izola and Piran Withheld by Italy: The History of a Problem or Problems of a History? La restituzione delle opere d'arte e degli archivi di Capodistria, Isola e Pirano trattenuti in Italia: storia di una problematica oppure la problematica di una storia?
- Adriana Mezeg & Anna Maria Grego:** Boris Pahor's Prose in Italian and French: The Case of the *Villa by the Lake* 39
La prosa di Boris Pahor in italiano e francese: il caso del romanzo La villa sul lago Proza Borisa Pahorja v italijanščini in francoščini: primer Vile ob jezeru
- Ana Toroš:** Poetic Representations of Trieste in the 20th Century 53
La rappresentazione poetica di Trieste del 20° secolo Pesniške reprezentacije Trsta v 20. stoletju
- Marija Kocić & Nikola R. Samardžić:** Durrës (Durazzo) and „Turkish Albania“ (*Albania turca*) in Treatise by Giovanni Antonio Maria Morana 63
Durazzo e l'Albania turca nel saggio di Giovanni Antonio Maria Morana Drač in „Turška Albanija“ v delu Giovannija Antonija Marie Morane
- Danila Zuljan:** Pripovedi o hudiču in štrijah v terskem narečju 75
Racconti del diavolo e delle streghe nel dialetto sloveno delle Valli del Torre Folktales of the Devil and Witches in the Ter/Torre Valley Dialect of Slovene
- Špela Udovič, Asja Nina Kovačev & Barbara Rodica:** Analiza perceptivnosti semantičnih dimenzij v slikovnem polju: primer Vasarelyjeve umetniške grafike »Metagalaxie« 89
L'analisi della percettività delle dimensioni semantiche nel campo visivo dell'immagine: "Metagalaxie" – un esempio della grafica d'arte di Vasarely The Analysis of Perceptivity of Semantic Dimensions in the Art Field: An Example of Vasarely's Artwork »Metagalaxie«
- Tomislav Vignjević:** *Kužna slika* v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom in ikonografija kombinirane intercesije v času okrog 1500 103
L'affresco dei flagelli di Dio nella chiesa di sv. Primož nad Kamnikom e l'iconografia dell'intercessione combinata intorno al 1500 The Plague Image at the Church of St. Primus above Kamnik and the Iconography of Combined Intercession Around the Year 1500
- Saša Simović & Olga Vojičić Komatina:** Two Congenial Female Voices – A World Apart 117
Due voice femminili affini – due mondi Dva sorodna ženska glasova – dva svetova
- Eliana Čavrak Tomac & Željko Boneta:** Roditeljski habitus i motivi odabira vrtića talijanske nacionalne manjine u Hrvatskoj 131
Il habitus genitoriale e i motivi che inducono alla scelta della scuola dell'infanzia per la minoranza nazionale italiana in Croazia The Parental Habitus and Motives that Lead the Choice of Kindergarten for the Italian National Minority in Croatia

Polonca Pangrčič, Jasmina Kristovič &**Sebastjan Kristovič:**

The Readiness of Educational
Professionals for Sustainable
Development in Education
in Slovenia 145

Disponibilità degli operatori

educativi per lo sviluppo

sostenibile nell'ambito

dell'istruzione in Slovenia

Pripravljenost vzgojno-izobraževalnih

delavcev za trajnostni razvoj v

šolstvu v Sloveniji

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

Marjan Horvat:

International Conference Social Functions of
Fairy Tales 159

Duška Žitko (ur.): Giuseppe Tartini &

Maddalena Laura Lombardini (Pismo/

La lettera/The Letter/La lettre/Der Brief)

(Franc Križnar) 161

Kazalo k slikam na ovitku 164

Indice delle foto di copertina 164

Index to images on the cover 164

VRNITEV V ITALIJI ZADRŽANIH UMETNIN IN ARHIVOV IZ KOPRA, IZOLE IN PIRANA: ZGODOVINA NEKE PROBLEMATIKE ALI PROBLEMATIKA NEKE ZGODOVINE?

Salvator ŽITKO

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Garibaldijska 18, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: salvator.zitko@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku avtor spregovori o vračanju umetnin in arhivov, odnesenih v Italijo leta 1940 oziroma 1944. O tem je bilo že veliko napisanega, tako v okviru stroke kot novinarjev, ki so to problematiko spremljali zlasti po odprtju razstave nekaterih umetniških del v Beneški palači v Rimu z naslovom »Spet najdeni zakladi – slike, kipi in arheološke najdbe iz Istre« oziroma po tiskovni konferenci 15. maja 2002, ki jo je sklical tedanji podsekretar na italijanskem Ministrstvu za dediščino in kulturne dejavnosti, Vittorio Sgarbi. Dolgoletno avtorjevo ukvarjanje z navedeno problematiko, zlasti v času, ko je vodil Pokrajinski muzej v Kopru (1977–2004), stiki z različnimi strokovnjaki, tako na slovenski kot italijanski strani – tudi z Vittorijem Sgarbijem, sodelovanje v ekspertnih skupinah, ki so pripravljale sezname umetnin in prisostvovala pri pogajanjih z italijansko stranjo, zlasti na zasedanju mešane jugoslovansko-italijanske delegacije na Brionih, 24. in 25. marca 1987, ter, nenazadnje, najnovejši prispevek novinarjev Petra Raka in Toneta Hočevarja z naslovom »V Italiji iščemo ukradene zaklade« (Delo, 26. november 2021), so ga napeljali k odločitvi, da pripravi daljši prispevek na to tematiko. V pričujočem besedilu je hkrati strnil tudi oceno in obširnejši komentar k delu: Dnevnik o umiku umetnin iz Kopa, Izole, Pirana leta 1940.

Ključne besede: vračanje umetnin in arhivov, Carlo Someda de Marco, vila Manin, San Daniele del Friuli

RESTITUTION OF ARTWORKS AND ARCHIVAL MATERIAL FROM KOPER, IZOLA AND PIRAN WITHHELD BY ITALY: THE HISTORY OF A PROBLEM OR PROBLEMS OF A HISTORY?

ABSTRACT

*In this article, the author discusses the restitution of artworks and archival material moved to Italy in 1940 and 1944. Much has been written on the topic already, both by historians and journalists who focussed their attention on this issue particularly upon the opening of the exhibition of several works of art at Palazzo Venezia in Rome, entitled "Rediscovered Treasures – Paintings, Sculptures, and Archaeological Finds from Istria", and following the press conference arranged on 15 May 2002 by the then undersecretary at the Italian Ministry of Cultural Heritage and Activities, Vittorio Sgarbi. The years the author spent dealing with this issue, particularly during his time at the helm of the Regional Museum of Koper (1977–2004), his contacts with various Slovenian and Italian experts – including Vittorio Sgarbi –, his participation in the expert groups who compiled the lists of artworks and attended the negotiations with the Italian side (in particular the session of the mixed Yugoslav-Italian delegation in the Brijuni Islands, Croatia, on 24 and 25 March 1987), and, not least, the latest article by journalists Peter Rak and Tone Hočevar titled "V Italiji iščemo ukradene zaklade" [Looking for Lost Treasures in Italy] (published in the newspaper Delo on 26 November 2021) have spurred him to write a longer paper on this topic. The present article thus also comprises a review and an extensive commentary on the work *Diario sul ritiro delle opere d'arte da Capodistria, Isola, Pirano nel 1940* [Diary about the Relocation of Artworks from Koper, Izola, Piran in 1940].*

Keywords: restitution of artworks and archival materials, Carlo Someda de Marco, Villa Manin, San Daniele del Friuli

UVOD

V sestavku Vide Gorjup-Posinkovič z naslovom »Zgodba z negotovim koncem« (Gorjup-Posinkovič, 2002), si je tedanja odgovorna urednica revije Primorska srečanja – verjetno pod vtisom prve predstavitve odnesenih del iz Istre in tiskovne konference, ki jo je v Beneški palači v Rimu sklical Vittorio Sgarbi – postavila načelno vprašanje, kaj imata skupnega Britanski muzej v Londonu in Istra? Po obisku Britanskega muzeja, ki jo je očitno fasciniral kot prava zakladnica človeške ustvarjalnosti in vrhunskih dosežkov človeštva, si je namreč zastavila vprašanje, od kod so v London priromale vse tiste neprecenljive dragocenosti? Sama pri sebi je podvomila, da so te umetnine prihajale v britansko prestolnico zgolj po poštenu poti in zakonito oziroma z odkupi. Primer Britanskega muzeja in odtujevanja umetnin iz izvernih okolij se ji je zdel seveda kot skrajni, a vendarle toliko bolj zgovoren primer, ko je govora o dragocenostih, ki jih je tržaško Nadzorništvo tik pred drugo svetovno vojno evakuiralo iz istrskih cerkva in samostanov z namenom, da jih zaščiti pred vojno vihro, v Istro pa se niso več vrnila. Nato nadaljuje, da se vprašanje vračanja umetnin v odnosih med Slovenijo in Italijo odtlej vije kot jara kača, na površje pa prihaja zgolj ciklično, saj ga Slovenci načnemo, ko pri nasprotni strani začutimo politično naklonjenost vračanju, italijanska stran pa takrat, ko začuti nevarnost, da bi do vračila vendarle lahko prišlo. Obenem naglašča, da se za vrnitev odnesenih umetnin iz Istre zavzema stroka na obeh straneh meje, Italijo pa med drugim k vračilu zavezujejo tudi mednarodne konvencije, sporazumi in pogodbe. Avtorica si je tako že leta 2002 postavila načelno vprašanje: ali naj bi veljalo z zahtevkom počakati na vstop Slovenije v Evropsko unijo, ko bi naj bila Slovenija v odnosu do Italije bolj samozavestna in suverena, ali pa bi morali že takoj zavzeti bolj trdo in odločno stališče ter preprosto zahtevati uresničitev mednarodnih konvencij in pogodb, ki so zavezujoče tudi za našo sosedo? Svoje razmišljanje zaključuje z besedami, »da se velja spomniti na Britanski muzej, saj očitno ni mednarodnega zavezništva in partnerstva, ki bi bilo bolj zavezujoče kot mir na domačem dvorišču. S tega vidika pa je odlaganje zahtev po vračanju istrskih umetnin lahko le voda na mlin naših sosedov« (Gorjup-Posinkovič, 2002, 1).

Iz pričujočega sestavka je razvidno marsikaj tistega, kar se je dogajalo že pred letom 2002, pa tudi po njem, zlasti pa okoliščine in prepričanja, ki so na italijanski strani privedla do »dokončne rešitve« tega vprašanja, ne glede na današnji položaj in vlogo Slovenije v Evropski uniji in dobre sosedske odnose med obema državama. Problematika evakuacije umetnin leta 1940, kasneje pa še arhivskega in knjižničnega gradiva leta 1944, je za boljše razumevanje tako najprej postavljena v kontekst političnih razmer

na območju Julijske krajine v letih 1940–1945, nato pa je podan nekoliko obširnejši pregled prizadevanj oziroma zahtev po vračanju umetnin in arhivov tako s strani obalnih kulturnih ustanov kot koprške škofije, podana pa so tudi stališča in pogledi italijanske stroke na omenjeno vprašanje.

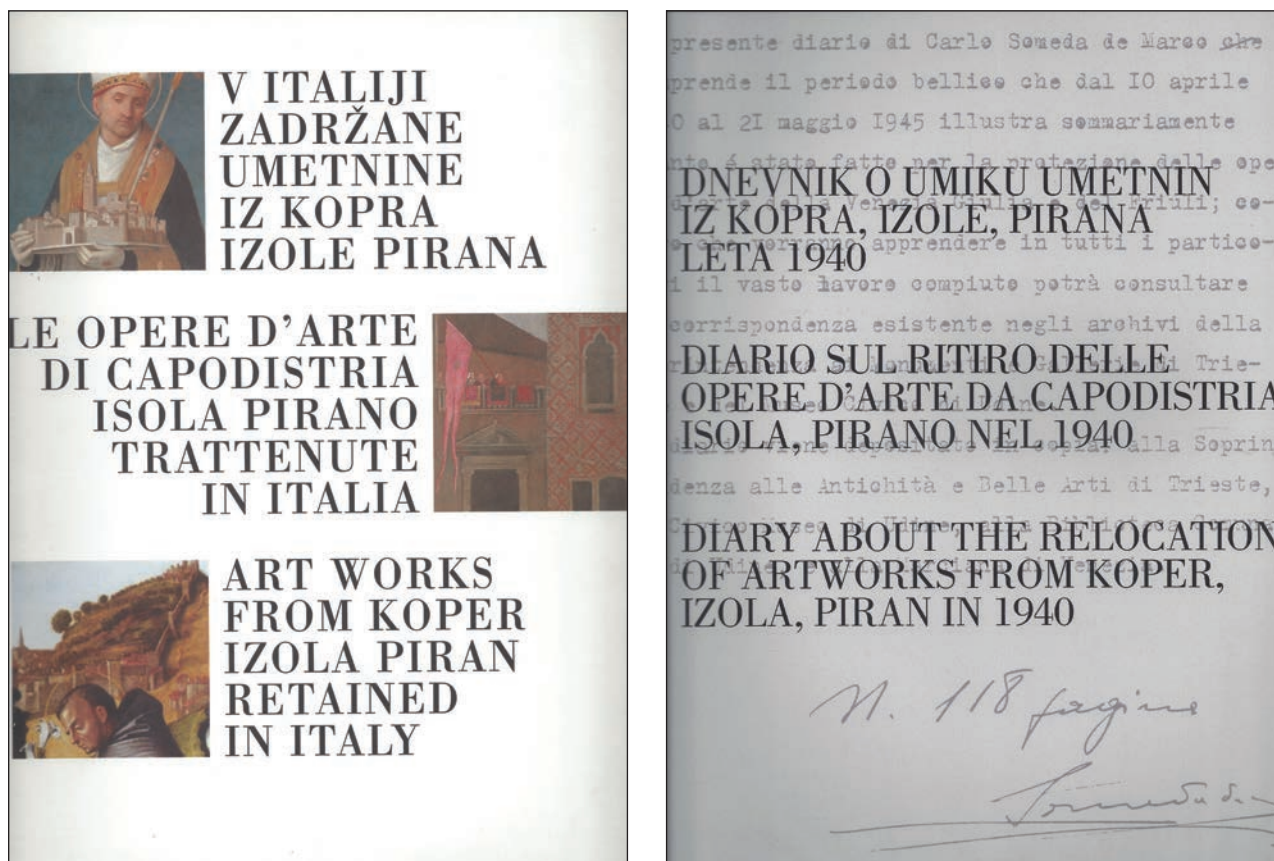
Namen in cilj sestavka je torej podati dovolj izčrpen, argumentiran in analitičen prikaz razmer in okoliščin, ki so Italijo tako leta 1940, kot leta 1944 vodile k umiku umetnin in arhivskega gradiva iz obalnih mest, zlasti iz Kopra, pri čemer avtorju, ob dodanih opombah in komentarjih, kot dragocen vir služi nedavno objavljeni Dnevnik Carla Somede de Marca. Pri prikazu prizadevanj za restitucijo umetnostnega in arhivskega gradiva, zlasti koprške škofije, pa se naslanja na svoja že objavljena dela in tam razvidne arhivske fonde in relevantno literaturo, ki mu je služila za pripravo pričujočega sestavka.

DNEVNIK CARLA SOMEDE DE MARCA

V lanskem letu je pri *Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije / Območna enota Piran*, izšlo delo z naslovom »Dnevnik o umiku umetnin iz Kopra, Izole, Pirana leta 1940« (Dnevnik, 2020), za izdajo katerega je zaslužna zlasti dr. Sonja A. Hoyer, ki je objavo navedenega dnevnika naznanila že v delu »V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana« (Hoyer, 2005). O tej problematiki je sicer spregovorila že v obširnejšem članku z naslovom »Vrnitev v Italijo odnesenih umetnin iz Slovenske Istre!« (Hoyer, 2002), kjer je podala tudi pregled prizadevanj slovenske spomeniškovarstvene službe za vrnitev odnesenih del pa tudi uradni seznam umetnin za vrnitev iz Italije.

V omenjenem delu (Dnevnik, 2020) gre za dragocen vir oziroma dnevnik, ki ga je Carlo Someda de Marco, nekdanji direktor muzeja v Vidmu, pisal med drugo svetovno vojno, in sicer med aprilom 1940 ter majem 1945. V njem je spremljal in komentiral umik umetnin z območja nekdanje Julijske krajine (med drugim tudi iz Kopra, Izole in Pirana), njihovo umestitev v zbirni center v vilo Manin v Passarianu, kasneje (oktobra 1943) pa premestitev v kraj San Daniele del Friuli oziroma postopno vračanje umetnin nekaterim lastnikom.

V dnevniku je torej na 119 tipkanih straneh opisano pomembnejše dogajanje v povezavi z zaščito umetnin in njihovo nadaljnjo usodo od začetka druge svetovne vojne oziroma vstopa Italije na strani nacistične Nemčije, pa tja do konca vojne. Kronološki opis dogodkov v dnevniku je hkrati odličen in dragocen zgodovinski vir, ki strokovnjakom, pa tudi širši zainteresirani javnosti, nudi vpogled v zakulisje samega dogajanja in odnos tako fašističnega režima do premične in nepremične kulturne dediščine na območju nekdanje Julijske krajine, kot nemških okupacijskih sil v letih 1943–1945 na območju

Slika 1: Naslovnici publikacij o restituciji kulturne dediščine, ki sta izšli v letih 2005 oziroma 2020.

Jadranskega primorja. Izid navedenega dela hkrati na določen način zaokroža problematiko restitucije kulturne dediščine iz Italije, ki je svoj vrhunec dosegla 15. maja 2002 ob rimski razstavi 25-ih slik z naslovom »Spet najdeni zakladi – mojstrovine iz Istre«, ki so jih junija leta 1940 pripeljali v vilo Manin v Passarianu, jih jeseni leta 1943 premestili v San Daniele del Friuli, nato pa leta 1948 v Rim, kjer so bile leta 1990 tudi prvič katalogizirane. Danes se večina teh umetnin nahaja v muzeju Sartorio v Trstu in so jih decembra 2016 vključili v njegovo pinakoteko.

Kot v spremni besedi navaja avtorica, dr. Sonja A. Hoyer, je pomen Samedovega dnevnika za restitucijo umetnin v omenjeni trojezični publikaciji tudi v tem, da prinaša dodatne dokaze in utemeljitve za vračanje teh umetnin na izvorna mesta, saj je iz njega jasno razvidno, da niso bile vrnjene zaradi spremenjene državne meje oziroma umestitve Istre po Londonskem memorandumu leta 1954 v okvir tedanje Federativne ljudske republike Jugoslavije oziroma republike Slovenije in Hrvaške (Hoyer, 2020).

Pri prevodu oziroma interpretaciji tako pomembnega vira, kakršnega predstavlja Dnevnik Carla Sameda de Marca, pa bi bilo potrebno ob prevodu

v slovenski in angleški jezik, krajšem uvodu in povzetku njegove vsebine, tovrstno delo vendarle zasnovati mnogo celoviteje, oziroma opremiti z obširnejšim komentarjem in opombami, zlasti pa preveriti, koliko je isti vir poznan italijanski strani in tako že vključen v kako preglednejše delo o navedeni tematiki. Če je namreč razstavo omenjenih del, ki je bila javnosti na ogled v Trstu od 23. junija 2005 do 6. januarja 2006, pospremil obsežnejši razstavniki katalog, ki je izšel pri Nadzorništvo za arhitekturno-krajsko, umetnostno-zgodovinsko in etnološko-antropološko dediščino Furlanije-Juljske krajine (*Soprintendenza per i beni architettonici e per il paesaggio e per il patrimonio storico artistico ed etnoantropologico del Friuli Venezia Giulia*) pod visokim pokroviteljstvom tedanjega predsednika Republike Italije, Carla Azeglia Ciampija, in se je v njem Fabrizio Magani v svojem prispevku z naslovom »1940 – 1946. La Soprintendenza ai Monumenti e alle Gallerie della Venezia Giulia e del Friuli e la protezione delle opere d'arte in Istria« (Magani, 2005), v veliki meri naslonil na dnevniške zapiske Carla Sameda de Marca, se je tej problematiki dobrih deset let kasneje v svoji doktorski disertaciji posvetila tudi dr. Irene Spada in svoje delo z naslovom

»L'Italia in Istria. Tutela, conservazione e restauro dei beni culturali tra le due guerre mondiali« (Italija v Istri. Zaščita, konservacija in restavriranje kulturne dediščine iz Istre in Kvarnerja med obema svetovni-ma vojnama), objavila leta 2018. V njem se je med drugim v zadnjem poglavju z naslovom »Protiletal-ska zaščita in razpršitev istrskih umetnin« (*La protezione aerea e il decentramento delle opere d'arte istriane*), poslužila tudi dnevnika Carla Someda de Marca, za katerega navaja, da je shranjen v Zgo-dovinskem arhivu Tržaškega nadzorništva (*Archivio Storico della Soprintendenza di Trieste*) in vsebuje »koristne in pomembne podrobnosti o tej občutljivi zadevi glede zaščite pripeljanih in zbranih del ter se pričinja ravno z njegovo odločitvijo, da zaboje pre-mestijo iz Passarianu« (Spada, 2014/15, 276). Sicer pa je iz njenega dela razvidno, da je Carlo Someda de Marco o isti tematiki posebej spregovoril kasneje še v svojem prispevku z naslovom »L'opera della Soprintendenza ai monumenti e alle gallerie della Venezia Giulia e del Friuli in Friuli per la protezione dei monumenti durante la guerra 1940-1945« (So-meda de Marco, 1949a) ter v članku »La protezione delle opere d'arte in Friuli durante la guerra 1940-1945, Lettera dell'adunanza del 21 giugno 1946« (Someda de Marco, 1949b). O samem Carlu Somedi de Marcu je pisalo kar nekaj strokovnjakov, npr. C. Alfaré (2005/2006). Isti avtor je leta 2006 na to temo objavil še dve študiji. Sledi G. Bucco s tremi deli med njimi zlasti »Carlo Someda de Marco: dall'arte alla tutela alle opere« (Bucco, 2006). O Carlu Somedi de Marcu sta pisala tudi R. Fabiani v delu »Antenna e occhio della Soprintendenza. L'attività di Carlo Someda de Marco ispettore onorario« (Fabiani, 2006) in A. Rizzi v prispevku »Carlo Someda de Marco storico dell'arte, pittore e difensore del patrimonio culturale friulano« (Rizzi, 1978).

POLITIČNE RAZMERE V LETIH 1940–1945 IN RAZLOGI ZA UMIK UMETNIN V VILO MANIN IN SAN DANIELE DEL FRIULI

Ob prebiranju dnevnika se zastavlja vprašanje, zakaj je Carlo Someda de Marco v začetku junija 1940 prevzel obsežno akcijo zbiranja in prevoza furlanskih, tržaških in istrskih umetnin v vilo Manin v Passarianu, zlasti pa na podlagi katere državne uredbe oziroma zakonskih predpisov? Za boljše razumevanje je potrebno problematiko osvetliti ne-koliko širše in jo umestiti v takratni čas in prostor. Že v beležki svojega dnevnika z dne 10. aprila 1940 namreč pravi, »da v primeru izbruha vojne, ki bo zaradi bližine Jugoslavije po vsej verjetnosti najprej prizadela Furlanijo, z načrtom želijo zaščititi ome-njena dela in jih zbrati na mestu, ki ga je potrebno še določiti«. Še bolj pomenljiv je njegov dnevniški zapis z dne 17. maja 1940, ko med drugim pravi:

K temu me ženeta predvsem velika ljubezen do naše spomeniške dediščine in želja, da bi bil v pomoč domovini v tem težkem trenutku, ko ji grozi vojna, ki bo še posebej nevarna za nas, ki živimo na meji z Jugoslavijo. (sic!)

Nato 31. maja 1940 nadaljuje:

Nadzornik Fausto Franco mi je sporočil, da je ministrstvo načeloma odobrilo izbiro samostana v kraju S. Maria della Spineta v občini Fratta Todina v pokrajini Perugia kot dokončni sedež zbirnega centra za umetnine v primeru vojne z Jugoslavijo. Zbirni center bomo najprej uredili v Passarianu. Vse je že do potankosti pripravljeno za prevoz ume-tnin, vendar bomo pričeli delati le, če nam bodo to naročile višje oblasti.

Z dne 6. junija 1940 sledi navedba, da je v skladu z navodili Ministrstva za nacionalno izobra-ževanje nadzornik Fausto Franco izdal ukaz, naj se v primeru razglasitve izrednega stanja in odredbe višjih oblasti začne umik umetniških del iz javnih in zasebnih ustanov Videmske pokrajine, ključni pa so njegovi dnevniški zapisi z dne 10., 11. in 12. junija 1940, kjer najprej pravi:

Danes je bil razglašen vstop Italije v vojno na strani Nemčije. Italija je v vojni! Koliko stra-hu in skrbi se rojeva v naših mislih. Kakšno stališče bo zavzela Jugoslavija? Glede na bližino meje je treba prenesti na varno čim več umetnin.

Že naslednji dan (11. junij 1940) omenja, da je »ministrstvo določilo, naj bo zbirni center za umetniška dela iz Furlanije in Julijske krajine v vili Manin v Passarianu«, v dnevniškem zapisku z dne 12. junija 1940 pa še dodaja, da je

ministrstvo z okrožnico št. 3959 z dne 5. junija 1940 odredilo takojšnjo izvedbo ukrepov za zaščito spomeniške dediščine. Nadzorništvo je izdalo ustrezna navodila. Tako začinjamo obsežno delo za uresničitev številnih in za-pletenih postopkov za zaščito in ohranitev dragocene spomeniške dediščine naše tako lepe in velike Italije, saj želimo umetnine predati prihodnjim rodovom.

Čeprav je Samedov dnevnik torej sam po sebi dokaj zgovoren, pa je vendarle za boljše razume-vanje, zlasti pa za objektivnejšo podobo tedanjih razmer, potrebno nekatere njegove navedbe posta-viti v širši kontekst in dodati ustrezen komentar, ki ga sicer v pričujočem delu zelo pogrešamo.

Pojasniti je namreč potrebno, da je že leta 1934 fašistični režim začel pripravljati ustrežno zakonodajo s področja protiletalske zaščite, s katero naj bi obvaroval nepremično in premično kulturno dediščino na italijanskih tleh, in sicer s »Pravilnikom za protiletalsko zaščito nacionalnega ozemlja in civilnega prebivalstva« (*Regolamento per la protezione antiaerea del territorio nazionale e della popolazione civile*), ki je izšel dne 5. marca 1934 in nosi podpis tedanjega obrambnega ministra. S pravilnikom je bila predvsem predvidena organizacija zaščite kulturne dediščine in znanstvenih ustanov, ki bi jih lahko ogrožalo sovražno letalstvo. Člen 6. navedenega pravilnika je predvidel formiranje pokrajinskih in občinskih odborov za protiletalsko zaščito ter njihove pristojnosti. Pokrajinskim odborom naj bi načelovali prefekti, ki bi morali poskrbeti za delovanje odborov prek pristojnih civilnih uradov, med katerimi naj bi temeljno vlogo odigrala nadzorništva (*Soprintendenze*). Med člani pokrajinskega odbora je torej ključno vlogo igral »lokalni kraljevi nadzornik« (*locale Regio Soprintendente*), z okrožnico z dne 21. oktobra 1936 pa so določili, da so jih lahko zastopali funkcionarji, ki so uživali njihovo zaupanje, npr. visoki uradniki, strokovnjaki s področja kulturne dediščine itd. V okviru pokrajinskega odbora puljske province, ki je pokrivala istrski prostor, je bil izbran Ferdinando Forlati, ki je za svojega delegata izbral Attilija Degrassija, inšpektorja nadzorništva (Spada, 2014/15, 248).

Januarja 1935 so bili že pripravljene sezname umetniških del in spomenikov, predvidenih za zaščito v primeru vojne za videmsko, goriško, tržaško, puljsko in reško pokrajino z dodanimi stroškovniki, vendar nobena od navedenih pokrajin zaradi svojega obmejnega značaja, kot je naglasil Forlati, ni bila predvidena kot zbirno središče za umetnine oziroma premično kulturno dediščino. Le-to bi morali v vojnih razmerah prepeljati na območje Veneta in je ravno v ta namen pristojnemu ministrstvu sporočil, da se je že začel dogovarjati z Beneškim nadzorništvom za srednjeveško in moderno umetnost (*Soprintendenza d'Arte medievale e moderna di Venezia*).

Naglica, s katero se je Forlati lotil reševanja navedene problematike, kaže na njegovo dobro poznavanje razmer in izkušenj iz prve svetovne vojne, zlasti na območjih, kjer je nekdanj potekala soška fronta. Trideseta leta prejšnjega stoletja pa po drugi strani seveda še niso mogla z gotovostjo napovedovati izbruha nove svetovne vojne, vendar kot bomo videli v nadaljevanju, so nekatere zunanje politične poteze fašistične Italije oziroma samega Mussolinija, vodile v smer zaostroyanja konfliktov v širšem prostoru Sredozemlja oziroma severnega Jadrana, zlasti v odnosu do Kraljevine Jugoslavije, pa tudi Albanije in Grčije.

Istrsko in reško območje, ki je bilo Italiji uradno priključeno z rapalsko pogodbo leta 1920 oziroma reško leta 1924, je bilo v Forlatijevih očeh dokaj krhko oziroma ranljivo in »izpostavljeno močnim pritiskom jugoslovanske države«, zato so bili že v tem času glede protiletalske zaščite objavljeni mnogi članki in napotki, namenjeni civilnemu prebivalstvu. Pred pripravo seznamov umetniških del in spomenikov, ki bi jih morali ob izbruhu vojne zaščititi, je v stikih s pristojnim ministrstvom vztrajal na tem, da bodo ta območja prizorišča vojnih spopadov in kot taka neprimerna za njihovo zaščito. V tem kontekstu je torej vztrajal na tem, da je potrebno večji del premične kulturne dediščine umakniti globlje v italijanski prostor, saj bi bilo njihovo kopičenje in zbiranje v samem istrskem prostoru dokaj kočljivo in nevarno zaradi sledečih razlogov:

Upoštevajoč specifične razmere pokrajine, kjer je večji del prebivalstva naseljen v urbanih središčih, medtem ko je podeželje bolj ali manj redko naseljeno in upoštevajoč tudi prepoznavni etnični značaj prebivalstva, ki je povsem italijansko vzdolž obalnega pasu in v večjih središčih, slovansko pa na podeželju oziroma v revnih podeželskih središčih, omenjeni Urad meni, da ne bi bilo primerno pristopiti k transportu in koncentraciji umetnin v pozornost zbujačo zgradbe na podeželju oziroma sredi slovanskega prebivalstva, ki je tudi v primerih, ko ni nahujskano proti nam in sovražno razpoloženo, ne bi bilo možno zagotoviti absolutne gotovosti in varnosti. Zato pričakujemo in zahtevamo, da so reška, puljska, tržaška in goriška provinca izvzete iz tistih ukrepov, ki so jih svetovali med prvo svetovno vojno, in se pristopi k prenosu umetnin v notranjost Italijanskega kraljestva. (Spada, 2014/15, 252)

Ministrstvo je v celoti sprejelo Forlatijeve predloge, se pravi, »bolje prepeljati umetniške predmete globlje v italijanski prostor kot pa jih zbrati kje na kraškem ali istrskem območju, kjer bi ne mogli zaupati lokalnemu prebivalstvu« in bi bila povrh vsega v primeru vojne lahko tudi prizorišča vojaških spopadov. S pooblastilom pristojnega ministrstva, je Forlati marca 1935 pričel pridobivati soglasja z že navedenim Nadzorništvom v Benetkah z namenom, da bi na njegovem območju poiskali primerno lokacijo. Prvotno lokacijo je meseca maja istega leta izbral nadzornik Gino Fogolari v bližini kraja Este, vendar se je lokacija kmalu izkazala za neprimerno, zaradi vprašljive statike in namenskosti samega objekta, ki je bil sicer v lasti grofov Carminati.

Slika 2: Današnji pogled na vilo Manin v Passarianu, nekdanji zbirni center, kamor so italijanske oblasti evakuirale umetnine iz nekdanje Julijske krajine in jih tu hranile v letih 1940–1943 (Wikimedia Commons).

V skladu z novimi ukrepi, ki jih je predvidel Pokrajinski odbor za protiletalsko zaščito iz Trsta (*Comitato provinciale protezione anti aerea di Trieste*), so bile kot potencialna območja za dovoz in zaščito umetniških predmetov z obmejnih predelov Istre in Krasa, predvidene province Vicenza, Padova ali Treviso. Direktor Galerije beneške Akademije (*Gallerie dell'Accademia di Venezia*) Vittorio Moschini, je v skladu s tem poslal kopijo dopisa, ki ga je kakšen mesec pred tem posredovala Generalna direkcija in v katerem izraža svojo naklonjenost do Forlatijevega predloga, in sicer do razpršitve navedene premične kulturne dediščine oziroma umetnin na območju Veneta ter je pri tem dopuščala možnost, da bi tudi njihove umetniške predmete lahko zbrali in skoncentrirali na omenjenih lokacijah.

Prvi seznam istrskih umetnin, ki so bile namenjene transportu in zaščiti, ter ga je sestavilo Kraljevo nadzorništvo starinskih predmetov in umetnosti iz Trsta (*Regia Soprintendenza alle Opere d'Antichità e d'Arte di Trieste*), so poslali Generalni direkciji za starožitnosti in lepe umetnosti (*Direzione generale Antichità e Belle Arti*) dne 21. marca 1935. V navedenem seznamu so bili predmeti premične kulturne dediščine razdeljeni po pokrajinah in so obenem predvideli tudi nevarnost, da bo prenekatera umetnina lahko izginila in bi jo lahko zahtevali brez možnosti njene vrnitve,

kot se je to že dogajalo v prvem obdobju po koncu prve svetovne vojne na istrskih tleh, zato so razen najdragocenejših del velike umetniške vrednosti v ta seznam uvrstili tudi manjvredna in drobnejša dela, kot npr. bogoslužna oblačila, okrasje, nakit in podobno.

Glede spomenikov so v seznam, v skladu z navodili ministrstva, uvrstili le tiste, ki so bili »najbolj dragoceni in zanimivi« in bi jih morali zaščititi tudi pred morebitnim pustošenjem in plenjenjem. Pomembna novost pri izpolnjevanju obrazcev v odnosu do tistih iz časa prve svetovne vojne, je bilo upoštevanje privatnega lastništva. Sicer pa kar zadeva selekcijo predmetov, predvidenih za zaščito v primeru vojne, so direktive centralnih oblasti zajemale in vključevale vsa tista dela, ki so se izkazala za primerna v skladu z zakonom št. 364 z dne 20. junija 1909 (Spada, 2014/15, 254).

Januarja 1936 je novi nadzornik Giovanni Brusin, ki je nasledil Forlatija – ta je bil namreč prestavljen v Direkcijo beneškega nadzorništva (*Direzione della Soprintendenza all'Arte Medioevale e Moderna di Venezia*), le-tej poslal začasni seznam umetnin v privatni lasti, ki so bile s tem prvič upoštevane oziroma vključene v splošni seznam umetnin predvidenih za zaščito v primeru vojne. Seznami so zaenkrat vključevali zbirke in ne posameznih del, saj so se pristojni zavedali

relativno preprostega in pogostega prehajanja lastništva od enega na drugega lastnika in zaradi tega tudi manjših možnosti za zagotovitev verodostojnih podatkov.

V seznamu, ki ga je Brusin februarja 1936 poslal pristojnemu ministrstvu, sta bila predvidena dva zbirna centra iz istrskega prostora, in sicer Pulj in Koper. Za obe mesti je bilo predvidenih 64 zabojev in 50 zavojev oziroma fasciklov, kamioni pa bi jih zatem prepeljali na predvidena mesta, ki pa v tistem času še niso bila določena.

Ponovno je pristojno ministrstvo od vseh predstojnikov kulturnih in umetniških ustanov na italijanskih tleh z okrožnico z dne 7. junija 1938 zahtevalo seznam tako umetniških del kot kulturnih spomenikov, ki so bili posebnega pomena za zaščito v primeru vojne, v istem obdobju pa je tudi Ministrstvo za obrambo med prefektore razdelilo 12 snopičev oziroma publikacij z naslovom »Navodila za protiletalsko zaščito« (*Istruzione sulla protezione antiaerea*), s tem, da je deseti snopič posebej posredoval navodila za zaščito umetniške oziroma kulturne dediščine. Iz kasnejšega seznama je razvidno, da je bil v Kopru predviden za zaščito le portal koprške stolnice (Spada, 2014/15, 257). Tržaško nadzorništvo (*Soprintendenza di Trieste*) je v tem času pristopilo k pripravi dokončnega načrta za izvedbo predvidenih operacij in ga poverilo novemu nadzorniku Faustu Francu, ki je nasledil Bruna Molajolija.

V tem času je prišlo tudi do prenosa pristojnosti na področju zaščite kulturne dediščine na »*Soprintendenza alle Antichità delle Venezie*« s sedežem v Padovi pod nadzorstvom Giovannija Brusina, minister Giuseppe Bottai pa je od nadzornikov zahteval specifikacijo vseh potrebnih stroškov za nabavo materiala za zaščito in embalažo umetnin. Razen seznamov umetnin iz istrske province v državni lasti, za katere je bilo namenjenih 14 zabojev v lasti puljskega muzeja, so se pojavljali tudi sezname verskih ustanov, za katere je bilo predvidenih 108 zabojev, javnih ustanov s predvidenimi 29 zaboji, zgodovinskih arhivov, občin in mestnih muzejev ter končno še sezname umetnin privatnega značaja, za katere je bilo predvidenih 11 zabojev. Enaki postopki so stekli tudi na območju reške pokrajine, za katero pa je bil predviden le 1 zaboj za cerkveno kulturno dediščino in 2 zaboja za dediščino privatnega značaja.

Že aprila 1938 je v biltenu, ki ga je izdalo Ministrstvo za nacionalno vzgojo (*Ministero dell'Educazione Nazionale*), minister za izobraževanje Giuseppe Bottai odkrito nakazal svoj namen, da zaščiti umetnostno dediščino na celotnem nacionalnem ozemlju. Obenem je izrazil tudi svoje mnenje o zaščiti umetniških del v primeru vojne in odločno zavrnil idejo prof. Alberta

Geouffreja De Lapradella – francoskega pravnika, člana Mednarodne komisije juristov, ki je že leta 1923 pripravil tkzv. haaške konvencije, v katerih je predlagal, da se umetniška dela iz območij, ki jih je zajela vojna, umaknejo v »nevtralne države«, ali pa vsaj v nevtralna območja, kar pa bi bilo povezano z velikimi problemi v trenutku, ko bi bila proglašena mobilizacija in ceste zatrpane z vojaštvom. Po ministrovem mnenju bi umetninam v času vojnih operacij pretili zlasti dve nevarnosti: bombni napadi in ropanja sovražnih vojsk. Zato je bil prepričan, da je potrebno umetnostno oziroma kulturno dediščino zaščititi in braniti z vsemi sredstvi in močmi, vendar na lastnem ozemlju (Spada, 2014/15, 264). Očitno sta umetnost in tematika spomeniškega varstva v vojnem času dobila pomembno vlogo v nastopih fašističnega režima in postala pomemben element njegove propagande.

Zakonsko podlago za umik umetnin in premične kulturne dediščine iz ogroženih območij, je avgusta leta 1939 prinesel novi »Zakon o zaščiti predmetov umetniške in zgodovinske vrednosti« (*Tutela delle cose di interesse artistico e storico*), podrobno pa ga je opredeljeval zakon iz meseca junija 1940, ki se je nanašal na zavarovanje umetniških, zgodovinskih, knjižničnih in kulturnih dragocenosti v slučaju vojne (Bonin & Rogoznica, 2010, 131).

V skladu z okrožnico št. 3959 z dne 5. junija 1940 je ministrstvo odredilo takojšnjo izvršitev vseh predvidenih ukrepov za zaščito kulturne dediščine, nadzornik Fausto Franco pa se je s tem znašel pred težko nalogo čim prejše izvršitve neposredno pred napadom na Jugoslavijo. Zadolžen za izvedbo predvidene evakuacije umetnin je bil Carlo Sameda de Marco, nekdanji inšpektor in v tem času odgovorni funkcionar za prevoz umetnin in njihovo zaščito na območju Julijske krajine. O tem je, kot uvodoma omenjeno, vodil dnevnik, v katerem je orisal različne faze evakuacije in zaščite, z zaznamki, ki ne dokazujejo le njegove strokovnosti, temveč vsebujejo tudi človeško noto iz katere je moč razbrati skrb in tesnobo, ki sta ga vsakodnevno prevevala že zaradi izpostavljenosti in neprimernosti vile Manin, ki je bila dobro vidna iz zraka, poleg tega pa je stala tudi v bližini pomembnih komunikacij in železniških mostov, smodnišnice v Codroipu, letališč in podobno.

Ob tem naj še navedemo, da je vilo Manin v Passarianu za zbirni center umetnin odstopil grof Leonardo Manin z dopisom z dne 14. oktobra 1939, junija 1940 pa so vanjo začeli voziti zaboje z umetninami z območja Furlanije, Goriške, Reke in Istre. Transport umetnin je prevzelo transportno podjetje Exner iz Trsta skupaj s podjetjem Roiatti iz Vidma.

KOMENTAR K DNEVNIKU CARLA SOMEDE
DE MARCA V KONTEKSTU ZGODOVINSKEGA
DOGAJANJA V ČASU MED OBEMA VOJNAMA
OZIROMA DO PADCA FAŠIZMA (1943) IN
OSVOBODITVE LETA 1945

Ob prebiranju Samedovega dnevnika, ki je prav gotovo dokaj zanimiv in kot rečeno, dragocen zgodovinski vir za boljše razumevanje tedanjih razmer in razlogov za umik umetnin, se vendarle sama po sebi vsiljuje misel, da je avtor želel čedalje bolj napete mednarodne odnose ob koncu tridesetih let prejšnjega stoletja in s tem »občutek lastne ogroženosti« pripisati državam, ki so mejile na Italijo, zlasti nekdanji Kraljevini Jugoslaviji. Pri tem je hkrati značilno, da so si nekateri intelektualci s tega območja, kot npr. Ferdinando Forlati, Antonio Alisi, Ranieri Cossar, Baccio Ziliotto, pa tudi sam Carlo Sameda de Marco in mnogi drugi, ob položaju v kakršnem so se znašli primorski oziroma istrski Slovenci in Hrvati, zlasti po prihodu fašizma na oblast (1922), dobesedno zatiskali oči. Povsem nov položaj in napetost, ki sta nastala po italijanski zasedbi in v katerem se je znašla številčno zelo močna slovensko-hrvaška manjšina v Julijski krajini, bi bilo možno uravnati le v dialogu z drugo komponento deželne stvarnosti, torej s tistim slovenskim svetom, s katerim so bili že pred prvo svetovno vojno, zlasti pa med njo, v napetih odnosih. Kot središče Julijske krajine je zlasti Trst odseval kočljiva mednarodna in notranja vprašanja, ki so bila v prvih povojnih letih značilna za vzhodno-jadransko obalo. Zaradi razprave o vzhodni meji ter zaradi reškega in dalmatinskega vprašanja, se je na jadranskem območju za določen čas prava vojna sprevrgla v diplomatsko, v tem položaju negotovosti pa se je po eni strani zakasnila juridična in upravna ureditev »novih provinc«, po drugi strani pa se je zaostri napetost med etničnimi skupinami, ki so v njih prebivale. Očitno tudi izobraženi krogi, razen redkih izjem, niso mogli dojeti, da so teror in nasilja ter raznarodovalne težnje fašističnih oblasti vzpodbudile porajanje antifašizma oziroma sovraštva do fašističnega režima, najprej zaradi požiga Narodnega doma v Trstu leta 1920 in vrste drugih ustanov, pisarn, obratov, tiskarn, trgovin in podobno, v obdobju med letoma 1927–1930 pa z nasilno ukinitvijo še vsega tistega, kar je ostalo od velike množice kulturnih ustanov, gospodarskih organizacij, društev in krožkov na različnih področjih javnega življenja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. V obliki tigrovskega gibanja se je rodilo organizirano protifašistično ilegalno gibanje mladih na Gorisškem, Tržaškem, Krasu in v Istri. Začel se je dolg protifašistični boj, ki je trajal vse do izbruha druge svetovne vojne, ko je prešel v narodnoosvobodilni boj (Pahor, 2004, 203).

Predsednik vlade, Tommaso Tittoni, je sicer že 27. oktobra 1919 v rimskem parlamentu izjavil, da Italija ni dolžna upoštevati pogojev za zaščito manjšin, saj ima »status velesile«, jih bo pa izpolnjevala že zaradi svoje liberalne tradicije. Tudi zunanji minister Carlo Sforza je zavrnil zahtevo parlamentarne levice po zaščiti manjšine, ker »zaupa v demokratične italijanske tradicije«. Parlament je vseeno sprejel resolucijo z obljubo, da bosta manjšini lahko gojili svoj jezik, kulturo in vero ter uživali spoštovanje italijanske države, ki bo zaradi »časti čuvala njuno lokalno življenje«. Besede ministra Carla Sforze, je ustno potrdil še kralj Viktor Emanuel III., a formalno do dogovora ni nikoli prišlo. Že čez nekaj mesecev je Carlo Sforza v poslanski zbornici pokazal stališče vlade do manjšin, ko je pred pravico do samoodločbe postavil pravico zmagovalca. Italija se je kot članica Društva narodov 21. septembra 1922 z mednarodnimi pogodbami sicer obvezala k varovanju manjšin, a je že v času fašizma vse obveze preklicala. Fašistični režim je namreč prišel na oblast le dober mesec po sklenjenih dogovorih in Mussolini je nekaj let kasneje javno izjavil, da fašistična vlada ne bo varovala manjšin, ker je nič več ne veže na dogovore prejšnjih vlad. Raznarodovanje in asimilacija sta postala skupni interes vlade, fašističnega režima, vojaških poveljstev in nacionalističnih krogov.

Ob zaostrovanju razmer, zlasti pa z zakonom iz leta 1927, ko je fašistični režim prepovedal vse manjšinske organizacije in društva, so bile slovenski in hrvaški manjšini odvzete še zadnje možnosti za javno izražanje svoje narodne zavesti in čustev, ogrožen pa je bil tudi njen obstoj v celoti. Sama po sebi je padla odločitev, da se bosta narodna tradicija in jezik ohranjala na skrivaj, hkrati s tem pa tudi odpor proti vse hujšemu raznarodovanju. Nastali sta tajni organizaciji *Borba* in TIGR, ki sta želeli – tudi z nasilnimi akcijami –, opozoriti svetovno javnost na dogajanje v Julijski krajini oziroma celotni Italiji. Že z Gortanovim procesom v Pulju oziroma njegovo usmrtitvijo se je prvokrat oglasila protifašistična evropska javnost; italijanski delavci so demonstrirali pred italijansko ambasado v Parizu, Komunistična partija Francije pa je organizirala protestna zborovanja. Še bolj odmeven je bil prvi tržaški proces, ki je bil deležen velike pozornosti evropske javnosti, saj je predstavljal nevarnost za destabilizacijo strateško zelo pomembnega in občutljivega južnoevropskega območja. Tako ni bilo presenetljivo, da sta francoski in češkoslovaški tisk v tistem času kritizirala Mussolinija, branila jugoslovansko manjšino in napadala metode fašističnega režima (Brecelj, 2012, 79).

Kolikšna sta bila strah in negotovost fašističnih oblasti, se kaže že v tem, da se je Trst na sam proces odzval z ostrimi varnostnimi ukrepi, in sicer z okrepitevijo vojaških sil ob meji, na dan obsodbe pa se je v tržaškem pristanišču zasidralo 10 vojnih ladij. Sama

sodba naj bi bila protijugoslovanska manifestacija, tako kot so bili po drugi strani atentati pripadnikov *Borbe* in TIGR-a izvedeni ob fašističnih praznikih. Iz celotnega procesa se je posebej kazala težnja obtožiti Jugoslavijo in italijanski antifašizem v emigraciji, čeprav so se po drugi strani trudili, da ne bi izrecno vmešavali v sam proces tudi jugoslovanske države, saj so se zavedali, da bi jih to odvedlo predaleč.

V zaključku sodbe so zapisali, da ima država »neizpodbitno pravico in sveto dolžnost, da se na svojem ozemlju brani, da brani svoje institucije, da brani in ščiti ljudi, ki živijo po njenih zakonih«. Za fašizem, ki je sodil po svojih zakonih totalitarnega režima, je bila sodba pravična in tudi utemeljitev je bila objektivno gledano resnična, če seveda odmislimo, kakšna represivna sredstva in ukrepe, možne zgolj v fašizmu, je država uporabila proti narodni manjšini (Kacin-Wohinz, 1990, 303).

Notranji negotovosti in nacionalnim napetostim na obmejnih območjih oziroma ob vzhodni meji ter s tem sovražnemu odnosu slovanskega prebivalstva do fašističnega režima, ki sta bila razlog, da so oblasti že od samega začetka razmišljale o umiku umetnin globlje v italijanski prostor, so se že v tridesetih letih zaradi fašistične zunanje politike in italijanskih imperialističnih teženj, pridružili tudi napeti odnosi s sosednjimi državami, zlasti s Kraljevino SHS. Notranja majavost in negotovost Kraljevine SHS oziroma po letu 1929 Kraljevine Jugoslavije je dajala Italiji, kot navaja J. Pirjevec, velike možnosti za njeno manevriranje na tleh sosednje Jugoslavije in krepitev svojih ekonomskih in političnih pozicij na Balkanu. Zlasti s prihodom fašizma na oblast je Kraljevina SHS postala most za italijansko ekspanzijo v Podonavje. Že leta 1927 je bilo v jugoslovanskih političnih krogih zaznati strah pred italijansko obkolitvijo in posledično njeno povezovanje s Francijo, ki je z naklonjenostjo sprejela uvedbo šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karadjordjevića leta 1929. Ta je dokončno sprožila hrvaški nacionalizem in »ustaško« gibanje, ki je za svoje načrte in bodoče akcije dobilo vso podporo Madžarske in fašistične Italije. Leta 1929 so tam Anteja Pavelića sprejeli z odprtimi rokami in mu dve leti kasneje dovolili, da organizira vojaška vežbališča za svoje prostovoljce. Mussolinijeve metode v zunanji politiki so se nato jasno pokazale ob Aleksandrovem obisku v Franciji oziroma atentatu v Marseillesu 9. oktobra 1934, čeprav se je Mussolini takoj po atentatu ogradil od vpletenosti ter dal ustaše na italijanskih tleh konfinirati na Liparske otoke in druga odročna območja (Pirjevec, 1995, 75).

Sprejem »Pravilnika za protizračno zaščito na italijanskih tleh« z dne 5. marca 1934, je bil torej samo odraz nakopičenih zunanje-političnih razmer, ki so v nekem trenutku grozile, da se bodo sprevrgle v vojno, saj se je po eni strani kralj Aleksander

ukvarjal z mislijo o preventivni vojni z Italijo, po drugi strani pa se je Mussolini začel zbliževati z Avstrijo in Madžarsko in z njima podpisal Rimske protokole. Ko je skupina nacističnih pučistov v ponesrečenem poskusu, da priključi Avstrijo Nemčiji, kjer je Adolf Hitler leto poprej prišel na oblast, 25. julija 1934 ubila avstrijskega kanclerja Dollfussa, je postalo jasno, da se je celotno podonavsko-bal-kansko območje znašlo na robu vojne. Duce, ki je imel Dollfussa za svojega varovanca, je nemudoma poslal čete na Brenner in s tem opozoril Hitlerja, da bo tudi z orožjem branil avstrijsko samostojnost, kralj Aleksander pa je takoj ultimativno sporočil v Rim, da se bodo morale italijanske enote soočiti z jugoslovanskimi, če bodo prekoračile Alpe.

Atentat na kralja Aleksandra v Marseillesu je sprožil v Beogradu ogorčenje in psihozo ogroženosti, zato se je Francija zelo trudila izboljšati odnose med Beogradom in Rimom ter tako okrepiti proti nacistični Nemčiji svoje pozicije na evropskem jugovzhodu. Že marca 1935 je italijanski poslanik v Beogradu, grof Viola di Compalto dobil navodila, da regentu Pavlu Karadjordjeviću zagotovi, da italijanska vlada ne bo ovirala razvoja Jugoslavije in ogrožala njene enotnosti in ozemeljske celovitosti. Knez Pavle je v pogovoru s francoskim odpravnikom poslovil, da se bo v odnosih z Rimom ravnal po nasvetih francoske vlade, kljub nelagodju, ki ga je v njem še vedno vzbujala Mussolinijeva nevarna in spletkarska politika (Pirjevec, 1995, 96).

Popuščanje napetosti med Jugoslavijo in Italijo pa ni trajalo dolgo, saj je že italijanski napad na Abesinijo jeseni 1935 in pa seveda sankcije Društva narodov, h katerim je pristopila tudi Jugoslavija, te odnose znova zamajal. Vojna v Abesiniji in Hitlerjeva revanšistična politika sta poleg tega na evropski politični sceni osamili Italijo in Nemčijo ter ju privedli k sodelovanju. Nova povezava je kmalu narekovala Mussoliniju, da je odkrito stopil na Hitlerjevo stran ter z nacistično Nemčijo (os Rim-Berlin, 24. oktobra 1936) sodeloval v španski državljanski vojni na strani generala Franca (1936–1939).

Po italijanski zasedbi Abesinije in propadu gospodarskega bojkota, za katerega se je odločilo Društvo narodov, je že konec septembra 1936 prišlo ponovno do zbližanja z Italijo. Odnosi so se še okrepili marca 1937 ob obisku italijanskega zunanjega ministra Galeazza Ciana v Beogradu. Sporazum je zajemal tudi izboljšanje položaja slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini, večjo kontrolo nad delovanjem ustašev v Italiji in skupno spoštovanje albanske neodvisnosti. Ob Stojadinovičevem obisku v Italiji se je celo utrdilo prepričanje, da se je Mussolini odpovedal nameri o delitvi Jugoslavije.

V dramatičnih razmerah leta 1938, v katerih se je Evropa znašla po anšlusu Avstrije in po nemški okupaciji Sudetov ter po propadli münchenski kon-

ferenci, je v Jugoslaviji prišlo do nekaterih sprememb in sicer zlasti do sporazuma s Hrvati, kapljo čez rob pa je predstavljal drugi Cianov obisk v Jugoslaviji januarja 1939. Ob tej priliki je prišlo do dogovora o razkosanju Albanije, Cianov obisk pa se je sprevrgel v pravo profašistično manifestacijo, kar je privedlo do Stojadinovičevega padca, obenem pa do nezadovoljstva v Rimu in Berlinu. Za razliko od Britancev, ki so v tem času še vedno upali, da se Mussolini v vojni ne bo priključil Hitlerju, je prestolonaslednik knez Pavle še vedno kazal prezir do Duceja, zlasti potem ko je Italija aprila 1939 zasedla in priključila Albanijo. Kljub temu se je jugoslovanski zunanji minister Aleksander Cincar-Marković še istega meseca sestal s Cianom v Benetkah in izrazil razumevanje za Ducejevo zunanjo politiko ter poudaril prisrčnost italijansko-jugoslovanskih odnosov, dva tedna kasneje pa je sam regent Pavle Karadjordjević prišel na uradni obisk v Rim, kjer so ga nadvse slovesno sprejeli. Istočasno pa sta Mussolini in Ciano dala novega zagona ustaški dejavnosti in obenem gojila tesne stike z Vladkom Mačkom, odločena da po potrebi uporabita njega ali Anteja Pavelića, kakor se bo pač zdelo bolj primerno.

Ko je 1. septembra 1939 Nemčija napadla Poljsko in je s tem izbruhnila druga svetovna vojna, je Mussolini znova koval načrte o razkosanju Jugoslavije in priključitvi Hrvaške in Dalmacije k Italiji. Obenem se je kljub britanskim pričakovanjem odločil, da bo italijanska armada ob Hitlerjevem napadu na Nizozemsko, Belgijo in Francijo slednjo napadla tudi sama, oktobra 1940 pa še Grčijo, s tem pa je bila Jugoslavija ob koncu leta 1940 in začetku leta 1941 bolj ali manj ukleščena med obsejimi osi na njenem osvajalnem pohodu po Evropi. Hitler in Mussolini sta Jugoslavijo silili naj pristopi k Trojnemu paktu, do česar je prišlo 25. marca 1941. Že naslednjega dne je prišlo do velikih demonstracij in vojaškega puča, kar je izzvalo nemški napad, a tudi Duce se ni hotel pogovarjati z novo vlado. V naslednjih dneh so nemške, italijanske, madžarske in bolgarske sile vdrle v Jugoslavijo. Dne 10. aprila je padel Zagreb, naslednjega dne Ljubljana, 12. aprila pa Beograd, okupacijske sile pa so v skladu s svojimi apetiti in politično ter vojaško močjo razkosale jugoslovansko ozemlje. Pri tem je Italija zasedla Dolenjsko, Notranjsko in Ljubljano ter iz zasedenega ozemlja ustanovila posebno Ljubljansko pokrajino (*Provincia di Lubiana*), v kateri naj bi Slovenci uživali vsaj omejeno kulturno avtonomijo in se s tem razlikovali od slovenskega življa v Julijski krajini. A zanimivo je, da je Italija z aktom z dne 3. maja 1941 to ozemlje formalno priključila takratni Italiji, kar je bilo v nasprotju celo z doktrino mednarodnega prava, kot so jo pred drugo svetovno vojno zastopali nemški avtorji (Murko, 2004, 32).

Ta kratek zgodovinski prerez, dnevniške zapise Carla Sameda de Marca, zlasti iz prelomnega leta 1940/41, marsikje postavlja pod vprašaj, hkrati pa pri njem zaznavamo značilno sprevračanje dejstev in dvoumnost, zlasti do nemškega zaveznika, ki smo ji priča domala do konca vojne leta 1945. Njegov dnevniški zapis z dne 10. junija 1940, v katerem navaja, »da je bil razglašen vstop Italije v vojno na strani Nemčije«, skuša namreč ustvariti vtis, da je bila Italija leta 1940 v bistvu »žrtev tedanjih mednarodnih razmer, da je bila ogrožena in primorana vstopiti v vojno« (sic!). Ob tem se lahko začudimo njegovem vprašanju, kakšno stališče naj bi ob tem zavzela Jugoslavija? Očitno je ta negotovost, kljub kaotičnim razmeram v Jugoslaviji, vodila na italijanski strani do odločitve, da se je nemudoma pričel organiziran prevoz umetniških del iz Furlanije in celotne Julijske krajine v vilo Manin v Passarianu. Pomenljiv je v tem kontekstu zlasti dnevniški zapis z dne 10. julija 1940, v katerem Sameda pravi, da »glede na vojne razmere, predvsem pa glede na miroljubno stališče Italije do Jugoslavije (sic!), sta se z inšpektorjem Umbertom Piazzom odločila, da umetniška dela iz cerkva v hribovitih predelih podeželja pustita na izvornem mestu, saj za zdaj v obmejnem pasu ni nevarnosti«. Nič manj ni vprašljiv dnevniški zapis z dne 30. julija 1940, ki med drugim pravi:

Inšpektor Nicolò Rota nam je izročil šablono zaščitnega znaka, namenjenega označevanju in zaščiti znanstvenih in dobrodelnih objektov ter zgodovinskih spomenikov in civilnih bolnišnic pred zračnimi napadi. Znak je pravokotnik na rumenem polju, diagonalno razdeljen na črno in belo polovico. Zaščitni znak bomo v najkrajšem možnem času naslikali na streho Maninove vile. Ali bo služil svojemu namenu? Dvomim, glede na naravo te barbarske sodobne vojne.

Tu seveda dvomimo tudi sami, da Sameda de Marco ne bi vedel oziroma slišal za početja italijanske vojske v Abesiniji, ali pa za divjaška bombardiranja nemškega letalstva v Španiji (Guernica!), že v letu 1940 pa tudi nemška bombardiranja Londona in drugih britanskih mest. Ravno tako je Sameda de Marco verjetno vedel, da so italijanski piloti po kapitulaciji Italije, 9. septembra 1943, ko so že prešli na zavezniško stran, zavzeto sodelovali pri bombardiranju Zadra, pri katerem je bil povsem uničen osrednji del mesta, da ne govorimo o ravnanju italijanskih zasedbenih sil v Ljubljanski pokrajini in Dalmaciji, zlasti ob razmahu narodnoosvobodilne borbe.

Zelo skromni so Samedovi dnevniški zapiski iz pomladnih mesecev leta 1941, ko je prišlo do usodnih dogodkov na jugoslovanskih tleh. Tako ob jugoslovanskem pristopu k Trojnemu paktu, dne 25. marca 1941 pravi:

Zaradi vojnih napetosti na Balkanu smo sprejeli odločitev, da umetniška dela in Tiepolove freske v Vidmu dodatno zaščitimo pred letalskimi napadi (sic!) in nato zapis z dne 4. aprila 1941, dva dni pred nemško-italijanskim napadom na Jugoslavijo: »direktor muzeja na Reki je predal zbirnemu centru šest kosov v platno zavitega pohištva, last grofa Negronija z Reke. Glede na tipologijo predmetov in njihovo neustrezno zaščito smo pošiljko sprejeli v hrambo, vendar je nismo zapisali v register zbirnega centra.

Pomenljiv je tudi dnevniški zapis z dne 11. aprila 1941, kjer pravi:

Na videmski prefekturi so pričeli postopek, s katerim bi uslužbence zbirnega centra oprostili služenja v vojski. Z vodjo Oddelka za trgovino in promet v Benetkah se dogovarjamo o prevozu umetniških del, ki so trenutno v Passarianu, v primeru, da bi se vojne razmere zaostrole (sic!). Dogovorila sva se glede števila tovornih vozil, prevoza, plačila in vojaškega spremstva.

Še v dnevniškem zapisu z dne 15. aprila 1941 ponovno beremo:

Trije uslužbenci italijanskih državnih železnic so opravili inšpekcijo v Passarianu z namenom, da bi organizirali prevoz v primeru premestitve umetnin. Potrebni je 10 vagonov. Umetnine bodo natovarjali v Codroipo. Prevoz umetnin v srednjo Italijo bo trajal 12 ur. Za prevoz umetniških del iz Passariana v Codroipo s furgonom in prikolico potrebujemo tri dneve.

Iz dnevniškega zapisa torej očitno vejeta skrb in negotovost, koliko časa bo trajal spopad z jugoslovansko vojsko in čvrsta odločenost, da umetnine prestavijo globlje v italijanski prostor, če bi se vojna zavlekla, pri tem pa Carlo Someda pravzaprav niti z besedo ne omenja italijanskega sodelovanja ob nemškem napadu na Jugoslavijo in njeno razkosanje ter oblikovanje Ljubljanske pokrajine.

Šele v dnevniškem zapisu z dne 25. aprila 1942 ob razmahu narodnoosvobodilne borbe, ki se je razširila tudi na primorska tla, pravi:

Navezal sem stik s poveljstvom teritorialne zaščite v Vidmu, da bi ponovno vzpostavili oboroženo stražo pri Maninovi vili. Ukinitev straže zagotovo ni bila primerna v obdobju, ko se dogajajo hudi primeri nasilja in sabotaže v slovenskih deželah na drugi strani meje, tudi glede na možnost prodora nevarnih slovanskih elementov v Furlanijo (sic!). Po končanem

postopku na vojaškem poveljstvu teritorialne zaščite smo ponovno vzpostavili oboroženo stražo in uvedli strožje varnostne ukrepe ter zaostri nadzor okoli Maninove vile.

Še več zaskrbljenosti se v Samedovem dnevniku kaže v pomladnih mesecih leta 1943. Tako v dnevniškem zapisu z dne 11. marca 1943 pravi:

Nadzornik Fausto Franco je pisal na ministrstvo in predlagal, da bi bilo zaradi zaostrite stanja ob meji morda primerno premestiti zbirni center v kraj S. Maria della Spineta v občini Fratta Todina v pokrajini Perugia.

Sam po sebi pa je najbolj zgovoren krajši dnevniški zapis z dne 28. julija 1943, ko pravi: »Burni politični dogodki naznanjajo hude čase za našo domovino in vzbujajo veliko skrb. Živimo ob meji. Kakšna usoda bo doletela našo spomeniško dediščino in celotno Italijo?

V zapisu z dne 8. septembra 1943 pa:

Današnji dan je prepoln dogodkov. In kakšnih dogodkov! Ne moremo se zbrati. Po glavi nam rojijo žalostne misli in zle slutnje. Kakšna usoda bo doletela našo Italijo, njene dragocene umetnine in nas, ki smo nemočni pred viharjem?

Zlasti tu pri Carlu Smedu pogrešamo večjo mero samokritičnosti oziroma realnejšo in objektivnejšo oceno razmer, ki so v mesecu juliju 1943 najprej privedle do padca fašizma in odstavitve Mussolinija, 8. septembra pa še do kapitulacije Italije. Vojaški porazi z izgubo Libije (januarja 1943) in zavezniško zavzetje Sicilije (10. julija 1943) so namreč zapečatili konec fašističnega režima, ki je bil že sicer v hudi krizi, ker je zaradi izgubljene vojne izgubil tudi podporo širših množic, celotna režimska struktura pa se je sesula po 25. juliju 1943, ko je Duceju obrnila hrbet večina vodilnega fašističnega kadra. Veliki fašistični svet ga je odstavil, kralj Viktor Emanuel III. pa je določil generala Pietra Badoglio za predsednika vlade z vsemi vojaškimi pooblastili. Ta je dejansko iz strahu, da ne bi prehudo izzval nemških zaveznikov, ponavljal izjave o zvestobi *reichu* in se je šele konec avgusta 1943 pričel pogajati z anglo-ameriškimi zavezniki. Ob objavi premirja, podpisanega 3. septembra v Cassibileju na Siciliji, a objavljenem šele 8. septembra, je Hitler ukazal svojim enotam zasesti Rim. Medtem so se zavezniki izkrcali v Salerno južno od Neaplja, vlada in kralj pa sta se umaknila v Brindisi, obenem pa se je že pokazalo vprašanje politične prihodnosti Italije.

Zadnje obdobje Somedovega dnevnika med letoma 1943–1945 je tako povezano z nemško zasedbo italijanskih dežel oziroma z Italijansko socialno republiko (Republika Salò), ki je predstavljala obupen poskus oživljanja fašizma z nekdanjo fašistično politično religijo in protisemitsko zakonodajo. Že konec leta 1943 je moral Mussolini privoliti v nemško priključitev Tridentinske in Benečije ter Julijske krajine k *reichu*, iz česar je nastala Operativna cona Jadransko primorje (*Adriatisches Küstenland*), ki je bila povsem neodvisna od vsakršnega, tudi formalnega vpliva Mussolinijeve Socialne republike.

Ta del Italije, ki se je torej znašel pod nemško zasedbo in upravo, ter si nadel ime »Italijanska socialna republika«, je bil sicer z vidika mednarodnega prava neka povsem nezakonita državna tvorba, saj je uradna Italija s kapitulacijo 3. septembra 1943 prenehala biti vojna zaveznica nacistične Nemčije in se je formalno pridružila zaveznikom, čeprav jim vojaško ni kaj prida pomagala.

Vse to je zbirni center v Passarianu oziroma Carla Somedo de Marca, kot je razvidno iz njegovega dnevnika, spravljal v hude preizkušnje, negotovost in dvoumen odnos do »nemškega zaveznika«. Tako je povsem razumljiv njegov dnevniški zapis z dne 16. septembra 1943, ko pravi:

Nadzornik Fausto Franco želi biti sprti obveščen o razmerah v Vidmu. Informiran želi biti o vojnem stanju in, posledično, o varnosti za zbirni center. Pomirjen je, saj je v časopisu prebral poziv nadškofa Zanninija prebivalstvu Videmske pokrajine, ki se glasi: »Po pogajanjih z nemškim poveljstvom sem dosegel, da bodo enote XXIV. armadnega korpusa na teritoriju, ki ga zasedajo njegovi vojaki, še naprej odgovorne za:

1. Nadzor nad javnim redom;
2. Zaščito javnih zgradb splošnega pomena.

V nadaljevanju pa pravi:

Žal se stanje vse bolj slabša, v naši vojski smo priča spontani demobilizaciji; vse gre k vragu. Z inšpektorjem Umbertom Piazzom sva sklenila, da bova umetnine vrnila tistim lastnikom, ki bodo za to vložili pisno prošnjo. Lastniki bodo umetnine prevzeli na lastno odgovornost in stroške.

Precejšnja mera obupa veje tudi iz dnevniške zabeleške z dne 27. septembra 1943:

Nadzornik Fausto Franco je poslal v pregled okrožnico o vračanju umetniških del, ki jo bomo poslali njihovim lastnikom. Okrožnica opozarja na nevarnosti, ki pretijo zbirnemu

centru po razorožitvi naše vojske, kot so morebitno plenjenje, letalski bombni napadi in akcije upornikov iz vzhodnega dela dežele Veneto (sic!) Lastnike zato prosimo, naj se izrečejo, ali želijo svoje umetnine še naprej hraniti v zbirnem centru, in to na lastno odgovornost, ali pa jih želijo prevzeti in poskrbeti za njihov odvoz s sredstvi, ki jih imajo na voljo, na lastne stroške in odgovornost.

Sam po sebi je zgovoren tudi dnevniški zapis z dne 2. oktobra 1943, ki med drugim pravi:

Pretekle dneve so zaznamovali intenzivno delo in razne skrbi. Srečujemo se z vsakovrstnimi težavami pri vračanju in prevozu umetniških del lastnikom. Primanjkujejo nam sredstva za komuniciranje; ostali smo brez telefona, poštni uradi so zaprti. V takih razmerah delamo prave čudeže [...] V sodelovanju z direktorjem muzeja v Pulju, ki nas je obiskal nalašč zato, da bi zagotovil zaščito umetnin iz svojega muzeja, smo predmete iz Čedad vrnili; umetniška dela iz muzeja v Pulju in nekatere umetnine iz muzeja v Piranu (sic!) pa smo zaupali muzeju v Vidmu [...] Deležni smo bili tudi pomoči Prostovoljne milice za nacionalno varnost, ki nam je pomagala zagotoviti zaščito naše spomeniške dediščine. Dodelila nam je vojake, ki so poskrbeli, da je bil prevoz videti uraden in nam dala vozila, ki jih trenutno nismo mogli dobiti nikjer drugje, saj so vsa zasegli Nemci. Največja nevarnost, ki nam je pretila, je bila možnost, da nemške čete kaj zaplenijo med prevozom. Med potjo bi nam lahko pobrali čisto vse, kot je pač v njihovi navadi. Preko videmske prefekture smo prejeli telefonski klic z nemškega poveljstva, ki je od nas zahtevalo informacije glede spomeniške dediščine. Odgovorili smo, da trenutno vse umetnine, zbrane v zbirnem centru, vračamo njihovim lastnikom, da jih bolje zaščitijo. Nemško poveljstvo je odobrilo naše delo in obljubilo dovoljenje, ki naj bi olajšalo prevoz. Tega še nismo prejeli. Nemško poveljstvo smo zaprosili, naj izda odlok, ki vojaškim enotam in civilistom prepoveduje, da se zbirajo v bližini Maninove vile.

Razen pomote, glede piranskega muzeja, saj je šlo za koprskega, torej tedanjega Mestnega muzeja za zgodovino in umetnost (*Museo civico di Storia e d'Arte*), iz katerega so junija 1940 ravno tako evakuirali nekaj dragocenih umetnin in dva bronasta tolkača, iz Pirana pa odpeljali nekaj dragocenih umetnin z občinske palače in župnišča, je v gornjem dnevniškem zapisu zlasti očiteno Somedov odnos do nemških oblasti, ki je

Slika 3: Podoba nekdanje palače Belgramoni-Tacco v Kopru, ki je v času med svetovnjima vojnama služila kot sedež Mestnega muzeja za zgodovino in umetnost, Mestne knjižnice in arhiva (Caprin, 1907, 187).

bil po eni strani korekten in spoštljiv, po drugi strani pa prežet s strahom in določenim prezirom. Tak odnos se kaže tudi v naslednjih dnevniških zapisih, zlasti ob odločitvi, da zbirni center v Passarianu ukinejo in umetnine razpršijo oziroma v večjem obsegu shranijo v kraju San Daniele del Friuli. Zapis z dne 11. oktobra 1943 to jasno nakazuje:

Glede na vse pogostejše zasege si podjetje Roiatti ne upa opraviti prevoza umetnin brez dovoljenja nemškega poveljstva, pa čeprav umetnin ne bi prevažalo v svojih tovornjakih, pač pa bi za prevoz uporabljalo tovornjake, ki smo jih priskrbeli malo tukaj, malo tam [...] Prošnjo za dovoljenje za prevoz predmetov zgodovinske in umetniške vrednosti smo vložili že 27. septembra 1943. Kljub našemu večkratnemu poizvedovanju dovoljenja še vedno nismo prejeli. Baje je razlog za to huda zaskrbljenost kapetana Starzacherja iz enot SS, ki je pristojen za njegovo izdajo [...] Videmska prefektura soglaša, da sedež zbir-

nega centra v Passarianu ni več dovolj varen in ne izpolnjuje več ustreznih pogojev za shranjevanje in zaščito umetniških del, zato ne nasprotuje več predlogu, da se umetnine, ki jih ni mogoče vrniti njihovim lastnikom, skladiščijo na drugi lokaciji z ustreznimi razmerami.

Določeni zadržki, nezaupanje ali celo odpor do nemških vojaških oblasti, se kažejo tudi v dnevniškem zapisu z dne 15. oktobra 1943, ko navaja:

Danes je koroški vrhovni komisar za Jadransko primorje Friedrich Rainer pooblastil dr. Walterja Frodla, direktorja muzeja v Celovcu, naj določičasne ukrepe za zaščito premičnih umetnin in spomenikov v Jadranskem primorju. Dr. Frodl me je zaprosil za podatke o naši spomeniški dediščini in izjavil, da bo v kratkem spet prišel v Videm, saj si želi ogledati vse spomenike na območju Furlanije in jih fotografirati. Ker ne vem, s kom imam oprav-

ka, sem previden in mu ne razkrijem svojih načrtov [...] Vrhovni komisar za Jadransko primorje Rainer je obiskal videmski grad v spremstvu številnih oficirjev in spremstva. Kakšna ošabnost! Občudoval je razgled iz velike dvorane in se sprehodil po galerijah, a njegov plenilski pogled se je zaustavljal zgolj na okvirjih brez slik.

Končno je iz Samedovega dnevnika z dne 20. oktobra 1943 tudi razvidno, da je z nemškim poveljstvom dosegel sporazum za prevoz umetnin, ki so še ostale v zbirnem centru v Passarianu, hkrati pa tudi ukaz, da se je bilo vojaškim enotam prepovedano zadrževati ob Maninovi vili. Padla je torej odločitev za prevoz zabojev iz zbirnega centra v San Daniele del Friuli, s tem pa se demantirajo nekatere dosedanje navedbe, da bi naj z vednostjo tržaškega nadzorništva te umetnine skrivaj premeščali oziroma razpršili po furlanskem podeželju, da ne bi padle v nemške roke. To je razvidno iz nekaterih dnevniških beležk, zlasti z dne 26. februarja 1944, ko so nemške oblasti zahtevale, da bi naj nekatere umetnine služile za okras uradov, ki so jih uporabljali oficirji SS enot, nemške policije itd. Pomemben je tudi dnevniški zapis z dne 8. in 9. novembra 1943, ki pravi:

Vse umetnine, zbrane v Passarianu, ki jih ni bilo mogoče vrniti njihovim lastnikom, smo prepeljali v San Daniele del Friuli, vključno z velikima omarama z Miramarskega gradu. Kljub težkim razmeram, v katerih sta se znašla dežela Furlanija in celotna Italija, je selitev velikanskega zbirnega centra, ki je hranil 518 velikih zabojev, potekala brez zapletov.

V zapisu z dne 14. novembra 1943 pa še dodaja:

V zbirnem centru v kraju San Daniele del Friuli je vse v redu. Prostora nadzorujeta čuvaja, ki sta bila zaposlena v Maninovi vili, Giovanni Mini in Ernesto Bros. Tamkajšnje karabinjerje ter civilne in cerkvene oblasti smo opozorili, da je treba v primeru nevarnosti poskrbeti za zaščito umetnin, ki so shranjene v tem ljubkem furlanskem mestu. Bog nam pomagaj!

Vedno večje nezaupanje do nemških vojaških oblasti se kaže zlasti v dnevniškem zapisu z dne 7. junija 1944, kjer Carlo Sameda navaja:

Danes so uslužbenci z oddelka za spomeniško varstvo v Uradu nemškega svetovalca želeli izvedeti, kje imamo shranjene umetnine, da bi poskrbeli za njihovo varnost. Še posebej so se zanimali za umetnine iz Čedad, za katere

menijo, da so v veliki nevarnosti zaradi bližine partizanskih čet (sic!). Odgovorili smo, da o čedadskih umetninah ne vemo ničesar, in jim svetovali, naj se obrnejo na Nadzorništvo v Trstu in na direktorja čedadskega muzeja Giuseppeja Marionija. Po njihovih večkratnih pozivih smo jim sporočili, da so nekatere umetnine uskladiščene v kraju San Daniele del Friuli, ne da bi jim pri tem razkrili njihovo točno lokacijo, nekaj pa da jih je shranjenih v videmskem muzeju. Poudarili smo še, naj za umetnine v videmskem muzeju ne skrbijo, saj so dobro zavarovane. Glede umetnin v kraju San Daniele del Friuli se vsi strinjamo, da je treba ukrepati. Zanje nas skrbi zaradi nedavnih dogodkov. Po akcijah partizanov so namreč enote SS in straže Salojske republike preiskale tamkajšnje domove in s silo odprle zaboje, da bi ugotovile, ali je v njih skrito orožje (sic!) Preiskale so številne domove in prostor, kjer stanujeta čuvaja. K sreči niso odkrile skladišč, kajti v tem primeru hrustom ne bi mogel nihče prepričati, da s silo odprejo zaboje. Po teh dogodkih se nam je zdelo primerno, da uslužbencem oddelka za spomeniško varstvo v uradu nemškega svetovalca razkrijemo lokacijo skladišč in si tako zagotovimo zdaj že potrebno pomoč v kraju San Daniele del Friuli in okolici [...] Zaradi vse težjih razmer so Nemci vedno bolj kruti in alarmi za zračne napade vse pogostejši; veliko je negotovosti in težav. Najdragocenejše orožje iz zbirke Mauroner v videmskem mestnem muzeju smo skrili na varno.

Še en značilen dnevniški zapis, ki kaže na Samedov nezaupljiv odnos tudi do uporniškega partizanskega gibanja, nosi datum 13. junij 1944, ko pravi:

Obiskal sem skladišča v kraju San Daniele del Friuli. Čuvaja sta me obvestila, da krožijo govorice, da nameravajo uporniki, ki poznajo lokacijo skladišč, odnesti zaboje. Samo govorice? Vsekakor sem čuvajema ukazal, naj ob najmanjšem sumu napada obvestita karabinjerje.

V zvezi s tem pa sledi dnevniški zapis z dne 19. junija 1944, ki pravi:

Telefoniral mi je poveljnik karabinjerjev, polkovnik Viducci, ki je želel dobiti podatke o zaščiti skladišč v kraju San Daniele del Friuli. Pojasnil je, da ga je za informacijo zaprosilo poveljstvo nemške policije, slednje pa je o zadevi obvestil oddelek za spomeniško varstvo

v *Uradu nemškega svetovalca. Lepo, lepo!* Zdaj, ko je zadeva v rokah karabinjerjev, lahko ravnamo, kakor želimo. Seveda želimo preprečiti, da bi nemška policija dobila dostop do skladišč. Polkovniku Viducciju sem dal vse potrebne informacije in skupaj sva analizirala vse vidike te občutljive situacije. Dogovorila sva se, da bo poveljstvo karabinjerjev sporočilo poveljstvu nemške policije, da glede na informacije o stanju skladišč, ki jih ima, varstvo nemške policije ni več potrebno. Za vsak primer sva se odločila, da bomo vrata in okna skladišč zazidali. Za izvršitev tega ukrepa bomo počakali na privolitev Nadzorništva.

Iz nadaljnjih dnevniških zapisov Carla Sameda de Marca še vedno veje strah, da bi umetnine iz zbirnega centra padle v roke nemške policije, saj je npr. 23. novembra 1944 navedel, da so nemške enote SS odpeljale goriški arhiv z goriškega gradu in komentiral, da so vojaki na ukaz nadrejenih gradivo odnesli v Trbiž, »da bi zaščitili dokumente, ki bi bili lahko koristni za širjenje nemške ideologije«.

Iz zadnjega leta vojne, in sicer z dne 18. januarja 1945, je zanimiv dnevniški zapis, ki pravi:

Tržaški škof nas prosi, naj mu vrnemo umetnine iz koprške stolnice. Odgovorimo mu, da mu umetnin ne moremo vrniti brez natančnejših navodil, še posebej zato, ker nam je nekaj umetnin iz stolnice izročil komisar prefekture v Kopru in smo v register zbirnega centra zapisali, da so last Občine Koper.

Dva tedna kasneje, in sicer 3. februarja 1945 pa je v zvezi s tem pripomnil: »Danes bi morali umetnine iz koprške stolnice prepeljati v Trst, vendar to ni bilo mogoče, saj v Trstu nismo dobili prevoznega sredstva«. In končno, v zvezi s tem še zadnji dnevniški zapis z dne 2. marca 1945:

Uradnik z Nadzorništva Mario Mirabella Roberti, vikar tržaškega škofa in tržaški kvestor so prišli v Ceresetto po dokumente za dvig umetnin iz koprške stolnice, hranjenih v kraju San Daniele del Friuli. Duhovnika Emilia Patriarco smo pooblastili, naj po sestavi zapisnika izroči navedene umetnine.

Žal Carlo Sameda de Marco ne omenja, da te vrnjene umetnine – šlo je za dragocena Carpacciava dela – niso bile nikoli vrnjena v koprsko stolnico, temveč so ostala na sedežu Tržaške škofije.

Iz dnevniških zapisov je tudi razvidno, da je Carlo Sameda de Marco ponovno obiskal San Daniele del Friuli neposredno po osvoboditvi, in sicer 15. maja 1945, ko pravi: »Obiskal sem San Daniele

del Friuli, da preverim, ali so tamkajšnja skladišča umetnin ustrezno zavarovana. V vasi je mirno, vseeno pa je dobro, da ostanejo skladišča zazidana«. Dan kasneje, 16. maja 1945, sledi zapis:

Inšpektor Umberto Piazza je bil danes v Vidmu; izročil mi je pismo, ki ga je nadzornik Fausto Franco namenil njemu in meni pred osvoboditvijo. V pismu je imenoval inšpektorja Umberta Piazza za svojega namestnika, v primeru da bi Trst ostal izoliran od Furlanije zaradi političnih in vojnih razmer (sic!) Primerna in posrečena izbira. Inšpektorja Umberta Piazza in mene je pooblastil, da sprejmeva vse potrebne ukrepe za zaščito spomeniške dediščine. Inšpektor Umberto Piazza je prevzel to veliko odgovornost in pričel izvajati nalogo, ki je vse prej kot lahka, saj mora nadaljevati že pričeta dela. V novi vlogi nastopi ravno v trenutku, ko primanjkuje vsega, še posebej finančnih sredstev.

Zadnji dnevniški zapis sledi 25. maja 1945, ko pravi:

Namestnik nadzornika inšpektor Umberto Piazza je odločil, da bodo umetnine, ki so že več kot pet let shranjene v zabojih in zaprte v skladiščih, za zdaj ostale, kjer so. Upamo, da bo kmalu prišel čas, ko bodo umetnine brez strahu v miru in svobodi vrnjene na svoja izvorna mesta.

V zadnjih dnevniških zapisih se je Carlo Sameda de Marco povsem izognil kakršnemu koli komentarju o burnem dogajanju v Julijski krajini v zadnjem obdobju vojne, tako o prodoru anglo-ameriške armade proti Trstu in njegovi osvoboditvi ter krajši zasedbi s strani jugoslovanske IV. armade, kakor tudi osvoboditvi Istre oziroma obalnih mest Kopra, Izole in Pirana. V zvezi s prihodom anglo-ameriških sil sicer navaja, da jih je na videmskem gradu obiskal major Norman T. Newton, predstavnik za spomenike, lepe umetnosti in arhive pri zavezniški vojaški upravi v regiji Treh Benečij (*Tre Venezie*) ter jim pojasnil, katere so njegove zadolžitve in kako deluje njegov urad, odobril sprejete sklepe ter navdušeno pohvalil nadzornika Fausta Franca in njegove organizacijske sposobnosti.

Italija je torej znova izkoristila razmeroma velik časovni presledek med uradno kapitulacijo, 8. septembra 1943, in dejanskim zaključkom druge svetovne vojne v začetku maja 1945, s tem pa ji je bil olajšan prehod od vloge agresorske države na strani sil osi, k vlogi države zaveznice. Formalnopravno je bilo mejno vprašanje z Jugoslavijo rešeno leta 1947 s podpisom Mirovne pogodbe z

Italijo, dokončno pa s sprejetjem Londonskega memoranduma, 15. oktobra 1954 (podrobneje o tem npr. Kacin Wohinz & Pirjevec, 2000; Pirjevec, Bajc & Klabjan, 2005; Pirjevec, 2015; Tenca Montini, 2018).

Še pomembnejše za nadaljnjo usodo umetnin, ki so bile odpeljane iz Istre oziroma iz Kopra, Izole in Pirana, pa so bile odločitve, da bodo te umetnine »za zdaj ostale, kjer so«, z nekoliko lakonično željo, da bo napočil čas, ko bodo »brez strahu in v miru in svobodi vrnjene na svoja izvorna mesta«, do česar pa niti po dobrih sedemdesetih letih še vedno ni prišlo (Dnevnik, 2020, 262–263).

UMIK ARHIVSKEGA IN KNJIŽNIČNEGA GRADIVA IZ KOPRA LETA 1944

Tako kot za umetnine, je bila tudi za dragocenejšje knjižnično gradivo, ki je sodilo v skupino A ter je zajemalo inkunabule, kodekse in drugo dragoceno rokopisno in tiskano gradivo, predvidena evakuacija na lokacije, ki so bile oddaljene od potencialnih vojaških ciljev. Leta 1940 je bilo določenih 11 takih lokacij, ki so bile namenjene sprejemu gradiva z oznako A in gradiva z oznako B, ki ni moglo biti primerno zaščiten v knjižnicah ali njihovi bližini. Tudi selitev knjižničnega gradiva je potekala v mesecu juniju in juliju 1940, leta 1942 pa so z razmahom vojne oziroma povečanjem letalskih napadov odprli tudi nekatere nove zbirne centre. Eden od novih centrov, kamor so premeščali gradivo iz tržaške knjižnice A. Hortisa in njenega diplomatskega arhiva ter beneške Marciane, je bil v benediktinskem samostanu v Pragli pri Padovi.

S padcem fašizma oziroma kapitulacijo Italije, 8. septembra 1943, se je močno spremenilo gledanje na »zaščitno strategijo«, saj so knjižnično gradivo pričeli zbirati v umetniško in kulturno najbolj pomembnih italijanskih mestih, se pravi v Rimu, Firencah in Benetkah, saj so domnevali, da jim bo anglo-ameriško letalstvo prizaneslo in ne bodo bombardirana, kar se je npr. zgodilo Milanu, Vidmu, pa tudi Ogleju, kot je razvidno iz Dnevnika Carla Samede de Marca, ki pa v svojem dnevniku ne omenja usode starega koprskega arhiva in knjižnice po letu 1944. Podobna »zaščitna strategija« je bila sicer uporabljena tudi za zaščito arhivskega gradiva. Čeprav se navodila glede zaščite knjižničnega in arhivskega gradiva v ustanovah, ki niso imele državnega značaja, niso bistveno razlikovala, so se na tem področju vendarle pojavile določene specifičnosti. Knjižnice, ki so imele pokrajinski in mestni značaj, oziroma knjižnice verskih ustanov ter privatnikov, so sodile pod pristojnost knjižničnih nadzorništev, odredba o premestitvi njihovega gradiva pa je bila izdana 12. julija 1940. Problemi so se pojavljali zlasti pri vprašanju pokritja stroškov

transporta, saj so jih morale pokriti ustanove same. To je privedlo do izogibanja selitvam in odločitvi, da bodo knjižnično gradivo raje zavarovali na prvotni lokaciji (Rogoznica, 2014, 45).

V Kopru, kjer so iz tedanjega Mestnega muzeja za zgodovino in umetnost, kot smo videli, evakuirali vrednejše umetnine, pa niso odpeljali tamkajšnje Občinske knjižnice (*Biblioteca comunale*) s priključenim arhivom. Če je muzejska ustanova v vojnih letih 1940–1945 bolj ali manj samevala, pa je knjižnica s svojim delovanjem nadaljevala, a ob prostorskih in tehničnih težavah, je delovanje knjižnice zaznamovalo predvsem vojno dogajanje oziroma politika tedanjega fašističnega režima. Njegove tragične posledice so se namreč v veliki meri odražale tudi na kulturnem področju in se v polni meri pokazale leta 1942, ko je bil z okrožnico puljske prefekture osebam judovskega rodu prepovedan dostop do občinskih knjižnic, oziroma vstop v čitalnice, vpogled v inventarje, sposoja knjižničnega gradiva in dostop do knjižničnih informacij.

Do nekaterih novih in usodnih odločitev, ki so se nanašale na knjižnično in arhivsko gradivo, je prišlo v prvi polovici leta 1944, ko je postalo jasno, da nacistična Nemčija izgublja vojno, s tem pa je postala negotova tudi nadaljnja pripadnost Istre Italijanski socialni republiki, formirani jeseni leta 1943. Ker ni bilo več možno zagotoviti varnosti hranjenja dragocenega knjižničnega in arhivskega gradiva ob morebitnih bombnih napadih, ki jih je bil npr. deležen bližnji Trst, je direktor obeh ustanov, ki sta delovali v Taccovi palači, Benedetto Lonza, sprejel ponudbo Knjižničnega nadzorništva iz Benetk, da gradivo umakne iz Kopra. Še večji je bil njegov strah, da bo to območje po nemškem zlomu zasedla narodnoosvobodilna vojska, kar je bilo razvidno iz njegove korepondence oziroma beležnice, v katero si je vpisoval pomembnejšo korespondenco (Pahor, 1979, 66). Evakuacija se je iz različnih razlogov zavlekla za nekaj mesecev, uradno zaradi problemov pri nabavi primerne embalaže, dejansko pa naj bi podjetje, s katerim naj bi bil sklenjen dogovor o nabavi opreme, knjižnici do maja 1944 poslalo le en zaboj. Beneško nadzorništvo je najostreje zahtevalo, da zaboje zagotovijo najkasneje do 29. maja 1944, v nasprotnem primeru pa je zagrozilo, da bo na občinske stroške iz Benetk poslalo kamion, opremljen s potrebnim številom zabojnikov in s tem zagotovilo, da se transport končno uresniči (Rogoznica, 2014, 42).

Do odvoza arhivskega gradiva je dejansko prišlo šele 29. junija 1944. Skupno je bilo Beneškemu nadzorništvu predanih 57 lesenih zabojev. Vsebinska posameznega zaboja ni bila opisana, temveč le označena z inventarnimi številkami nekdanjega inventarja (*Inventario dell'antico archivio municipale di Capodistria*) Francesca Majerja. V zabojih od

zaporedne številke 53 do 55 je bilo tudi knjižnično gradivo, v zadnjem 57. zaboju pa dokumenti o italijanskem *Risorgimentu*, ki je bilo v lasti Mestnega muzeja, med dragocenejšimi knjigami pa sta bili dve inkunabuli, najverjetneje delo P. P. Vergerija st. *De ingenuis moribus* iz leta 1479 in tako imenovani *Codice Borisi* iz XV. stoletja, ter nekaj deset del koprskih literatov od Girolama Muzia do Gian Rinalda Carlia oziroma njegova rokopisna zapuščina (Rogoznica, 2014, 48).

Ob koncu vojne leta 1945 je torej večina omejenega umetniškega, knjižničnega in arhivskega gradiva ostala na italijanskih tleh in dolga desetletja, bodisi v Rimu, Mantovi, Padovi oziroma Benetkah, čakalo na razplet pogajanj glede restitucije kulturnih dobrin in arhivskega gradiva.

KRATEK PREGLED PRIZADEVANJ ZA RESTITUCIJO UMETNIN IN ARHIVOV IZ ITALIJE

Pisna dokumentacija z zahtevki po restituciji kulturne dediščine z našega ozemlja sega že v prvo povojno obdobje, zlasti pa po letu 1954. Prvi sezname so nastajali tako pri slovenski spomeniško-varstveni službi (kjer je delovala restitucijska komisija), kot kasneje pri Pokrajinskem muzeju v Kopru in Zavodu za varstvo kulturne dediščine v Piranu. Seznane so pripravljali tudi v okviru Koprške škofije, ki je bila obnovljena po ratifikaciji Osimskih sporazumov leta 1977 z bulo papeža Pavla VI. »*Prioribus saeculi*«, za prvega rednega škofa obnovljene koprške škofije pa je bil imenovan njen dotedanji administrator, dr. Janez Jenko. Še v funkciji administratorja se je že jeseni 1975 obrnil na Republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje v Ljubljani, da bi v okviru bodočih jugoslovansko-italijanskih razgovorov in izmenjave pisem Minič-Rumor upoštevali konkretne zahteve apostolske administracije v Kopru glede vrnitve njenih kulturno-umetniških predmetov. Hkrati z dopisom je poslal tudi sezname odtujenih umetnin in zvonov, ki so jih italijanske oblasti odvzele primorskim cerkvam in zanje obljubile odškodnino. Ponovni, dopolnjeni spisek umetniških predmetov in zvonov, je poslal 18. aprila 1977 in v njem posebej izpostavil še vrnitev arhivskega gradiva nekdanje koprške škofije (Žitko, 2010, 75).

Z navedeno problematiko se je sicer ukvarjala mešana jugoslovansko-italijanska komisija, ki se je sestala štirikrat in sicer leta 1978 v Rimu, 1979 v Portorožu, leta 1981 v obliki predsedniškega sestanka ponovno v Rimu in leta 1987 na Brionih. Posebna skupina strokovnjakov iz muzejskih in galerijskih ustanov je pred sestankom mešane komisije na Brionih na delovnem srečanju v Pulju od 3. do 5. februarja 1987 pripravila nov, prečiščen seznam in svoje zahtevke oblikovala po štirih kriterijih: terito-

rialnem, časovnem, lastniškem in kriteriju dokazila. Za časovni kriterij je določila obdobje 1918–1954, vendar za STO še dopustno obdobje 1939–1954, samo do leta 1947 pa za ozemlja, odstopljena na osnovi Pariške mirovne pogodbe iz leta 1947.

Kljub jugoslovanskim prizadevanjem in delnim zagotovitvami italijanske strani, da je pripravljena na ekspertni ravni razpravljati o restituciji, do nadaljnjih srečanj ni več prišlo, s tem so se na jugoslovanski državni ravni tudi ustavile vse nadaljnje aktivnosti za restitucijo kulturne dediščine v okviru Osimskih sporazumov.

Po osamosvojitvi Slovenije 1991 so se ta prizadevanja nadaljevala in tudi Italija je bila pripravljena oblikovati mešano slovensko-italijansko komisijo (1993) z nalogo, da se bo dogovarjala o uresničevanju oziroma nadgradnji Osimskih sporazumov. Leta 1993 je prišlo do srečanja na gradu Strmol in v Rimu, vendar so bila vprašanja vračanja umetnin in arhivov ponovno potisnjena ob stran. Kljub temu je bila pri Ministrstvu za kulturo oziroma Upravi RS za kulturno dediščino imenovana Strokovna podkomisija za restitucijo umetniških, kulturno-zgodovinskih in arheoloških predmetov iz Italije s sedežem pri Narodni galeriji v Ljubljani, ki je začela ponovno kritično pregledovati brionski seznam zahtevkov iz leta 1987. Ob pripravah prečiščenega in dopolnjenega seznama zahtevkov so strokovni delavci posameznih ustanov (zlasti Pokrajinskega muzeja Koper in Medobčinskega zavoda za varstvo kulturne dediščine v Piranu) ob številnih stikih z italijanskimi ustanovami in strokovnjaki prišli do zanesljivejših podatkov o nahajališčih in stanju posameznih umetnin.

Ministrstvo za zunanje zadeve RS kot nosilec aktivnosti za reševanje te problematike, je italijanski strani v obdobju 1999–2004 z več verbalnimi notami uradno predlagalo ustanovitev nove mešane slovensko-italijanske komisije, ki naj bi ponovno preučila in uredila še nerešena vprašanja glede vrnitve kulturnih dobrin, umetniških del, arhivov in katastrskih ter zemljiških knjig, vendar na italijanski strani ni naletela na ugoden odziv.

Slovenska diplomacija je vprašanje restitucije izpostavljala tudi ob priliki bilateralnih srečanj. Predmet nerešenih vprašanj, ki se nanašajo na to, je bil ponovno izpostavljen na zasedanju slovensko-italijanske komisije za sprejem programa kulturnega sodelovanja med državama za nadaljnje štiriletno obdobje, ki je potekalo februarja 2004 v Rimu. Ob tej priliki je bila italijanski strani izročena *Pro memoria* na to temo. Kot odgovor italijanske strani je istega leta v Ljubljani v mesecu juliju in decembru v Rimu prišlo do dveh sestankov predstavnikov Ministrstev za zunanje zadeve in Ministrstva za kulturo obeh držav z namenom vsebinske priprave za ponovni začetek dela mešane komisije, vendar se sklepi teh

sestankov niso realizirali. Tudi v naslednjih letih je bilo vprašanje restitucije na dnevnem redu bilateralnih srečanj, vendar se ni premaknilo z mrtve točke (Žitko, 2005, 35).

ZAHTEVE PO VRAČANJU UMETNIN, KNJIŽNIČNEGA IN ARHIVSKEGA GRADIVA V OKVIRU OBALNIH KULTURNIH USTANOV

V času prizadevanj za restitucijo umetnin in arhivov iz Italije, zlasti pa po prehodu obalnih kulturnih ustanov v roke slovenske stroke v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ter po ustanovitvi samostojne koprške škofije leta 1977, so se v njih postopno izoblikovala tudi jasnejša stališča glede navedene problematike.

Ko je v takratnem koprskem muzeju prve dni junija 1953 vodstvo prevzel prvi slovenski ravnatelj, Emil Smole, je pri pregledu inventarja ugotovil, da manjka veliko muzealij, ki so bile odpeljane z reverzi in potrdili, hkrati pa tudi, da se ne da ugotoviti usoda številnih manj pomembnih muzejskih predmetov, mnogim pa je bilo zaradi pomanjkljivo vodenega inventarja, tudi težko določiti njihovo identiteto. Muzej je poleg svoje osnovne dejavnosti takrat opravljal tudi spomeniškovarstvene naloge, ki so mu bile dodeljene 16. januarja 1953 z razširitvijo Zakona o zaščiti umetnostnih in kulturnih spomenikov na ozemlje cone B STO. Imel je veliko nalog zlasti pri varstvu premične kulturne dediščine, ki je do podpisa Londonskega memoranduma leta 1954 na različne načine še vedno odhajala prek meje. Jugoslovanska vojaška uprava cone B STO je na pobudo tedanjega Zgodovinskega društva s sedežem v Kopru, ki ga je vodil Srečko Vilhar, objavila nekatere od dokumentov o odtujevanju kulturnih dobrin in že januarja 1952 prek Ministrstva za zunanje zadeve FLRJ od Italije zahtevala njihovo vrnitev.

Že z Londonskim memorandumom 1954, ko je bila na območju STO določena mejna črta med Jugoslavijo in Italijo ter je bil Okraj Koper priključen Sloveniji, je vlada FLRJ marca 1955 italijanski vladi poslala noto, s katero je zahtevala vrnitev kulturne dediščine iz nekdanje cone B STO in kot pravno osnovo uporabila 12. člen in 4. paragraf Priloge XIV Mirovne pogodbe iz leta 1947. Italijanska stran na noto ni odgovorila in je v nadaljnjih pogajanjih zavračala zahteve po vrnitvi umetnin iz cone B STO, češ, da vprašanje razdelitve STO še ni definitivno rešeno.

Vprašanje restitucije kulturne dediščine, umetniških del in arhivov je bilo na najvišji ravni ponovno obravnavano leta 1961 in bilo vključeno v »Jugoslovansko-italijanski sporazum o reguliranju restitucije kulturnih dobrin Jugoslaviji«. Sporazum je predstavljal popolno in definitivno reguliranje vseh vprašanj, povezanih z obveznostmi, ki so za Italijo

izhajale iz členov 12 in 75 kot tudi iz 4. paragrafa Priloge XIV Mirovne pogodbe, kolikor so se nanašale na restitucijo kulturnih dobrin, omenjenih v navedenih členih, katere pa so po poreklu izvirale bodisi iz ozemlja, ki je bilo do leta 1941 v sestavu Jugoslavije, bodisi z ozemlja, odstopljenega na temelju Mirovne pogodbe in so se vsekakor nahajale na teh ozemljih pred majem 1945. Tedaj je Italija Jugoslaviji izročila nekaj kulturnozgodovinskih predmetov in umetniških del ter iz Državnega arhiva v Trstu nekatere fonde, ki so se nanašali na navedena ozemlja, dosledno pa je še naprej zavračala vsaka pogajanja o vračanju kulturnih dobrin in arhivov z jugoslovanskega dela, torej iz cone B STO (Žitko, 2005, 31).

O pomenu odpeljanih umetnin iz Kopra, Izole in Pirana je moč razbrati nekaj mnenj že ob prvi obsežnejši razstavi Janeza Mikuža, tedanjega kustosa za umetnostno zgodovino v Pokrajinskem muzeju v Kopru, z naslovom: »Slikarstvo XVI. In XVII. stoletja na Slovenski obali« (Koper, junij – oktober 1964), ko je neposredno navedel:

Naša razstava želi prikazati predvsem slikarsko umetnost, ki je živela na Koprskem, tedanji provinci Beneške republike. Gradivo kaže, da gre marsikdaj za manj kvalitetne mojstre, če jih hočemo primerjati z vrhovi tedanje beneške umetnosti. Skoraj nemogoče pa je bilo pripraviti tak izbor slik, ki bi resnično in dostojno prikazal slikarsko bogastvo XVI. In XVII. stoletja v slovenskem delu Istre, ali bolje, na slovenski obali. Zadovoljiti smo se morali s kar najožjim izborom, v katerem manjka vrsta del, ki so bila med zadnjo vojno odpeljana v Italijo in za katera vprašanje restitucije še ni rešeno. Zasedimo jih lahko samo v literaturi. Najpomembnejši in tudi najpopolnejši tak seznam umetnostnega bogastva v Istri je »Inventario degli oggetti d'arte d'Italia – Provincia di Pola, 1935. Tako nekaj mojstrov na prehodu iz XV. v XVI. stoletje sploh nismo mogli predstaviti, ker njihovih slik ni več tu oziroma nam niso dostopne. Večkrat je namreč težko potegniti mejo med importom in deli, ki so nastala v naših krajih. Za to ločitev in določitev slikarskih opusov sedaj še anonimnih slikarjev in slikarskih šol bi bil potreben študij slikarstva vse nekdanje beneške Istre, kajti vpliv beneškega slikarstva se ni omejil samo na današnji slovenski teritorij, čeprav marsikaj priča, da je bil prav tukaj eden od centrov. Za podrobnejši pregled istrskega slikarstva bi bil potreben tudi temeljit študij sedaj nedostopnih arhivskih virov. (Mikuž, 1964, 3)

O vračanju umetnin iz Istre so spregovorili tudi na srečanju umetnostnih zgodovinarjev treh dežel, ki se je odvijalo v Kopru 14. in 15. aprila 1971. V zaključnem delu srečanja je prof. Michelangelo

 R. SOPRINTENDENZA AI MONUMENTI E ALLE GALLERIE DELLA VENEZIA GIULIA E DEL FRIULI

TRIESTE 31 luglio 1940/XVIII
CORSO LITTORIO - PALAZZO DEI LAVORI PUBBLICI

PROT. N. 1079 POSIZ. Ris. RESP. A. N. _____ DEL _____ ALLEGATI _____

OGGETTO: Trasporto e Custodia opere d'arte.

Al PODESTA' di
Capodistria

Dovendo riferirne al superiore Ministero Vi prego d'inviare a questo Ufficio una breve ma urgente relazione riguardante il Museo Civico di Capodistria, indicando:

- 1) Ove sono state depositate le opere d'arte che non furono trasportate nella sede di accentramento.
- 2) Quali provvedimenti sono stati presi per la custodia e la protezione anticipendi delle suddette opere.

IL SOPRINTENDENTE
(Franco)

Mirabella

MUNICIPIO DI CAPODISTRIA
PROTOCOLLO PRESENTATO
No. 6211 (21.00.40.XVIII)
CAT. CLASS. FASC. 2

27

SOPRINTENDENZA AI MONUMENTI E ALLE GALLERIE
T R I E S T E
*****

OGGETTO: Restituzione opere d'arte.
V E R B A L E
*****

In S. Daniele del Friuli nella sede dell'accentramento delle opere d'arte della Venezia Giulia, in seguito a lettera 30/9/43 n. 2678 Ris. della Soprintendenza ai Monumenti e alle Gallerie di Trieste, e alla lettera di richiesta di S. E. il Vescovo di Trieste 17/1/45 e lettera del Commissario Prefettizio di Capodistria, con la quale si dichiara che la cassa sottosegnata è di proprietà del Duomo di Capodistria, alla presenza dei Signori Carlo Someda de Marco delegato dalla Soprintendenza di Trieste e del Dott. Mario Mirabella-Roberti delegato di S. E. il Vescovo di Trieste, testimoni i sigg. Dott. Petriani, Dr. Beni, Dott. Giovanni, Dr. Anzani..... esaminato il sigillo della cassa consegnata con il N. 108 (centotto) registro dell'accentramento, depositata dal Sig. Antonio Posar delegato commissario prefettizio di Capodistria il 20 Giugno 1940 alle ore 16, vennero trovati intatti. Il Sig. Dott. Mario Mirabella-Roberti delegato di S. E. il Vescovo di Trieste prende in restituzione la cassa n. 108 depositata con verbale della Soprintendenza di Trieste in data 18 Giugno 1940:

cassa n. 12 - S. Zaccaria - S. Geremia - Flagellazione -
Culvario di Carpaccio.

Il presente verbale è redatto in cinque copie; una destinata al proprietario; una al Commissario Prefettizio Capodistria; una all'incaricat della restituzione; due alla Soprintendenza ai Monumenti e alle Gallerie di Trieste.

S. Daniele del Friuli data 2. marzo 1945.....
Per ricevuta il delegato del proprietario

IL DIRETTORE DELL'ACCENTRAMENTO
(Carlo Someda de Marco)

TESTIMONI
Dott. Petriani, Dr. Beni, Dott. Giovanni, Dr. Anzani

Slika 4 in 5: Dopis Nadzorništva za spomenike in galerije Furlanije-Juljske krajine iz meseca julija 1940 koprskemu županstvu o deponiranih umetniških delih in zaščitnih ukrepih, ki naj bi jih izvedel Mestni muzej v Kopru (levo) in Potrdilo / zapisnik z dne 2. marca 1945 o prevzemu štirih Carpaccievih slik iz koprške stolnice, ki se niso vrnile na izvorno mesto, temveč so ostale na sedežu tržaške škofije (desno) (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 97).

Muraro, ki je sicer spregovoril o Carpaccievem delovanju v Kopru, predlagal, da se slike, ki so bile med vojno odnesene v Italijo, zlasti pa Carpaccieva dela, vrnejo na svoja izvorna mesta (Mikuž, 1972, 8).

Od italijanskih strokovnjakov so bili na srečanju prisotni še Giuseppe Maria Pilo, Giancarlo Menis in Aldo Rizzi, takratni direktor mestnega muzeja v Vidmu, ki je na tem mestu nasledil Carla Someda De Marca, in Giuseppe Bergamini, Avstrijo pa je med drugimi gosti zastopal dr. Walter Frodl iz Celovca, ki ga sicer Carlo Someda pogosto omenja v svojem dnevniku v funkciji tedanjega nemškega spomeniško-varstvenega nadzornika za Jadransko primorje. Zanimivo, da je ob tej priložnosti Giancarlo Menis, ki je kot predsednik sveta Videmskih muzejev zastopal dr. Alda Rizzija, pojasnil, da je avtonomna pokrajina Furlanija – Julijska krajina,

pripravila zakonski predlog o popisu umetnostno-zgodovinskih spomenikov ter predvidela tudi vrsto možnosti za uspešno nadaljevanje zastavljene dela. Eden od načrtov je predvidel formiranje Mednarodnega centra za umetnostno-zgodovinske študije, medtem ko naj bi vila Manin v Passarianu postala njegov sedež in v kateri bi se odvijale tudi pomembnejše kulturne manifestacije. Zlasti slovenski in avstrijski udeleženci srečanja so naglasili, da bi naj ta nova ustanova predstavljala svojevrstno in trajno priložnost na področju kulture in dragocen pripomoček za boljše spoznavanje in širjenje civilizacijskih vrednot treh sosednjih narodov (Mikuž, 1972, 7).

Vprašanja restitucije se je dotaknil tudi Tomaž Brejc v svojem preglednem delu »Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali (Brejc, 1983). V uvodu svojega dela namreč pravi:

Čeprav se je bogastvo slikarskih izdelkov, ki so se skozi stoletja nabirali v mestih na Slovenski obali in v zaledju, v vojnih letih pa vse do 1954 precej zmanjšalo, saj je bilo v tem času odpeljanih v Italijo dosti najkvalitetnejših del od poliptiha Paola Veneziana do Tiepolove slike iz Pirana, je treba priznati, da je med ohranjenimi deli mogoče videti še vedno zanimive in kvalitetne umetnine, ki zaslužijo vso pozornost in pazljivejšo strokovno opredelitev. Čeprav kvaliteta slik niha, pa vsaj za mesta na Obali in njihovo umetnostno bogastvo lahko rečemo, da je njihova kvalitetna raven še danes dovolj visoka, kljub temu, da so slike po večini v slabem stanju in bi resnično zaživele šele po uspešno opravljenih restavracijah [...] Ker so skozi stoletja ta dela pomenila originalen in temeljni dokument umetnostne podobe preteklosti obalnih mest, si bo treba prizadevati, da se vsa ta dela vrnejo v ustreznem stanju v kraje, za katere so bila narejena ali so našla v njih svoje hranišče. (Brejc, 1983, 9)

Dragocene informacije, zlasti o formiranju koprške muzejske ustanove, njenem medvojnem delovanju in odtujitvi dragocenih umetnin z objavo nekaterih izvirnih dokumentov s sezname oziroma zapisniki Nadzorništva za spomenike in galerije v Trstu iz leta 1940, se zrcalijo tudi v prispevku kustosa za umetnostno zgodovino, Edvilija Gardine, z naslovom »Mestni muzej za zgodovino in umetnost« (Gardina, 2002), pa tudi v prispevku S. Žitka z naslovom »Delovanje in razvoj muzejske ustanove po letu 1954« (Žitko, 2002).

S področja knjižnične in arhivske dejavnosti je že oktobra 1945 referent pri OLO Koper, Karlo Prijon, sestavil »Splošni seznam rokopisov in knjig Mestne knjižnice, ki so bile odnesene v Benetke s strani Višjega knjižnega nadzorništva«. V seznamu je kot manjkajoče gradivo navedel: knjige nekdanje koprške komune, srednjeveške zgodovinske spise, občinske akte, dokumente občinske uprave, rokopise, pergamene in razne dokumente, med katerimi je bil zakonik iz XV. stoletja in originalni statuti Kopra, rokopise družine Carli, akte iz obdobja francoske in prve avstrijske oblasti v Kopru, dokumente italijanskega *Risorgimenta*, precejšnje število knjig, pripisanih Girolamu Muziu, pa tudi nekaj časopisov in revij. Tako je že jeseni leta 1945 pripravil zahtevek za restitucijo odpeljanega arhivskega in knjižnega gradiva. Z namenom, da pregledajo knjižno in arhivsko gradivo z območja cone B STO, je obalne kraje v dneh od 18. – 29. junija 1949 obiskala strokovna komisija Ministrstva za znanost in kulturo FLRJ, ki je komisijske preglede opravljala v prisotnosti dr. Jurija Jana, tedanjega načelnika Oddelka za tisk pri VUJA, ki se je ukvarjal tudi s

problematiko zaščite kulturne dediščine tega območja. Komisijsko so takrat pregledali Mestni knjižnici v Kopru in Piranu s priključenima zgodovinskima arhivoma, knjižnico frančiškanov-observantov sv. Ane v Kopru, knjižnico kapucinskega samostana sv. Marte, benediktinskega samostana v Dajli pri Novigradu, knjižnico sv. Onofrija na Krogu nad Sečovljami ter knjižnico in arhiv dobrodelne ustanove Pio Istituto Grisoni v Kopru.

Zaradi nejasnih pravno-lastniških vprašanj in možnosti izgube ali uničenja knjižnega gradiva, je komisija po vrnitvi v Jugoslavijo predlagala, da se formira poseben zbirni center (ZC) knjig in arhivalij za območje cone B STO, kjer naj bi zbrali, uredili in popisali knjižnično in arhivsko gradivo, ki so ga obravnavali kot »zapuščeno oziroma ogroženo«. Zamisli o formiranju ZC so bile udejanjene decembra 1949 s prenovo in ureditvijo vile Felicite v Portorožu, center pa je pod vodstvom dr. Romana Savnika v njej deloval do leta 1951. V njej je bilo zbranih približno 35.000 knjižnih del in več arhivov, veliko gradiva pa je bilo še neinventariziranega (Rogoznica, 2014, 51).

Če je bil ZC ustanovljen zato, da bi zaščitili zapuščene ali lastninsko nedefinirane knjižnice in arhive, so za delovanje mestnih knjižnic v Kopru in Piranu oblastni organi cone B STO zavzeli previdnejše stališče, ki ga je priporočala že sama komisija Ministrstva za znanost in kulturo, saj je sklepala, da bo upravljanje s kulturno dediščino na tem območju deležno kritik jugoslovanskim oblastem sovražno nastrojenih italijanskih strokovnjakov s širšega območja Julijske krajine. Dejanski in pravni položaj mestnih knjižnic in arhiva v Kopru se je zato obvaroval kot takšen s stališčem, »da nikakor ne bi bilo primerno posegati v njihovo integriteto tudi če vsebujejo za lokalno in istrsko zgodovino zelo pomembno gradivo, ki ga na jugoslovanskih tleh ni« (Rogoznica, 2014, 51). Predlagali so, da se tamkajšnjim knjižničarskim delavcem dodeli usposobljen kader, zagotovijo sredstva in da se knjižnici primerno oskrbita s slovenskimi, hrvaškimi in ostalimi knjižnimi deli in drugimi publikacijami, enako seveda s publikacijami, ki so jih nove oblasti na območju cone B izdale v italijanskem jeziku. Glede na dejstvo, da je nekdanji koprski arhiv zaradi odvoza večjega dela arhivskega gradiva izgubil svoj najvrednejši arhivski fond, so predlagali, da se postavi vprašanje restitucije tako za stari komunski arhiv, kot za arhive iz drugih območij cone B STO.

Zaradi razvoja dogodkov, ki so bili povezani z nestabilnimi političnimi razmerami v tem času in zaradi nezadovoljstva lokalnih oblasti, ki takrat še niso bile naklonjene uvedbi radikalnejših organizacijskih in kadrovske sprememb v delovanju obeh mestnih knjižnic v Kopru in Piranu, so prvotni načrt o ustanovitvi nove študijske knjižnice za cono B

STO uresničili v nekoliko drugačni obliki. Osnovni namen nove knjižnice je namreč bil, da bi z njo prebivalstvu, zlasti pa novim političnim strukturam, tako uradništvu kot oficirskemu kadru, zagotovili literaturo v slovenskem in srbohrvaškem jeziku. Nova koprška študijska knjižnica naj bi tako od Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) v Ljubljani dobivala obvezne izvide oziroma, da se knjižnica izpopolni z deli, ki so na Slovenskem izšla po letu 1945, obenem pa so osrednjo bibliotekarsko ustanovo tudi zaprosili za pomoč pri organizaciji in katalogizaciji knjižnih zbirk in izdaj v coni B STO in za posredovanje pri prevzemanju knjig, ki so bile zbrane v ZC v Portorožu. Otvoritev knjižnice v novih okvirih in na novi lokaciji v nekdanji palači Brutti na severnem obrobju trga Brolo je bila predvidena v letu 1951, za njenega prvega upravnika pa je bil predviden dr. Miroslav Pahor, kasnejši dolgoletni ravnatelj Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« v Piranu.

Selitev knjižnice iz Taccove palače se je iz različnih razlogov zavlekla do poletja 1952, že februarja istega leta pa je Koper oziroma cona B STO zapustil dotedanji ravnatelj Benedetto Lonza in se ustalil v Trstu. Komisijski pregled prostorov v palači Tacco pa je pokazal, da so bile evidence in popisi uničeni, knjige in drugo gradivo pa precej pomešani, zaradi sprememb v katalogu pa naj bi bila nova uprava tudi prisiljena sprejeti sklep o rekatalogizaciji, vendar je bilo to delo zaradi preskromnega števila zaposlenih in nezadostne strokovne usposobljenosti opravljeno šele po letu 1954, ko je M. Pahor že odšel na drugo delovno mesto (Rogoznica, 2014, 59).

PRIZADEVANJA KOPRSKEGA ŠKOFA JANEZA
JENKA ZA VRNITEV UMETNIN IN ŠKOFIJSKEGA
ARHIVA

Povojna prizadevanja za vrnitev umetnin in arhiva so bila povezana tudi z novoustanovljeno koprsko škofijo. Iz dotlej sestavljenih seznamov umetnin, zlasti pa iz dnevnika Carla Somede de Marca, je razvidno, da so razen umetnin iz tedanjega koprškega Mestnega muzeja za zgodovino in umetnost, večino gradiva prepeljali iz stolne cerkve Marijinega vnebovzvetja in cerkve sv. Ane v Kopru ter cerkva sv. Frančiška, Marije Tolažnice, sv. Štefana ter sv. Jurija v Piranu.

Glede restitucije kulturnih dobrin in arhivskega gradiva je bilo v vsem tem času moč zaslediti živahno korespondenco med Svetim sedežem, apostolskimi pronuncijami v Beogradu, goriško nadškofijo, tržaško in koprsko škofijo, ki si je zlasti v času škofa Janeza Jenka, pa tudi kasneje, močno prizadevala za vrnitev kulturnih dobrin in arhivskega gradiva v njihovi lasti.

Seznam manjkajočih umetnin je pri slovenski spomeniškovarstveni službi in Škofijskem ordinari-

Slika 6: Janez Jenko (1910–1994), prvi škof obnovljene koprške škofije (1977), ki si je neumorno prizadeval za vrnitev umetnin in koprškega škofijskega arhiva iz Trsta (Dr. Janez Jenko, 2010, 5)

atu v Ljubljani nastajal na osnovi poročil, ki jih je pripravljala škofov delegat – kanonik dr. Karel Musizza v svojem Uradu škofijskega delegata v Kopru od novembra 1954 do avgusta 1955. Iz dopisov je razvidno, da je dr. Musizza vsem župnijskim in kaplanskim uradom koprškega območja poslal poziv, da poizvedo, katere umetnine, kdaj in kam so bile odpeljane iz koprške stolnice ali kake druge cerkve na območju tedanje Škofijske administrature. Hkrati bi morali zbirati podatke o tem, katera cerkvena, kapiteljska, škofijska ali nadarbinska lastina je bila odtujena iz svojega prvotnega mesta. Glede teh vprašanj je dr. Musizza vzpostavil stike z nekaterimi odgovornimi pri Tržaškem ordinariatu pa tudi beneškem provincialu, ki je slovenskemu provincialu patru Benjaminu Tomšiču zagotovil, da se bodo umetniška dela iz samostana sv. Ane vrnila, kakor hitro bo imel le-ta dovolj ustreznega prostora za njihovo namestitve. Dr. Musizza je leta

1955 Škofijskemu ordinariatu v Ljubljani poleg tega sporočil, da so bile po informacijah, ki jih je prejel, le iz Kopra in Pirana odpeljane cerkvene umetnine, vsi drugi župnijski in kaplanski uradi s tega območja pa so odgovorili, da nobeden drugi predmet umetniške vrednosti ni bil odtujen iz svojega prvotnega mesta. Ob koncu dopisa tudi pravi, da bi bil o vsem tem lahko najbolje obveščen le Škofijski ordinariat v Trstu, ki pa kar trikrat ni hotel odgovoriti na urgenco škofovskega delegata iz Kopra (Žitko, 2010, 74).

V zvezi z vprašanjem arhivov se je škof Jenko že 27. januarja 1978 obrnil na Škofijski ordinariat v Trstu s prošnjo, da vrne nekdanji koprski škofijski arhiv ter krstne, poročne in mrliške knjige tistih župnij, ki so po novem pripadale koprski škofiji. S posebnim, nekoliko obširnejšim dopisom, se je na isti naslov obrnil tudi zaradi vrnitve umetnin, ki so bile odtujene iz koprške stolnice med ali pa takoj po drugi svetovni vojni. Ob koncu dopisa je poudaril, da »se te umetnine skrivajo pred javnostjo z namenom, da ne bi prišle nazaj v posest prvotnih lastnikov«. Nedvomno *Soprintendenza ai Monumenti e Gallerie* v Trstu ve, nadaljuje, komu je umetnine izročila, če slučajno niso več pod njenim neposrednim nadzorstvom.

Zahteve po delitvi premoženja, zlasti pa po vrnitvi umetnin in arhivov, ki jih je škof Jenko še podkrepil v osebnih stikih s tržaškim škofom, so spomladi leta 1978 sprožile verižno reakcijo od goriške nadškofije do apostolskega pronuncija msgr. M. Cecchinija v Beogradu, privedle pa tudi do tega, da se je škof Jenko glede restitucije umetnin, 22. aprila 1978 s posebnim dopisom obrnil na samega vatikanskega tajnika kardinala Jeana Villota.

V nekoliko daljšem dopisu mu je pojasnil, da ne tržaški ne goriški ordinariat ne odgovarjata na njegove prošnje glede vrnitve arhivov in se izgovarjata, da tržaška škofija in goriška nadškofija predstavljata teritorialno celoto in se bodo raziskovalci (zgodovinarji) oziroma iskalci različnih dokumentov pač obračali na škofijsko središče. Drugi razlog za zavračanje njegovih prošenj pa naj bi bil ta, da je mnogo prebivalcev z ozemlja, ki je prišlo pod upravo koprške škofije po drugi svetovni vojni, emigriralo oziroma zbežalo zaradi strahu pred komunističnim režimom, zato sedaj lažje dobijo potrebne dokumente v Gorici oziroma v Trstu, kakor pa v Koprju.

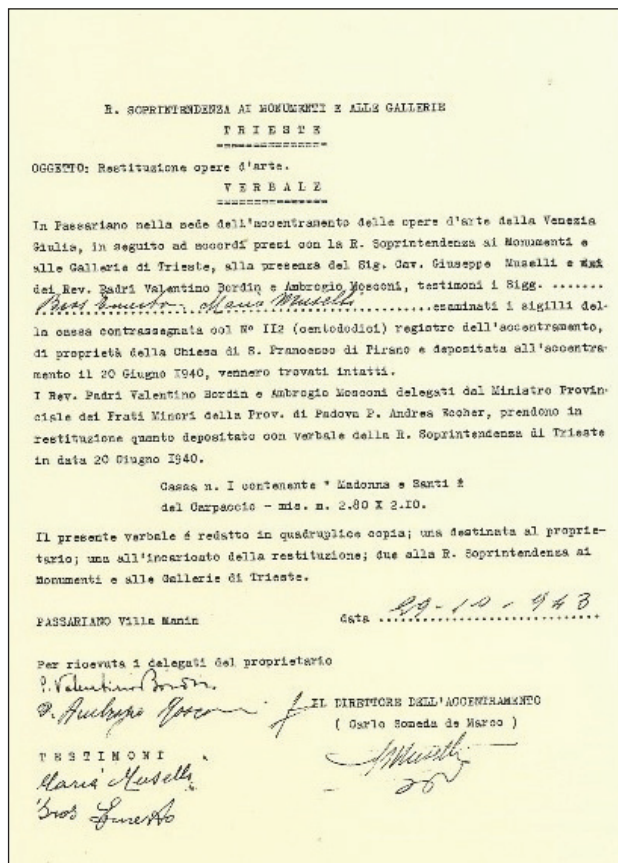
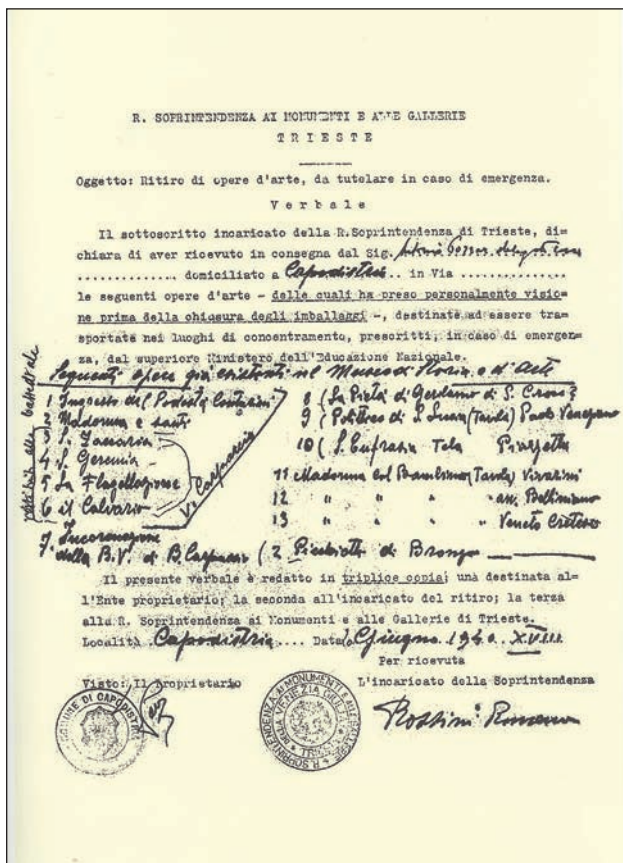
Te zdržke in pomisleke je škof Jenko odločno zavrnil z argumentom, da bo število emigrantov vedno manjše, saj je poteklo že 33 let od konca druge svetovne vojne, znano pa je tudi, kje se kakšna župnija nekdanje skupne tržaško-koprške škofije nahaja: ali v Italiji oziroma v Jugoslaviji. Glede arhivskega gradiva pa je predlagal, da naj se vrača v dveh etapah in sicer: takoj naj bi se vrnile krstne, mrliške in poročne knjige, ker se le-te hranijo po župniščih. Prav tako naj se vrne arhiv nekdanje koprške škofije pred letom 1828, medtem ko naj bi se drugi del arhiva vračal postopoma v naslednjih desetih letih. Škof

je vztrajal zlasti pri vračanju pergamen, ustanovnih listin in dragocenih predmetov, ki naj bi se morebiti še hranili v goriškem oziroma tržaškem ordinariatu. Ob koncu dopisa je ponovno izpostavil problem vračanja umetnin in dragocenih predmetov iz koprške stolnice, Pirana in posameznih župnišč. Ponovno je tudi opozoril na neznano usodo štirih Carpaccievih del, ki naj bi jih po navedbah iz dnevnika Carla Somede de Marca, vrnili tržaškemu škofu, njegova vztrajna prizadevanja pa so decembra 1979 končno le privedla do razgovorov z goriškim nadškofom Pietrom Cocolinom in njegovim generalnim vikarjem, msgr. Enniom Tunijem. Ob vprašanju restitucije umetniških del je nadškof dejal, da je jugoslovanska komisija v skladu z Osimskimi sporazumi izročila zahtevo italijanski komisiji oziroma vladi in pri tem pojasnil, da so slike iz koprške stolnice pod nadzorstvom Ministrstva za kulturno dediščino v Rimu in bi tu za njihovo vrnitev lahko interveniral Sveti sedež. V tem obdobju se je namreč Mešana jugoslovansko-italijanska komisija za restitucijo že dvakrat sestala, in sicer leta 1978 v Rimu, leta 1979 pa v Portorožu ter nato leta 1981 v obliki predsedniškega sestanka ponovno v Rimu, pri tem pa je imela jugoslovanska komisija pooblastila koprške škofije oziroma cerkvenih ustanov, da se dogovarja za restitucijo njihove kulturne dediščine (Žitko, 2005, 32).

Če je škofa Jenka po vsem tem ob koncu leta 1981 glede restitucije umetnin preveval določen optimizem, pa je v pismu vatikanskemu pronunciju v Beogradu, msgr. Michelu Cecchiniju, izrazil globoko razočaranje glede vračanja arhivov iz Trsta in Gorice. Iz obeh ordinariatov je dobil namreč sporočilo, da arhivov ne nameravajo vrniti, pač pa le izdelati kopije oziroma mikrofилme, čeprav je imel, kot je naglasil, že pred časom priliko videti na sedežu tržaške kurije štiri polne omare z arhivskim gradivom iz Kopra, ki je bilo pripravljeno na vrnitev.

Tako je napočilo leto 1982, ne da bi se katero koli od navedenih vprašanj rešilo, zato se je s posebnim dopisom znova obrnil na Kongregacijo za škofove pri Svetem sedežu glede uresničevanja papeške bule iz leta 1977, ki se žal niti po petih letih ni realizirala, ravno tako pa tudi pogajanja v okviru Osimskih sporazumov niso prinesla nobenih rezultatov.

Meseca marca 1983 je odpotoval v Rim in se sestal s kardinaloma Sebastianom Baggioni in Silvijem Oddijem, da bi se končno začela uresničevati papeška bula iz leta 1977, vendar pa odgovori visokih cerkvenih krogov v Vatikanu, na katere se je tudi pisno obrnil po svojem povratku v Koper, niso bili nič kaj vzpodbudni. Še bolj ekspliciten in izčrpen je bil odgovor goriškega nadškofa A.V. Bommarca meseca oktobra 1983, ki je ob vztrajanju škofa Jenka glede vrnitve koprškega škofijskega arhiva, podal bolj ali manj dokončno stališče goriške in tržaške kurije, rekoč: »Nekdanji koprski škofijski arhiv naj bi po 150 letih nenehne prisotnosti v Trstu postal sestavni del njegove kulturne dediščine,

Slika 7 in 8: Potrdilo z dne 20. junija 1940 o prevzemu vpisanih umetnin iz tedanjega Mestnega muzeja v Kopru (levo); potrdilo /zapisnik z dne 29. oktobra 1943 o premestitvi Carpaccievega dela iz piranskega frančiškanskega samostana na sedež redovne province v Padovi (desno) (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 107).

zaradi česar bi se *Soprintendenza agli archivi* na območju Julijske krajine, v katere pristojnost sodi omenjeni arhiv, prav gotovo uprla njegovi vrnitvi na izvorno mesto«. Ob tem, po Bommarcovem mnenju, stari koprski škofijski arhiv ni predstavljal posebne enote oziroma fonda v okviru arhiva tržaške kurije, temveč so v teh letih različne dokumente že medsebojno premešali, zato bi bila njihova izločitev naravnost škodljiva za že izvedeno katalogizacijo. Zavrnil je tudi predlog škofa Jenka, da bi drugi del arhiva fotokopirali in mikrofilmali na račun goriške in tržaške škofije, saj bi naj ob izgubi treh četrtin ozemlja svojih nekdanjih škofij sedaj prevzeli še materialno breme za izdelavo fotokopij in mikrofilmov. Kar pa zadeva usodo umetniških del, bi naj vsa dotedanja poizvedovanja privedla do zaključka, da teh del preprosto ni moč nikjer najti in o njihovi odtujitvi ne obstojijo nikakršni dokazi! Poleg tega, zaključuje msgr. A. Bommarco, dr. Mirabella Roberti in don Ermenegildo Borsi, ki je bil tedaj tajnik tržaško-koprškega škofa, o tej zadevi ne vesta ničesar in niti ne razumeta, zakaj se njuni imeni pojavljata v dopisih škofa Jenka. V zadnjem stavku svojega pisma,

ki ga je msgr. Bommarco naslovil na kardinala Silvija Oddija, prefekta Kongregacije za kler, lakonično poudarja: »Visočanstvo, upam da sem dovolj izčrpno orisal to nadležno situacijo; tržaški škof in jaz želiva napraviti konec tem vprašanjem, zato Vas prosim, da posredujete pri msgr. Jenku, koprskemu škofu, da ne vztraja več pri svojih zahtevah!« Čeprav so kasneje ta stališča nekoliko omilili, je ostajal škof Jenko še naprej neomajen in vztrajen, ter je dal goriškemu nadškofu jasno vedeti,

da sta se pač leta 1830 združili dve enakopravni škofiji Trst in Koper, pri tem pa koprška škofija ni bila ukinjena, niti njena lastnina. Tedanji arhiv so le prenesli v Trst zaradi praktičnih razlogov, saj je imel tržaško-koprski škof po novem sedež v Trstu, s tem pa koprski škofijski arhiv ni nikoli postal last tržaške škofije in zato ne more sprejeti teze, da koprška škofija nima nobene pravice do lastnega arhiva in je kot administrator in predstojnik koprške škofije dolžan podvzeti vse možne ukrepe za rešitev navedenih vprašanj v duhu pravičnosti (Žitko, 2010, 80).

V zvezi s tem vprašanjem se je iz Arhiva nadškofijskega ordinariata v Ljubljani oglasil dr. France M. Dolinar in škofu Jenku zagotovil, da mora tržaški ordinariat koprski arhiv vrniti ne glede na to, kakšno mnenje ima o tej zahtevi Kongregacija za kler v Rimu. Drugo je vprašanje, kaj z gradivom v času, ko sta bili škofiji združeni, saj je tedaj iz poslovanja enotnega škofijskega urada nastal en sam arhiv, ki ga seveda ni možno deliti, tu pa dejansko velja načelo, da mora tisti, ki se je odcepil, na lastne stroške poskrbeti za gradivo, ki ga zanima v obliki kopij oziroma mikrofilmov. Na koncu pa je škofa Jenka vzpodbudil, naj nikar ne odneha oziroma odstopi od svojih zahtev, saj ima pravico do vrnitve starega škofijskega arhiva.

V letu 1984 so s tržaškim škofom L. Bellomijem znova potekale razprave o usodi štirih Carpaccievih slik iz koprške stolnice, za katerimi naj bi izginila vsaka sled, oziroma naj bi bil zapisnik o predaji slik po njegovem neverodostojen, ker ni bil podpisan. Tudi tu je bil škof Jenko znova jasen in odločen ter je škofu Bellomiju odgovoril, »da ne more verjeti, da bi te štiri Carpaccieve slike kdo ukradel ali uničil, temveč gre le zato, da so jih skrili pred očmi javnosti, da jih ne bi bilo treba vrniti v Koper in ga od tega prepričanja ne bo nihče odvrnil!« (Žitko, 2010, 81).

Višek Jenkovih prizadevanj po uresničitvi papeške bule iz leta 1977 oziroma vrnitvi arhivov in umetnin, pa predstavlja njegovo pismo papežu Janezu Pavlu II., papežu poljskega rodu in dobremu poznavalcu vzhodnoevropskih razmer, kar mu je sicer že pred leti svetoval prof. Francesco Semi iz Benetk, tudi sam vztrajen zagovornik vrnitve istrskih umetnin in arhivov na izvorna mesta.

V obširnem pismu z dne 31. januarja 1985 je škof Jenko papeža Wojtylo prosil, da bi se pozanimal in zavzel za vrnitev starega koprškega škofijskega arhiva iz Gorice in Trsta ter mu natanko obrazložil celotno problematiko, ki je nastala po proglatitvi bule »*Prioribus saeculi*«, s katero je bila koprška škofija izločena iz nekdanje skupne tržaško-koprške škofije. Na koncu pisma je poudaril, da so Osimski sporazumi omogočili ustanovitev koprške škofije in da so v teku pogajanja med Jugoslavijo in Italijo za vrnitev kulturne dediščine, ki je v jugoslovanski lasti, a se še vedno nahaja na italijanskih tleh. Ustrezna rešitev teh problemov bi po njegovem predstavljala velik prispevek k miroljubnemu sožitju med obema sosednjima škofijama na obeh straneh meje.

Jenkovo pismo papežu Wojtyli je v vrhovih vatikanske kurije izzvalo določeno vznemirjenje, ki ga je bilo zaznati zlasti v odgovoru apostolskega pronuncija v Beogradu z dne 16. septembra 1985 in v katerem le-ta koprskemu škofu sporoča, da je Sveti sedež posredoval pri vseh pristojnih organih za ugodno rešitev navedenih vprašanj. Kljub tem zagotovilom se je znova obrnilo leto, ne da bi prišlo do rešitve katerega koli od navedenih problemov.

Škof Jenko se je zato sredi aprila in meseca junija 1986 znova obrnil na papeško nunciato v Beogradu glede štirih Carpaccievih slik in arhivov iz Trsta in Gorice, papeški pronuncij v Beogradu pa mu je zagotovil, da si Sveti sedež, kot zatrjuje kardinal Casaroli, še nadalje pri italijanski vladi prizadeva za vrnitev štirih slik in dragocenih umetniških predmetov iz koprške stolnice in drugih cerkva. Hkrati s tem je sledil tudi nasvetom papeškega pronuncija v Beogradu, da se ponovno obrne na Kongregacijo za kler v Rimu glede vrnitve arhivov iz Trsta in Gorice v duhu določil papeške bule iz leta 1977, pri tem pa je v zaključku pisma naglasil, da bo v prihajajočem letu koprška škofija praznovala 800-letnico svoje samostojnosti (1186). »Bilo bi nadvse primerno« zaključuje škof Jenko, »da bi ob tem častitljivem jubileju sedanja koprška škofija znova pridobila svoj stari arhiv in k čemur si že toliko let prizadevam« (Žitko, 2010, 83).

Oktober 1986 je sledilo še pismo škofa Jenka apostolskemu pronunciju v Beogradu msgr. Gabrielu Montalvu, v katerem ga je ponovno spomnil na odnesena umetniška dela iz koprške stolnice, a so bile vse njegove intervencije pri najvišjih instancah vatikanske kurije neuspešne. Žal tudi srečanje Mešane jugoslovansko-italijanske delegacije na Brionih, 24. in 25. marca 1987 ni prineslo pričakovanih rezultatov. Srečanje je potekalo v času, ko so bila aktualna vprašanja o sukcesiji držav in so najvišji mednarodni forumi za kulturo, kot npr. UNESCO, za vračanje kulturnih dobrin uveljavljali načelo provenience, vendar temu dogajanju škof Jenko v svoji nekdanji funkciji ni več sledil, saj se je 15. aprila 1987 upokojil.

Že leta 1982 sta si v nekem pismu škof Jenko in prof. F. Semi izmenjala misli, da bosta verjetno prej umrla, preden bosta dočakala ugoden razplet svojih prizadevanj in pričakanj po vrnitvi dragocenih umetnin na svoja prvotna mesta. »Če ne bova uspela v tem boju doseči zmage, dokler sva živa«, je pripomnil prof. Semi, »jo bodo najini zanamci toliko težje«. Njegova razmišljanja in prerokovanja so se žal v celoti potrdila (Žitko, 2010, 84).

Mlajše generacije, ki so se tako ali drugače ukvarjale s to problematiko, so dočakale vsaj to, da je, kot že uvodoma omenjeno, sredi maja leta 2002 prišlo v Rimu do tiskovne konference na pobudo tedanjega državnega podsekretarja na Ministrstvu za dediščino in kulturne dejavnosti, Vittorija Sgarbija, ki jo je pospremil tudi prikaz 25-ih razstavljenih del iz Kopra in Pirana z naslovom »Spet najdeni zakladi – mojstrovine iz Istre«. Med temi deli ni bilo štirih Carpaccievih slik iz koprške stolnice, za katera si je škof Jenko toliko let prizadeval, da bi se vrnila nazaj na prvotno mesto, se bo pa s svojim neumornim prizadevanjem in borbo za uresničenje papeške bule iz leta 1977 nedvomno zapisal v anale primorske cerkvene zgodovine.

Slika 9: Benedetto Carpaccio, Marijino kronanje, 1537, olje, platno. Delo so iz krstilnice sv. Elije leta 1911 prenesli v koprski muzej in ga leta 1940 prepeljali v vilo Manin v Passarianu, nato pa 1948 v Rim (Casadio & Castellani, 2005, 136).

STALIŠČA IN POGLEDI ITALIJSKE STROKE IN VLOGA VITTORIIJA SGARBIJA PRI VRAČANJA UMETNIN IZ ISTRE

Stališčem in pogledom italijanske stroke lahko sledimo v številnih člankih in izjavah, značilno pa je, da so bila razpeta med dokaj naklonjenimi in privrženi jugoslovanski strani, zlasti slovenskim kulturnim in verskim ustanovam, kakor tudi zadržanimi ali celo sovražnimi, kar pa je veljalo zlasti za politične kroge.

Med vidnimi italijanskimi umetnostno-zgodovinskimi strokovnjaki se je zlasti prof. Federico Zeri že leta 1976 ob svojem obisku Kopra zanimal za vrnitev umetnin, ponovno pa ob odprtju razstave v Narodni galeriji v Ljubljani z naslovom »Tuji slikarji v Narodni galeriji« leta 1983, ko je v pogovoru z dr. Ivanom Komeljcem in dr. Ksenijo Rozman priporočil, da Slovenija Italiji takoj predloži urejen in stvaren seznam odnesenih umetnin in zahtevek po njihovem vračilu na izvorna mesta. Tudi leta 1986, ko je v Sloveniji prejel Red jugoslovanske

zvezde za svoje zasluge, ki jih je imel za slovensko kulturo in umetnost, se je pozanimal, kako poteka vračanje umetnin, pri tem pa v svoje raziskave z umetnostno-zgodovinskega področja, ni hotel vnesti del z obalnih mest Koper, Izola, Piran, dokler se ne bi vrnila na svoja izvorna mesta. V svojem intervjuju za Delo z dne 13. novembra 1980 je naglasil, »da gre pri teh umetninah za zelo dragocena dela, ki sodijo edino tja, od koder so bila odnesena, saj za italijansko kulturo nimajo skoraj nikakršnega pomena«. (Hoyer, 2005, 20).

Med drugimi strokovnjaki naj omenimo zlasti Michelangela Murara in Francesca Semija; slednjega predvsem kot avtorja številnih zgodovinskih in umetnostno-zgodovinskih del, ki jih je posvetil rojstnemu Kopru oziroma Istri. Kar nekaj let je, kot že omenjeno, vzdrževal tesne in prijateljske stike s koprskim škofom dr. Janezom Jenkom, pa tudi s podpisanim avtorjem tega prispevka v času, ko je vodil koprsko muzejsko ustanovo. Semijeva prisotnost je bila več kot zaznavna na mednarodnem simpoziju »Humanizem v Istri« (*L'Umanesimo in Istria*), ki se je v dneh 30. marca do 1. aprila 1981 odvijal v sugestivnem okolju ustanove »Giorgio Cini« na otoku San Giorgio Maggiore v Benetkah, in v diskusiji odprl tudi vprašanje vračanja umetnin v Istro, ki je sprožilo nekaj polemik in burnejših odzivov. Sicer pa je na to problematiko odkrito opozarjal z vrsto člankov v različnih časopisih in revijah (zlasti v letih 1992/93), nakazal pa tudi konkretno rešitev s formiranjem posebnega muzeja istrske umetnosti v prostorih dožve palače, s katerim bi bilo moč dokumentirati in dokazovati globoke vezi, ki so skozi stoletja povezovala Istro in *Serenissimo*. O tej problematiki so pisali tudi Fabrizio Magani, Leandro Ventura in mnogi drugi. Zlasti zadnji je leta 1994 opisal povojno dogajanje od leta 1947 dalje na ozemlju cone A in B STO in v svojem prispevku navedel vsa določila mednarodnopravnih dokumentov, ki govorijo v prid vrnitvi umetnin na izvorna mesta, in sicer od Pariške mirovne pogodbe leta 1947, prek Londonskega memoranduma leta 1954 do Osimskih sporazumov leta 1975 (Hoyer, 2002, 12).

Ob tem je zanimiv tudi izčrpen prikaz slikarske in kiparske umetnosti ter arhitekture istrskih mest Kopra, Poreča, Pirana in Pulja z naslovom »*Istria città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento*« (Pavanello & Walcher, 2001). V uvodu sta urednika Giuseppe Pavanello in Maria Walcher naglasila, da vanj nista vključila del, ki so bila »zaradi znanih razlogov, povezanih z drugo svetovno vojno« odtujena iz Istre, ter pomembnejša med njimi, zlasti iz Kopra in Pirana, tudi poimensko naštela (Pavanello & Walcher, 2001, 5).

Leta 1999 je pri Zgodovinskem društvu za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalnem središču Republike Slovenije v Kopru, Pokrajinskem muzeju v Kopru in Oddelku za arheologijo, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, izšlo tudi delo Rema Bitellija z naslovom »*Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem:*

arheologija kot primer kontinuitete / *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità* (Bitelli, 1999), v katerem je avtor obdelal obdobje med obema svetovnjima vojnama z vidika analize arheoloških raziskav, razprava pa je zanimiva zlasti zato, ker je bila le malokdaj nakazana povezava med arheologijo in vladajočo politično ideologijo takratnega časa. V njej pa avtor ni zajel problemov v zvezi z restitucijo gradiva po prvi svetovni vojni, kakor tudi ne ravnanja s spomeniškim gradivom italijanskih oblasti v času druge svetovne vojne in po njej.

Stališča italijanske stroke do tega vprašanja so sicer v največji meri zbrana v uvodoma omenjenem razstavnem katalogu z naslovom: *Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo* (Casadio & Castellani, 2005). Med prispevki, kjer avtorji večinoma pozdravljajo pobudo za predstavitev 25-ih del iz Istre, ki so bila v ta namen tudi ustrezno restavrirana, raziskana in strokovno predstavljena, prav gotovo izstopa prispevek Vittorija Sgarbija, takratnega podsekretarja na Ministrstvu za dediščino in kulturne dejavnosti, ki mu gre hkrati zasluga, da so ta dela, ki so bila dolga desetletja hranjena v kletnih prostorih beneške palače v Rimu, končno odprli in jih predstavili javnosti. V svojem prispevku z naslovom »Istrska umetnost, umetnost Istranov« (*Arte d'Istria, arte degli istriani*), Sgarbi pravzaprav nastopa v dvojni vlogi: kot strokovnjak za italijansko renesančno umetnost oziroma V. Carpaccia, in kot funkcionar v svojstvu tedanjega podsekretarja Ministrstva za dediščino in kulturne dejavnosti.

Kot podsekretar navedenega ministrstva se je odločil za soočenje s težkim vprašanjem istrskih umetnin, ki so po drugi svetovni vojni končale v kletnih prostorih Beneške palače v Rimu, da bi jih s tem zaščitili pred morebitno krajo ali poškodbami. Obenem se je zavedal, da se je s tem znašel pred »političnim pa tudi umetnostno-zgodovinskim primerom širšega značaja«. V prvi vrsti je šlo, po njegovem, za absurdnost nekega stanja, v katerem se je nekaj nad 20 istrskih umetnin, od katerih jih je bilo nekaj zelo kvalitetnih, skoraj 60 let po koncu druge svetovne vojne, »nahajalo v nezavidljivem položaju oziroma nekakšnem prisilnem zaporu«. »Šlo je za položaj«, nadaljuje,

ki sem ga poznal že pred svojim prihodom na ministrstvo, v času, ko sem se ukvarjal s študijem in preučevanjem Carpaccievega slikarskega opusa pred več kot 25-letji, ter obenem spoznal, da ni možno preučevati zadnje faze Carpaccieve umetniške ustvarjalnosti in njegove delavnice v Kopru, ne da bi videl nekaterih njegovih del, ki so bila prepeljana v Beneško palačo v Rimu. Bilo je hkrati nesprejemljivo, da so bila dela tolikšnega pomena in kvalitete, zaprta za javnost oziroma za umetnostno-zgodovinsko stroko, obenem pa tudi, da so ostala dela iz Istre, končala daleč od

Slika 10 in 11: Dvoje dragocenih del Vittorija Carpaccia: Vhod podestata Sebastiana Contarinija v koprsko stolnico, 1517 (levo) in Marija z otrokom in svetniki, 1518 (desno) iz cerkve sv. Frančiška v piranskem minoritskem samostanu, ki se nista vrniti na svoje izvirno mesto (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 90, 109).

Beneške palače, a so bila vsaj dostopna, kot je to primer Carpaccieve oltarne pale iz frančiškanskega samostana v Piranu, ki je na ogled v Padovi. Nihče pa se ni upal ukvarjati z deli, ki so veljala za posebne »žrtve« vojne in ki so jih rešili pred vojnimi pustošenji. Za njihovo »zamrznitev« naj bi bili dokaj tehtni razlogi: ne dotikati se vprašanj, ki so po aneksiji Istre in Dalmacije k Titovi Jugoslaviji predstavljala diplomatsko in politično težko rešljiv problem. Za to blokado je bilo na italijanski strani čutiti zmedo in občutek krivde, ki ju niso želeli poglobljati. Vsiljeni sporazum s strani zahodnih zaveznikov, je dopuščal vrnitev Trsta k Italiji, vendar v zameno za dokončno odpoved Istri, ki so ji Titovi možje nemudoma odvzeli njen italijanski značaj, tudi na brutalen način. Istrani so bili prepuščeni svoji žalostni usodi, deportirani, prisiljeni zapustiti svoje stvari in podvrženi zasliševanjem v primeru, ko niso hoteli zapustiti svojih domov in zemlje. Naši vladni krogi pa tudi oni iz opozicionalnih vrst, niso imeli poguma, da bi opozorili na to samovoljo, ki je bila v nasprotju z najosnovnejšimi človekovimi pravicami. Drugi razlog za »zamrznitev« je bil

bolj tehnične narave: med Italijo in Jugoslavijo ni bilo diplomatskih sporazumov, ki bi regulirali morebitno vračanje umetniških del. Niti Osimski sporazumi (1975), ki so se sicer dotaknili različnih področij kulture oziroma kulturne dediščine, se niso ukvarjali s tem vprašanjem (sic!). Od tu torej izvira obveznost, da rešimo to vprašanje, ki je nedvomno dokaj zahtevno, in sicer v korist neke tuje države oziroma skupnosti Italijanov, ki so bile s tem obsojene na razočaranje in nezadovoljstvo. (Sgarbi, 2005, 42)

»Treba je bilo torej najti pogum«, zaključuje Sgarbi,

in našel sem ga šele pred časom, ko Titove Jugoslavije ni bilo več in so sovražnosti med slovenskim in italijanskim življenjem v Istri postopno pojenjale. Obenem je šlo za splošne principe, ki so se nanašali na vprašanje restitucije in bili v medsebojnem navskrižju, vendar so še vedno aktualni. Z ene strani velja še stari, a še vedno veljavni princip, po katerem umetniška dela pripadajo fizičnemu in geografskemu prostoru, v katerem so nastajale, po drugi strani pa bolj mo-

deren in uporabljen princip, po katerem teritorij predstavlja le fizično in geografsko dimenzijo, umetnine pa se lahko nahajajo drugje. V primeru Istre je jasno, da do tega ni prišlo glede na to, da ta zgodovinski in kulturni prostor, ki je bil povsem italijanski oziroma beneško-jadranski, v povojnem času ni več nudil nekdanje podobe, saj je to ozemlje dandanes že povsem »slavizirano« in poleg tega še razdeljeno med Slovenijo in Hrvaško. Istrani si niso delali več iluzij, saj nimajo več svojega teritorija, svoje zemlje, nihče pa ne more zanikati, da italijanski živelj, ki je izgubil svoje nekdanje ozemlje, ni več zakonit dedič zgodovinsko-kulturnega izročila in dediščine. Treba se je pač zavedati, da je Istra, četudi ob nepravilni etnični, kulturni in politični »normalizaciji razmer«, postala sedaj skoraj v celoti slovanska pokrajina in da italijanski živelj predstavlja v njej le še manjšino. Napočil bo čas, ko bodo ob odprtju meja in vzpostavitvi skupne »evropske domovine« nastopile tudi možnosti, da se bodo lahko »ezuli« in njihovi potomci, če se bodo seveda želeli, lahko vrnili v svoje rodne kraje in s tem dosegli nekdanje etnično ravnovesje. Danes v pričakovanju boljših časov, Istrani želijo le to, da bi jim priznali zakonito lastništvo nad njihovimi umetninami oziroma predmeti kulturne dediščine in ki jim jih Slovenija in Hrvaška nimata pravice odvzeti. Istrani jih želijo ohraniti zase, saj dobro vedo, da so ta dela globoko povezana z njihovo zgodovinsko in kulturno identiteto do te mere, da so se napotili v iskanje še drugih del, razen tistih, ki so bila desetletja shranjena v zabojih v kletih Beneške palače. Teh pravic jim ne odrekajo niti slovanska skupnost v Trstu in se s tem distancirajo od nacionalističnih tendenc, ki gredo v smer ponovnega prevzema nekdanjih ozemelj na istrskem polotoku. Zamisel, da bi v Trstu postavili stalno razstavo umetnostno-zgodovinske dediščine Istre, četudi ločene entitete, bi morala biti vsega spoštovanja vredna predvsem zaradi zgodovinskega spomina in dostojanstva do italijanske komponente iz Istre in od katere ne Italijani, ne Slovani oziroma vse človeštvo, ne more več zahtevati še dodatnih žrtev. Torej muzejska zbirka, ki daje na ogled enega od svojih najbolj plemenitih in ustvarjalnih nagibov, naj bi postala kraj kolektivnega spomina ter zavesti za preteklost, sedanost in prihodnost v dobrobit Istranov, pa tudi Italijanov, Slovencev, Hrvatov oziroma vseh ljubiteljev umetnosti, ki naj bi jo doživljali in doumeli kot svojo veliko kulturno in družbeno vrednoto (Sgarbi, 2005, 42).

Sgarbijev, za italijansko stran dopadljiv, večje napisan, emotivno nabit in populistično obarvan prispevek, je sicer zadel v bistvo problema, a odseva tisto značilno gledanje in interpretacijo zgodovine obmejnega prostora, ki smo jima pričala že tja od konca 19. stoletja, pa praktično vse do danes. Glede na izobrazbo, razgledanost pa tudi funkcijo, ki jo je v tistem času opravljal, saj je imel s tem dostop do najrazličnejših diplomatskih aktov, mirovnih pogodb in sporazumov med obema državama, presenečajo nekatere njegove trditve in izjave, ki jih lahko, tako kot pri Carlu Somedi de Marcu in nekaterih drugih strokovnjakih in funkcionarjih tistega časa, razlagamo kot čisto sprenevedanje in sprevrčanje dejstev v smislu, da namen posvečuje sredstva.

Sgarbijeva trditev, da je Istra po drugi svetovni vojni povsem zgubila svoj italijanski značaj, postala – tudi zaradi hudih pritiskov na italijanski živelj – »slovanska pokrajina« in je italijanski živelj odslej ostajal le še manjšina, bi seveda zahtevala dokaj obširno in kompleksno zgodovinsko ponazoritev celokupnega dogajanja, vsaj od zadnjega desetletja 19. stoletja pa tja do Londonskega memoranduma leta 1954 ali pa še dlje, vključno s povojnim eksodusom italijanskega življa iz Istre.¹ Morda še najbolje ponazarja popolnoma zastrupljeno in z nacionalizmom prežeto ozračje v Istri ter sovraštvo do slovanskega življa – daljši članek, ki ga je objavil milanski nacionalistični list *Perseveranza*, za njim pa istrsko glasilo *L'Istria*, že avgusta 1896 ob slavnostnem odkritju Tartinijevega spomenika v Piranu, ki med drugim pravi:

Dobro se zavedajte, da ni imel nihče kake posebne želje in potrebe, da bi kompromitiral zaključek praznovanja s politično manifestacijo, ki bi bila ob taki priložnosti neprimerna, nihče tudi ni spodbujal iredentizma, kot se je morda komu zazdelo, saj gre za etnično in geografsko povsem italijansko pokrajino, ki je sicer že celo stoletje priključena avstrijskemu cesarstvu. Razlog zaradi katerega se Istrani vznemirjajo, kujejo zarote, se borijo ter složno protestirajo na javnih shodih, sodi k vrsti najbolj vzvišenih ciljev in idej: to je zgodovinska tradicija, ki jo branijo pred kulturo in jezikom Slovanov, edinim pravim in največjim sovražnikom Istranov! Ne, slovanstvu ne nameravamo odstopiti naše zemlje; slovanstvo ni nikoli imelo, nima in ne bo nikoli imelo nič skupnega z nami! Slovanska rasa je zahrbtna rasa, kamor prodre grize, ruši in uničuje! Ker se je že ustalila

¹ O tem je v zadnjih letih v slovenskem prostoru izšlo nekaj pomembnih prispevkov in študij, npr. Kosmač, 2015, 2017; Hrobat Virloget, 2015; Hrobat Virloget et al. 2015; Hrobat Virloget, 2021.

Slika 12 in 13: Bronasta tolkača z maskeronom s koprskih palač Borisi in Belgramoni-Tacco, delo Nicolòja Roccataglie in Tiziana Aspettija (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 95).

v hribovitih predelih, na podeželju in v predmestjih, mora mestno prebivalstvo zaustaviti njihovo naraščajočo silo in napredovanje! V Istri, lahko rečemo, ni politične borbe, pač pa divja, ostra, neusmiljena in neizprosna kulturno-civilizacijska borba, ki se konkretizira in usmerja v ohranjanje naših pozicij in jezika [...]! (L'Istria, 22. avgust 1896, 762).

Tudi Vittorio Sgarbi, kot vrsta drugih izobražencev iz italijanskih vrst, torej ni bil pripravljen in sposoben dojeti dejanskih razmer na istrskih tleh in dejstva, da italijanski živelj ni tu nikoli predstavljal večine prebivalstva, kar nedvoumno kažejo štetja prebivalstva že tja od leta 1846 dalje. Pri tem velja opozoriti, da se je cesarska Avstrija v svoji dvolični

politiki po letu 1880 pa do zadnjega štetja 1910, oprijela kriterija »občevalnega jezika« (*lingua d'uso*), ki je seveda nekoliko zmanjšal število slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Kljub hudim malverzacijam ob zadnjem štetju leta 1910 je le-to pokazalo, da je bilo od 286.463 prebivalcev Istre 57,79 % slovensko-hrvaškega prebivalstva, skupaj torej 223.318. Je pa res, da je velika večina italijanskega prebivalstva, torej 64,3 %, živela v večjih urbanih središčih. Rezultate štetja iz leta 1910 sta kot poglavitno podlago za presojo etničnega stanja v Avstrijskem primorju ocenila zlasti A. Vivante in C. Schiffrer, v povojnem obdobju pa so bili ti rezultati uporabljeni kot temeljno gradivo v diplomatskem boju za določitev jugoslovansko-italijanske meje na pariški mirovni konferenci leta 1946 (Grafenauer, 1993, 14–15).

Slika 14: Sv. Bernardin sienski, tempera na les. Delo izhaja iz nekdanje samostanske cerkvice na Bernardinu pri Portorožu, ki so ga leta 1806 prenesli v samostan sv. Ane v Kopru, danes pa se nahaja v samostanu sv. Antona v Huminu (Casadio & Castellani, 2005, 92).

Za razliko od zadnjega avstrijskega popisa iz leta 1910, je italijanski popis iz leta 1921 pokazal na precejšnje spremembe in premike v etnični sestavi v škodo slovenske in hrvaške komponente v pičlih desetih letih, ki pa jih ne moremo pripisati le izselitvenim tokovom avtohtonega prebivalstva in priseljevanju italijanskega – zlasti kolonov in uslužbencev. Kakor je naglasil že C. Schiffrer v svoji analizi etnične strukture Julijske krajine leta 1946, je šlo pri italijanskem popisu za precejšnjo izkrivljanja dejanske etnične podobe, saj naj bi po njegovi oceni za leto 1939 tedaj na območju Istre živelo 150.799 Italijanov, 97.461 Hrvatov, 44.480 Slovencev ter vsaj 28.000 etnično mešanih prebivalcev, poleg skoraj 10.000 oseb drugih narodnosti.

Iz te analize lahko hitro razberemo izredno težavno etnično opredeljevanje, kar je zaznal že S. Rutar za konec 19. stoletja. Vse te težave etnične identifikacije je bilo mogoče razbrati tudi v povojnem popisu iz leta 1948, ki je nekako obrnil na glavo etnično podobo iz leta 1921. Ne glede na to, da se je v zadnjih letih druge svetovne vojne in takoj po njej določen delež italijanskega prebivalstva odselil z istrskega polotoka in se bolj ali manj ustalil na italijanskih tleh, bi težko rekli, da je imel ta umik že tedaj konotacijo eksodusa, kot je bilo mogoče razbrati iz popisa. Po podatkih za to leto naj bi bilo namreč v Istri le še 81.372 Italijanov, medtem ko bi bilo realneje pričakovati, da se je v tem času število Italijanov približalo nivoju iz leta 1910. Resnični

eksodus se je torej začel po letu 1947 in trajal dobro desetletje, v tem času pa je število Italijanov padlo v celotni Istri na 20.623 oseb, kar pomeni, da je znašal odliv tega avtohtonega prebivalstva iz same Istre približno 100.000 oseb, med katerimi se jih je dobršen del ustalil v bližnjem Trstu (Bufon, 1993, 201).

S tem so se seveda okrepile vezi med Trstom in Istro. Vezi, ki so v preteklosti slonele pretežno na ekonomskih temeljih, a so s prihajanjem Istranov dobile zelo intenzivne medosebne dimenzije, ki so se nenehno krepile s postopno vse večjo koncentracijo italijanskega oziroma italijansko opredeljenega prebivalstva iz Istre, ki pa je po drugi strani še nadalje ostajalo tesno navezano na svoje matično ozemlje. V tej luči je postajal Trst, kot je v svojem sestavku naglašal tudi V. Sgarbi, kljub nekdanji dvojni meji, ki ga je ločevala od Istre, nekakšen novi »*Caput Histriae*« in prevzemal tako novo funkcijo, ki jo pred tem nikoli ni imel, saj je bil v preteklosti, zlasti do druge polovice 19. stoletja, veliko bolj »kontinentalno« orientiran.

Tudi ob vsem navedenem ostaja Istra relativno homogeno historično in kulturno območje, ki si ga sedaj delijo tri samostojne države in čeprav je njihov »istrski« delež v demografskem in teritorialnem pogledu dokaj različen, je obenem res, da so v vseh treh enotah prisotni prav vsi temeljni elementi istrske identitete. S tem pa v veliki meri Sgarbijeve utemeljitve o upravičenosti zadržanja umetnin in arhivov na italijanskih tleh izgubijo realno osnovo.

A je ključno vprašanje glede demografskega stanja v Istri oziroma nadaljnjega odnosa med obema nacionalnima komponentama vsekakor povezano z obdobjem med obema vojnama, zlasti pod fašizmom in njegovo politiko etničnega čiščenja, s katero je za vsako ceno želel izbrisati njen plurietnični značaj, čemur pa se je Sgarbi v svojem prispevku v celoti izognil. S tem večjim žarom se je zato posvetil težkim povojnim razmeram, zlasti pa eksodusu italijanskega prebivalstva, ki pa ga seveda ni postavil v širši oziroma realen kontekst celotnega dogajanja na istrskih tleh, mu je pa očitno služil kot dovoljšen razlog za trditev, da je bil s tem »italijanski značaj te pokrajine dokončno izbrisan«, s tem pa tudi razlogi, da bi dragocene segmente njene kulturne dediščine vračali nazaj v izvorne kraje. Pri tem je nenavadno, da sta tako on kot italijanska država povsem prezrla prisotnost italijanske komponente, ki je ostala na istrskih tleh in zaživela novo življenje v okviru svojih samoupravnih skupnosti in ob manjšinski zaščitni zakonodaji, ki ji je zagotavljala nemoten razvoj in njeno delovanje. Najbolj nenavadna in povsem nesprejemljiva pa je Sgarbijeva trditev, da ni bilo dotlej med Italijo in Jugoslavijo nobenih diplomatskih sporazumov, ki bi regulirali in določali vračanje umetnin in arhivov, vključno z Osimskimi

Slika 15: Alvise Vivarini, Marija na prestolu z muzicirajočimi angeli, 1489, tempera, les. Delo izvira iz nekdanje cerkvice sv. Bernardina pri Portorožu, ki so ga leta 1802 prenesli na Dunaj, po prvi svetovni vojni pa je bilo vrnjeno Italiji in do leta 1940 na ogled v koprskem muzeju. Skupaj z ostalimi deli so ga odpeljali v vilo Manin, leta 1943 v San Daniele del Friuli in 1948 v Rim. Leta 2002 je bilo med ostalimi deli predstavljeno javnosti, sedaj pa se nahaja v Museo Sartorio v Trstu (Casadio & Castellani, 2005, 120).

Slika 16: Benedetto Carpaccio, Češčenje Kristusovega imena s svetniki Janezom Krstnikom, Frančiškom, Pavlom in Bernardinom sienskim, 1541, olje, platno, z veduto Kopra (detajl na desni). Dolga leta je njegovo delo krasilo Palazzo Ducale v Mantovi, danes pa se nahaja v samostanu sv. Antona v Huminu (Casadio & Castellani, 2005, 94).

sporazumi. Ravno ti so namreč na podlagi pism Minić-Rumor konkretno vodili v razgovore o vprašanih vračanja kulturne dediščine, se pravi umetniških del, arhivov, katastrskih in zemljiških knjig, s tem, da je največji del zahtev po restituciji izhajal iz Slovenije oziroma nekdanje cone B STO. Kot že omenjeno, se je mešana jugoslovansko-italijanska delegacija sestala štirikrat, in sicer v letih 1978 do 1987, s tem, da se je posebna skupina ekspertov, ki so jo sestavljali predvsem slovenski in hrvaški strokovnjaki iz muzejskih in galerijskih ustanov, pred sestankom mešane jugoslovansko-italijanske komisije na Brionih, srečala na delovnem sestanku v Pulju (3. – 5. februarja 1987), kjer je pripravila nov, prečiščen seznam zahtevkov na podlagi dopolnjene pravne razlage, argumentacije in evidence odnesenih predmetov. Zahtevke je oblikovala po štirih kriterijih: teritorialnem, časovnem, lastniškem in kriteriju dokazila.

Sestanek mešane jugoslovansko-italijanske delegacije na Brionih je potekal v dneh 24. in 25. marca 1987, z jugoslovanske strani je delegacijo vodil dr. Borut Bohte, z italijanske pa Stefano D'Andrea. Pogajanja so potekala v času, ko so že prevladovala aktualna vprašanja o sukcesiji držav in so najvišji mednarodni forumi za kulturo, kot npr. UNESCO, za vračanje kulturne dediščine, uveljavili načelo provenience.

Ravno to načelo pa postavlja pod vprašaj tudi obe Sgarbijevi interpretaciji obeh principov, o katerih spregovori v svojem prispevku oziroma pri argumentiranju italijanskih stališč, da tega principa ni bila prisiljena upoštevati. S podobnimi argumenti kot Sgarbi je namreč na brionskih pogovorih nastopal tudi vodja italijanske delegacije Stefano D'Andrea, potem ko je v nekem trenutku postavil v dvom celo avtentičnost potrdil in reverzov o prevzemu umetnin iz tedanjega koprškega muzeja (junij 1940), rekoč, »da je te umetnine navsezadnje pred stoletji izdelala italijanska roka za tedanji italijanski živelj, ki pa danes ne živi več v Istri« (Žitko, 2005, 32). Očitno je Sgarbi dobro poznal potek brionskih pogajanj, bral zapisnike in izjave ene in druge strani, je pa seveda po brionskih pogovorih, ki niso privedli do rešitve, a so predvideli nadaljnja pogajanja na ravni strokovnjakov za posamezna področja, vendarle na italijanski strani prevladalo spoznanje, da bo potrebno nekaj ukreniti. Tudi z italijanske strani je bilo namreč vse več glasov in kritik na račun sprenevedanja in skrivanja umetnin pred očmi širše javnosti, Sgarbi pa svojo odločitev, da bo presekala ta »gordijski voz« povezuje z velikimi političnimi zasuki na jugoslovanskih tleh, zlasti s Titovo smrtjo in razpadom Jugoslavije.

V svojstvu podsekretarja na Ministrstvu za dediščino in kulturne dejavnosti je namreč že leto dni pred tiskovno konferenco, ki je v Beneški palači v Rimu potekala 15. maja 2002, obiskal koprski muzej. Najprej si ga je želel po obisku rovinjskega Centra za zgodovinske raz-

iskave ogledati kar v poznih večernih urah, a je potem vendarle sprejel predlog tedanjega ravnatelja in avtorja tega prispevka, da se sestaneta ob primernejšem času. Toda tudi v tem primeru ob sila nenavadnem terminu; šlo je za nedeljo popoldne, ko so muzeji običajno zaprti. Sgarbi je očitno želel ostati čim manj opažen, a je bil vendarle počaščen in zadovoljen ob pogledu na vzorno urejene zbirke in ustrezno prezentacijo beneških mojstrov v muzejski pinakoteki, morda celo z vizijo, da se bodo po tolikih letih tja vrnila tudi dela, ki jih je nekdanji ravnatelj Benedetto Lonza, junija 1940, poslušno spravil v zabojne in prepustil v oskrbo Carlu Somedi de Marcu in transportu v vilo Manin, štiri leta kasneje pa še ves stari koprski arhiv in nekaj dragocenih knjižnih del, ki so končala v Benetkah.

Vittorio Sgarbi je bil tudi v Rimu pozoren in prijazen do avtorja tega sestavka, ki se je udeležil preliminarne srečanja v njegovih prostorih v Beneški palači skupaj s kolegom, kustosom Edvilijem Gardino. Obljubil je celo, da bo muzej dobil barvne posnetke svojih del, ki so bila kasneje razstavljena in skupen obisk Mantove, kjer se je takrat v *Palazzo Ducale* nahajala večina del iz cerkve in samostana sv. Ane v Kopru, vključno s sijajnim poliptihom Cime da Conegliana iz leta 1513. Očitno je želel zaigrati na karto velikega dobrotnika, humanista in svetovljana, ki je končno storil ustrezne korake in je temu primerno tudi razstava – takrat še nerestaviranih del – nosila naslov »Spet najdeni zakladi – mojstrovine iz Istre«, ki je dejansko vzbudila veliko pozornosti strokovne javnosti in medijev ter končno napovedovala ugoden razplet problematike, ki se je vlekla že celo povojno obdobje. A že tedaj se je tiskovna konferenca, ki je v začetku potekala v znamenju strokovnih razglabljanj o razlogih za odprtje zabojev in nadaljnje delo za ustrezno prezentacijo umetnin, ob nastopu tržaških desničarjev in predstavnikov ezulskih organizacij sprevergla v revanšistične nastope z akcenti, ki seveda niso dopuščali kakršnega koli tvornega in strpnega dialoga ter možnosti rešitve tega vprašanja.

V naslednjih treh letih, torej do razstave omenjenih del v tržaškem muzeju Revoltella, ki je bila javnosti na ogled od 23. junija 2005 do 6. januarja 2006, je italijanska stran očitno v celoti sledila impulzom, ki so prihajali iz Trsta oziroma iz njenih desničarskih in ezulskih krogov, in zavrnila ponudbo Ministrstva za kulturo Republike Slovenije po skupnih restavratskih posegih in s tem delitvi stroškov, hkrati pa je vsaka stran pripravila tudi svoj katalog: slovenska trojezični katalog z naslovom »V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana« (V Italiji zadržane umetnine, 2005), italijanska pa mnogo zajetnejši z naslovom »*Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*« (Casadio & Castellani, 2005). Hkrati je otvoritev razstave umetnin iz Istre v tržaški Revoltelli izzvenela v znamenju »zmagoslavja trža-

Slika 17: Poliptih, ki ga je upodobil Cima da Conegliano, 1513 je nekdanj krasil prezbitarij cerkve sv. Ane v Kopru, danes pa se nahaja v Palazzo Ducale v Mantovi, kamor so ga prenesli leta 1966 (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 127).

ških desničarskih in ezulskih krogov« in v dokazovanju izključne pravice do nekdanje istrske kulturne dediščine, ki naj bi končno svoje domovanje našla v krogu tistega življa, ki naj bi bilo po Sgarbijeveh besedah, prisiljeno zapustiti svoje domove in rodno zemljo v Istri in ki naj bi zato imelo izključno pravico do kulturne dediščine, ki je nastajala v nekih drugih časih in drugačnih razmerah.

Težko bi bilo v takem vzdušju in razmišljanjih pričakovati drugačen razplet, kakršnemu smo pričča danes, in se seveda kaže v tem, da so nekdanje istrske umetnine našle svoje mesto v Muzeju Sartorio v Trstu, stari koprski arhiv v Državnem arhivu v Benetkah, nekdanji arhiv koprške škofije pa seveda še nadalje ostaja v prostorih arhiva Škofijskega ordinariata v Trstu.

SKLEPNE MISLI

Strinjamo se lahko z uvodnimi mislimi dr. Vaska Simonitija, takratnega ministra za kulturo Republike Slovenije, v katerih naglašča,

da kulturna dediščina nosi v sebi univerzalne vrednote, ki ne podlegajo minevanju časa, njen jezik je najrazumljivejši prav na mestu, na katero je bila prvotno postavljena. Odsotnost velikih umetniških del, ki jih je pred drugo svetovno vojno ali tik po njej iz muzejev in cerkva v Kopru, Izoli in Piranu odpeljalo tržaško Nadzorništvo, je odmev nekega časa, ki je že davno minil [...] Danes, ko je Slovenija polnopravna članica Evropske unije in se evropski narodi povezujejo skozi spoštovanje raznolikosti, bodo te podobe najboljše opravljale svojo vlogo na svojih prvotnih mestih. Evropska unija, katere članici sta tako Italija kot Slovenija, ni le skupnost istega trga, temveč tudi skupnost različnih kultur, ki brez skupne »duše« ne bo prav zaživela niti preživela. Sestavni del tega »vzdušja« so tudi – zdaj žal še prazni – okvirji v koprski stolnici in piranskih cerkvah ter samostanih v Piranu in Kopru, njegovem muzeju, občinski palači v Piranu in župni cerkvi v Izoli. Šele ko bodo stare mojstrovine našle svoj prvotni prostorski okvir, bo ta »duša« spet lahko navduševala tudi tu, kjer se Sredozemlje, zibelka zahodne civilizacije, najgloblje zajeda v evropsko celino; Slovenija pričakuje, da bo Italija odnesena umetniška dela vrnila. (Simoniti, 2005, 7)

A žal, v italijanskih očeh, kot je razvidno zlasti iz Sgarbijevega prispevka, slovenski nacionalni prostor ni razumljen kot zgodovinska kontinuiteta različnih narodnosti, ki so bivale na njegovem teritoriju (zlasti na njegovem zahodnem obrobju) in ga kulturno sooblikovale ter s tem gradile nacionalno zgodovinsko dediščino, ki dandanes seveda sodi v našo nacionalno kulturno dediščino, zato ne moremo kulturno in umetniško prominentnih osebnosti in njihovih del za nazaj presojeti glede na njihovo slovenstvo ali neslovenstvo. Beneške likovne dediščine obalnega prostora tako ne moremo presojeti oziroma uglasiti s frekvenco slovenske etnične ekskluzivnosti, saj je severni del tega multikulturnega in multietničnega prostora prišel v okvir slovenskega nacionalnega prostora šele po letu 1954, s tem pa je tudi odveč vprašanje, kakšen pomen imajo odnesene umetnine za slovensko kulturo in kulturno zgodovino?

Slovenske vlade oziroma slovenska diplomacija bi si vsekakor morale še nadalje v okviru medsebojnih odnosov z Italijo prizadevati za rešitev navedenega vprašanja glede na enakopravnost in polnopravni status Slovenije v okviru Evropske unije in dobro sosedske odnose. K rešitvi tega vprašanja bi prav gotovo lahko mnogo prispevalo tudi plodno sodelovanje mnogih kulturnih in znanstvenih ustanov z ene oziroma druge strani nekdanje meje ter skupen interes pri raziskovanju zgodovinske preteklosti in kulturne dediščine tega prostora, kar se je zlasti pokazalo leta 2015 ob veliki razstavi Carpaccievih del v palači Sarcinelli v Coneglianu, mednarodnem simpoziju v Kopru, posvečenem 500-letnici nastanka znamenite oltarne pale v koprski stolnici (2017), kakor tudi obeleženju 500-letnice Carpaccieve oltarne pale iz cerkve sv. Frančiška v Piranu (2018).

LA RESTITUZIONE DELLE OPERE D'ARTE E DEGLI ARCHIVI DI CAPODISTRIA, ISOLA E PIRANO TRATTENUTI IN ITALIA: STORIA DI UNA PROBLEMATICA OPPURE LA PROBLEMATICA DI UNA STORIA?

Salvator ŽITKO

Società storica del Litorale, Garibaldijeva 18, 6000 Capodistria, Slovenia
e-mail: salvator.zitko@gmail.com

RIASSUNTO

Le pregevoli opere d'arte, gli archivi più antichi di Capodistria e le rarità librerie che vennero rimossi da parte della Soprintendenza di Trieste dai musei, chiese e monasteri di Capodistria, Isola e Pirano prima della Seconda guerra mondiale o subito dopo allo scopo di proteggerli dagli eventuali bombardamenti, distruzione e saccheggi, depositati in gran parte al centro di raccolta nella Villa Manin a Passariano e trasferiti durante l'occupazione tedesca negli anni 1943-1945 a San Daniele del Friuli nonché Udine e Venezia, divennero nel periodo del dopoguerra, con lo stabilimento dei nuovi confini internazionali tra la Jugoslavia e l'Italia, oggetto di trattative diplomatiche tra i due stati. Mentre la parte jugoslava si impegnava per la loro restituzione, la parte italiana, soprattutto in seguito all'esodo di massa della popolazione istriana negli anni 1945-1954, ne fece la componente essenziale di un'esposizione permanente (comprendente soprattutto le opere d'arte) che diceva di voler allestire con l'obiettivo di conservare un segmento prezioso della memoria storica e del patrimonio culturale dell'Istria dei secoli passati, adoperandosi perciò a trattenerli in Italia. Il trattamento di questa problematica nel presente contribuito si basa sull'interpretazione e sui commenti del diario di Carlo Someda de Marco, una fonte preziosissima per conoscere il contesto politico degli anni 1940-1945 e le ragioni che portarono al ritiro delle opere d'arte alla Villa Manin e in seguito a San Daniele del Friuli, facendo luce soprattutto sul trasferimento del materiale archivistico e librario da Capodistria nel 1944 e sulle richieste di restituzione di questi materiali da parte delle istituzioni culturali del litorale sloveno e della diocesi di Capodistria dopo la fine della guerra. In questa prospettiva vengono messe in risalto le opinioni di esperti italiani e il ruolo di Vittorio Sgarbi in veste di sottosegretario al Ministero per i beni e le attività culturali, il quale contribuì a una «soluzione» di questo annoso problema. Con l'esposizione al Museo Revoltella di Trieste nel 2005/06, implementò questa soluzione arbitrariamente e a favore della parte italiana nel contesto delle pretese e opinioni italiane, e soprattutto delle rivendicazioni locali della destra e degli esuli, anche se effettivamente un importante segmento del patrimonio istriano è divenuto con essa accessibile agli esperti e a un pubblico più ampio.

Parole chiave: restituzione di opere d'arte e archivi, Carlo Someda de Marco, Villa Manin, San Daniele del Friuli

VIRI IN LITERATURA

Alfaré, Claudia (2005/2006): Carlo Someda de Marco: protagonista nella tutela e nella promozione del patrimonio artistico friulano. Udine, Università degli studi di Udine, Facoltà di Lettere e Filosofia.

Bitelli, Remo (1999): Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete / Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità. Koper, Zgodovinsko Društvo za Južno Primorsko.

Bonin, Zdenka & Deborah Rogoznica (2010): Koprška pisna dediščina. Od hrambe javnih dokumentov do ureditve zgodovinskih arhivov. Koper, Pokrajinski arhiv Koper.

Brecelj, Tina (2012): Pogled francoskega konzulata v Trstu na prvi tržaški proces 1930. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije (diplomsko delo).

Brejc, Tomaž (1983): Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali. Topografsko gradivo. Koper, Založba Lipa, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran.

Bucco, Gabriella (ur.) (2006): Carlo Someda de Marco: dall'arte alla tutela alle opere. Udine, Associazione udinese Amici dei Musei dell'arte.

Bufon, Milan (1993): Istra: novi problemi starih regij. Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin, 3, 197–202.

Caprin, Giuseppe (1907): L'Istria nobilissima. Parte II. Trieste, Libreria F. H. Schimpff.

Casadio, Paolo & Francesca Castellani (ur.) (2005): Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo. Trieste, Civico Museo Revoltella.

Dnevnik (2020): Dnevnik o umiku umetnin iz Kopra, Izole, Pirana leta 1940. Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Dr. Janez Jenko (2010): Dr. Janez Jenko: prvi škof obnovljene koprške škofije: zbornik ob stoletnici rojstva (1910–2010). Koper, Ognjišče.

Fabiani, Rossella (2006): Antenna e occhio della Soprintendenza. L'attività di Carlo Someda de Marco ispettore onorario. V: Bucco, Gabriella (ur.): Carlo Someda de Marco: dall'arte alla tutela alle opere. Udine, Associazione udinese Amici dei Musei dell'arte.

Gardina, E. (2002): Mestni muzej za zgodovino in umetnost (1911–1943) (Museo Civico di Storia e d'Arte). V: 90 let Pokrajinskega muzeja Koper = 90 anni del Museo regionale di Capodistria: 1911-2001. Koper, Pokrajinski muzej, 47–74.

Gorjup-Posinkovič, Vida (2002): Zgodba z negotovim koncem. Primorska srečanja, 259, 1.

Grafenauer, Bogo (1993): Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka / Miti sull' »Istria« e verità della penisola istriana. Acta Histriae, 1, 1, 9–52.

Hoyer, Sonja A. (2002): Vrnitev v Italijo odnesenih umetnin iz Slovenske Istre. Primorska srečanja, 259, 2–12.

Hoyer, Sonja A. (2005): V Italiji ostale umetnine iz Kopra, Izole in Pirana. V: V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana. Piran, Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 14–29.

Hrobat Virloget, Katja (2015): Organizirana izselitev prebivalstva iz Pulja: problematika meje in »obramba italijanstva«. Acta Histriae, 23, 3, 531–554.

Hrobat Virloget, Katja (2021): V tišini spomina: »eksodus« in Istra. Koper, Založba Univerze na Primorskem; Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Hrobat Virloget, Katja, Gousseff, Catherine & Gustavo Corni (ur.) (2015): At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria. Koper, Anales University Press,

Kacin Wohinz, Milica & Jože Pirjevec (2000): Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.

Kacin-Wohinz, M. (1990): Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Založba Lipa.

Kosmač, Miha (2015): Organizirana izselitev prebivalstva iz Pulja: problematika meje in »obramba italijanstva«. Acta Histriae, 23, 3, 511–530.

Kosmač, Miha (2017): »Etnično homogena Evropa«: preselitve prebivalstva v Istri in Sudetih 1945-1948. Koper, Založba Annales.

L' Istria, 22. avgust 1896, 762.

Magani, Fabrizio (2005): 1940–1946. La Soprintendenza ai Monumenti e alle Gallerie della Venezia Giulia e del Friuli e la protezione delle opere d'arte. V: Casadio, Paolo & Francesca Castellani (ur.): Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo. Trieste, Civico Museo Revoltella, 31–39.

Mikuž, Janez (1964): Slikarstvo XVI. In XVII. stoletja na Slovenski obali. Koper, Muzej za zgodovino in umetnost.

Mikuž, Janez (1972): Srečanje umetnostnih zgodovinarjev treh dežel na temo: slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v slovenski Istri, v Kopru 14. in 15. aprila 1971. Koper, Kulturna skupnost in svet za kulturo občine.

Murko, Ivo (2004): Meje in odnosi s sosedi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Pahor, Miroslav (1979): Mestna knjižnica v Kopru. Njen nastanek in razvoj do leta 1954. V: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 53–75.

Pahor, Milan (2004): Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od avstroogrške monarhije do italijanske republike. 1848–1954. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Pavanello, Giuseppe & Maria Walcher (2001): Istria città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal medioevo all'Ottocento. Mariano del Friuli, Università degli Studi Trieste, Edizioni d. Laguna.

Pirjevec, Jože (1995): Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Založba Lipa.

Pirjevec, Jože (2015): Soočenje kulturnih, državnih, geopolitičnih in ideoloških konceptov na stiku italijanskega in južnoslovenskega prostora (1848–1975). *Acta Histriae*, 23, 3, 377–392.

Pirjevec, Jože, Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (ur.) (2005): Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954. Koper, Založba Annales.

Rak, Peter & Tone Hočevar (2021): V Italiji iščemo ukradene zaklade. Delo, 26. november 2021.

Rizzi, Aldo (1978): Carlo Someda de Marco storico dell'arte, pittore e difensore del patrimonio culturale friulano. *Atti dell'Accademia di Lettere, Scienze ed Arti di Udine*, III, VIII (1976–78), 65–78.

Rogoznica, Deborah (2014): Nastanek in razvoj Mestne knjižnice v Kopru. V: *Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper*. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 1–62.

Sgarbi, Vittorio (2005): Arte d'Istria, arte degli Istriani. V: Casadio, Paolo & Francesca Castellani (ur.): *Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*. Trieste, Civico Museo Revoltella, 40–42.

Simoniti, Vasko (2005): Vračanje umetnin. V: *V Italiji zadržane umetnine iz Kopra Izole in Pirana*. Piran, Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 7.

Someda de Marco, Carlo (1949a): L'opera della Soprintendenza ai monumenti e alle gallerie della Venezia Giulia e del Friuli in Friuli per la protezione dei monumenti durante la guerra 1940-1945«. *Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere ed Arti di Udine*, VI, IX (1945–1948), 100–139.

Someda de Marco, Carlo (1949b): La protezione delle opere d'arte in Friuli durante la guerra 1940–1945, Lettera dell'adunanza del 21 giugno 1946. *Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere ed Arti del Friuli*, IX, 5–29.

Spada, Irene (2014/15): Tutela, conservazione e restauro dei beni culturali in Istria e nel Quarnaro tra le due guerre mondiali. Università degli Studi di Udine. Corso di dottorato di ricerca in storia dell'arte-ciclo XXVII, Anno accademico 2014/15 (dottorska disertacija).

Spada, Irene (2018): L'Italia in Istria. Tutela, conservazione e restauro dei beni culturali tra le due guerre mondiali. Venezia, Marsilio.

Tenca Montini, Federico (2018): La soluzione migliore per Trieste: la proposta jugoslava di amministrazione congiunta del Territorio libero di Trieste (1952–1953). *Acta Histriae*, 26, 3, 713–732.

V Italiji zadržane umetnine (2005): V Italiji zadržane umetnine iz Kopra Izole in Pirana. Piran, Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Žitko, Salvator (2002): Delovanje in razvoj muzejske ustanove po letu 1945. V: *90 let Pokrajinskega muzeja Koper = 90 anni del Museo regionale di Capodistria: 1911–2001*. Koper, Pokrajinski muzej, 77–103.

Žitko, Salvator (2005): Prizadevanja oblasti za vrnitev v Italiji ostale kulturne dediščine. V: *V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana*. Piran, Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 30–35.

Žitko, Salvator (2010): Prizadevanja škofa Janeza Jenka za vrnitev kulturne dediščine. V: *Dr. Janez Jenko: prvi škof obnovljene koprskе škofije: zbornik ob stoletnici rojstva (1910–2010)*. Koper, Ognjišče, 71–84.

BORIS PAHOR'S PROSE IN ITALIAN AND FRENCH: THE CASE OF *THE VILLA BY THE LAKE*

Adriana MEZEG

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Translation, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: adriana.mezeg@ff.uni-lj.si

Anna Maria GREGO

Padna 14, 6333 Sečovelje, Slovenia
e-mail: annamaria.grego@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses Boris Pahor's novel Vila ob jezeru in Italian and indirect French translation. After an introduction to Pahor's language and style and an overview of his works translated into Italian and French, we highlight the main differences between the two Slovenian editions of Vila ob jezeru (1955 and 1993) and the three Italian versions (2002, 2004 and 2012). The analysis focuses on the translation of proper nouns, footnotes and stylistically marked vocabulary, and reveals some significant deviations from the source text in both target languages, although not always in the same places, showing that the Italian manuscript submitted to the French translator must have been significantly modified later by the Italian publisher.

Keywords: Boris Pahor, *The Villa by the Lake*, translation, proper nouns, footnotes, dialect, colloquial expressions, Italian, French

LA PROSA DI BORIS PAHOR IN ITALIANO E FRANCESE: IL CASO DEL ROMANZO *LA VILLA SUL LAGO*

SINTESI

Questo articolo discute il romanzo di Boris Pahor La villa sul lago in italiano e la sua traduzione indiretta in francese. Dopo un'introduzione sulla lingua e sullo stile dello scrittore, seguita da una panoramica delle sue opere tradotte in italiano e francese, mettiamo in evidenza le principali differenze tra le due edizioni slovene del romanzo Vila ob jezeru (1955 e 1993) e le tre versioni in lingua italiana (2002, 2004 e 2012). L'analisi si concentra sulla traduzione dei nomi propri, delle note a piè di pagina e del vocabolario stilisticamente segnato e rivela alcune divergenze significative dal testo di partenza in entrambe le lingue di arrivo (anche se non sempre nelle stesse posizioni), mostrando che il manoscritto italiano consegnato al traduttore francese era stato modificato successivamente in maniera significativa da parte dell'editore italiano.

Parole chiave: Boris Pahor, *La villa sul lago*, traduzione, nomi propri, note a piè di pagina, dialetto, espressioni colloquiali, italiano, francese

INTRODUCTION

Boris Pahor was born in Trieste (Italy) in 1913 to Slovenian parents and is one of the best known and most translated Slovenian authors.¹ In 108 years he has experienced many violent and traumatic events, especially during the First World War, such as the arson of the *Narodni dom* (Slovenian Cultural Centre) in Trieste in 1920 and the dictatorship of the Duce, whose policy of forced Italianization (e.g. Johnston, 2019, 136) and ban on the public use of the Slovenian language² marked Pahor's youth (Rojc, 2006, 420), as well as during the Second World War, the last year of which Pahor had to spend in the concentration camps of Dachau, Natzweiler-Struthof, Dora-Mittelbau, Harzungen and finally Bergen-Belsen (Rojc, 2013, 143). After a long convalescent stay in France to cure the tuberculosis he had contracted in the camps, he returned to his hometown, graduated from the University of Padua in 1947, and a year later published his first work, the collection *Moj tržaški naslov* (*My Trieste Address*), which was followed by dozens more.

In his works, Pahor exposed the atrocities of the great totalitarian systems and the German camps, which is why his name is often mentioned in connection with those of the writers Primo Levi and Imre Kertész. Consequently, his novels belong to 'concentration-camp literature' (Paternu, 2014). In addition to the themes of fascism, national oppression (e.g. the fascist violence against the Slovenian population living in Italy), the experience of exile and the Nazi concentration camps, his writing is characterized by the themes of Slovenian national consciousness, Trieste and its hinterland, the Adriatic Sea and the Karst,³ but also of love, which is often presented as a regenerating force that makes it possible to 'forget' the horrors of war.

Although Pahor began writing and publishing his first literary texts in the 1930s,⁴ it was not until the 1990s that he started to gain recognition abroad. Before that, no one was interested in publishing him (Rojc, 2013, 264).⁵ Pahor wanted to be recognized by Italy and his works to be published in Italian, but his Paris-based friend, the philosopher, writer, and photographer Evgen Bavčar, predicted that Italy would not

be willing to publish him until he was recognized in France and Germany (Zajc & Burlin, 2010). Through friends abroad and the French magazine *Esprit*, Pahor made efforts to ensure that 20th-century Slovenian authors living in Trieste would become known in Europe, but it was not until the late 1980s that things finally started to look up. Thanks to Evgen Bavčar, who promised Pahor to help Slovenian literature from Trieste break into the French market (Rojc, 2013, 263–264), Pahor entered the French literary scene in 1990 with the translation of his best-known work *Nekropola* (Rojc, 2013, 264). As French editor Pierre-Guillaume de Roux explains in a documentary on Pahor (Zajc & Burlin, 2010), when he got his hands on the Italian translation of *Nekropola*, which had lain in Pahor's drawer for twenty years (Rojc, 2013, 264), he knew that France had to get to know Boris Pahor immediately. The publication of *Nekropola* in France was the beginning of a great publishing story (Zajc & Burlin, 2010), which gave Pahor access to other markets and slowly brought him international recognition. France was thus the first country to recognize Pahor's literary value (Rojc, 2013, 266), while Italy began to show interest in Pahor's prose only in the 2000s, after the publication of *Necropoli* (1997). However, his real breakthrough on the Italian cultural scene began in 2004 with the publication of *La villa sul lago* (*The Villa by the Lake*) as a supplement to the Trieste newspaper *Il Piccolo*, which sold more than 4,000 copies within a few days. He gained general recognition from 2008 onwards following his confident appearance on the late-night show *Che tempo che fa*, which was watched by around four million viewers. As a result, a revised translation of *Necropoli* (Fazi, 2008), printed in 140,000 copies, became the book of the year, Pahor received various awards, meetings were organized throughout Italy and articles about Pahor appeared in the most important Italian newspapers, all of which represented a success for the whole Slovenian community of Trieste and for Slovenian culture (Rojc, 2013, 270–272). Even in Slovenia, Pahor was not properly appreciated⁶ until he was already over 90 years old (Rojc, 2013, 266) and after he had already become well-known in Europe (Rojc, 2013, 269).

1 The article was written in the framework of the research program P6-0265, financed by the Slovenian Research Agency (ARRS).

2 On Mussolini's non-acknowledgement of the Slovenian ethnicity, culture, and way of life, cf. Johnston (2019, 130–134).

3 On the representation of Trieste and its surroundings in literature, the Slovenian Triestine community, and the national identity of Slovenians living in Trieste, see also Toroš (2021b).

4 His very first texts were published under the pseudonym Jožko Ambrožič (his mother's surname) in the journal *Mladika*, while those published in Edvard Kocbek's journal *Dejanje* in the period 1939–1940 already bore his real name (Rojc, 2006, 421; Rojc, 2013, 85).

5 In fact, according to COBISS, only one of his works was translated before the 1990s, i.e. *Vila ob jezeru* into Serbian in 1958 (*Vila na jezeru*, translated by Roksanda Njeguš, Belgrade, Kosmos).

6 Because of his political beliefs, his support for Edvard Kocbek, who condemned the mass killings of Slovenian Home Guard prisoners of war by the Yugoslav communist regime after World War II in an interview published in *Zaliv* magazine in 1975 (Tuma, 2014, 16), and his opposition to various regimes, ideologies and ideas, Pahor was denied entry to Yugoslavia in 1979 and was not really appreciated in Slovenia until its independence (1991) and democratization.

Nekropola (translated into English as *Pilgrim Among the Shadows* (1995) and *Necropolis* (2010)), first published in Slovenian in 1967, has to date been translated into more than fifteen languages⁷ and reprinted several times (e.g. five times in the case of the French translation *Pèlerin parmi les ombres*). In contrast, the novel *Vila ob jezeru* (*The Villa by the Lake*), which first appeared in Slovenian in 1955, has not received as much attention as *Nekropola*. From a translation point of view, however, as this article will show, it certainly deserves attention, since it is the only work by Pahor to have been translated from Italian into French, while all his other works were translated directly from Slovenian into both French and Italian, and since the 1955 version differs considerably from the one published in 1993. The novel *Vila ob jezeru* and its Italian and indirect French translations are therefore the focus of this article.

After an introduction to the language and style of Boris Pahor, we will give an overview of those works of his which have so far been translated into Italian and French. We will then highlight the main differences between the two Slovenian editions and the three Italian editions (published in 2002, 2004 and 2012). Special attention will be paid to the translation of proper nouns, footnotes and stylistically marked vocabulary. In accordance with the principles and practice of translation (e.g. Newmark, 1988), we expected that proper nouns would remain unchanged in Italian and French, with the exception of toponyms or place names, which would be adapted to the conventions of the target language, while footnotes would be faithfully translated into both languages. In the category of stylistically marked vocabulary, we are interested in the translation of dialectal and colloquial expressions, which can be a real challenge. Due to its indirectness, i.e. the fact that it is a translation of a translation, we hypothesized that the French translation would be less faithful to the Slovenian source text and that numerous dialectal and colloquial expressions would be lost due to the neutralization of the vocabulary (Newmark, 1988, 195). We therefore hypothesized that the French translation would be more domesticating or target-oriented, which is usually the case when translating from peripheral to central languages (Ožbot, 2012, 37). The analysis will mainly refer to examples from the 1993 Slovenian edition, the 2002 Italian translation and the 1998 French translation. For the purposes of this study, interviews were conducted with Boris Pahor and the two translators (i.e. Marija Kacin and Benito Merlino)⁸ to clarify some issues that arose during the analysis.

PAHOR'S LANGUAGE AND STYLE

Boris Pahor started elementary school in his mother tongue, Slovenian, but after the 1923 reform of the Italian educational system, the so-called Gentile reform, he had to continue his education in Italian, as the Slovenian language was banned from all spheres of life due to the rise of fascism and the accompanying forced Italianization (Bernard, 2002, 548), which was truly shocking and traumatic for the young Pahor (Rojc, 2006, 423). From then on, he received no formal education in Slovenian and had to learn Slovenian grammar and literature on his own (Rojc, 2013, 57). As a student, Pahor began writing in Italian, but soon realized his true, Slovenian identity (Rojc, 2013, 81). He began to secretly study Slovenian literature and the standard Slovenian language, writing down all the words he did not understand in the notebooks he still keeps (Rojc, 2013, 82). With no formal education in Slovenian, he slowly improved his native language and developed his Slovenian vocabulary “only on the basis of Prešeren and the books he got, and his notes” (Rojc, 2013, 82). This self-taught writer felt a great desire and need to express himself in Slovenian or ‘Trieste Slovenian’, because for the Slovenians living in Trieste, the Slovenian language represents an “identification with the community” (Bernard, 2002, 554). Given the historical context, his decision to write his novels in Slovenian was undoubtedly daring, but for Pahor, “fidelity to one’s mother tongue is the most important ethical requirement of man” (Bernard, 2002, 550), and Trieste Slovenian is his trademark and the main motivation for his literary work (Bernard, 2002, 554). Pahor is thus a man aware of his identity and a cultural mediator who represents the Slovenian perspective abroad through his work. This is also true for other Slovenian authors belonging to the Slovenian minority abroad, such as Cvetka Lipuš in Austria (cf. Žigon et al., 2020).

The Slovenian language is also a key element of Pahor’s work, because apart from his dissertation and some articles, his work is written exclusively in this language. According to Rojc (2013, 424), Pahor’s language, especially in terms of lexis, is truly specific, which has angered Slovenian language purists on many occasions, mainly because the author never submitted to the standardized rules proposed by SAZU, the Slovenian Academy of Sciences and Arts. The influence of Italian language and culture can be felt in his work (Rojc, 2013, 257).⁹ It is full of Italianisms, dialectal and colloquial expressions, culturally specific words and neologisms. Interestingly, these words and expressions

7 Namely into Albanian, Catalan, Croatian, Dutch, English, Esperanto, Finnish, French, German, Italian, Macedonian, Portuguese, Romanian, Russian, Serbian, Spanish and Swedish.

8 Due to the situation surrounding the Covid-19 crisis, the interviews with Pahor and Kacin were conducted by telephone, and that with Merlino via LinkedIn. They took place in the spring and summer of 2021.

9 This is also true for other authors of the Slovenian minority living in Italy (e.g. Toroš, 2021a, 357).

have gradually found their place in the dictionary of standard Slovenian SSKJ: for example, *borjač* 'Karst courtyard', *baladur* 'outer passage', *žolt* 'yellow' and *rus* 'cockroach' (Rojc, 2006, 423–424).

At the beginning of his writing career, Slovenian literary critics were reticent about his novels.¹⁰ Pahor was aware that he lacked the suppleness to express himself in Slovenian due to his lack of education and writing experience, and he was aware of the need to revise his language (Rojc, 2013, 257). After the war, he learned not only how to live, but also how to write (Rojc, 2013, 257). Among other things, Pahor admits that it took him a long time to learn Slovenian word order, but also that he did not care much about it. What really interested him was finding the right expression for what he wanted to say, without paying attention to aesthetics or trying to make his writing fancier or more literary (Rojc, 2013, 257–258). For Pahor, "the greatest concern was to highlight the contribution of the littoral element to Slovenian cultural history, especially to Slovenian literature" (Rojc, 2013, 258).

The language and style of Pahor have been the subject of several studies. Among others, Mitja Skubic (1984) published a detailed study of the influence of Italian on the standard Slovenian spoken in Trieste. The Italian influence seems to be most noticeable in vocabulary and syntax. Thus, Pahor's prose is full of words such as *karabinjeri*, *repatriiranec*, *lojalni*, *manganel*, *škvadra*, all of which derive from Italian. According to Skubic (1984, 318), it seems that the author uses these Italian expressions, Italian-Slovenian hybrids and expressions from the Trieste dialect (sometimes even from Venetian) to reflect the atmosphere of this cosmopolitan city and its hinterland. Moreover, these expressions of Pahor's have to do with daily life, kinship, the sea, agriculture, etc.

In reading Pahor, one can note an undeniable duality: Some Romanisms have a literary, intellectual origin, while others derive from the spoken language of Trieste. This close symbiosis between Slovenian and Italian life in the Trieste region is marked linguistically by the presence of borrowings and calques (direct translations), often syntactic in nature, which also prove to be trademarks of Pahor's style (Skubic, 1984, 318). Pahor's language is undoubtedly that of a "cultivated writer, but for a large part of the calques it can be said to be vernacular, for through his writing breathes the authentic Triestine and the language of the Karst" (Skubic, 1984, 320).

According to Jevnikar & Cenda (2013, 64), Pahor's works are fresh, varied, and refined, while literary historian Matjaž Kmecl describes Pahor's style as "characterized by a varied sentence structure, surprising associative connections, [...] rich description that

is especially visible in lyrical digressions, frequent eruptive disorder, and numerous regionalisms and Italianisms in the language, especially in the syntax" (Jevnikar & Cenda, 2013, 64).

In addition to style, a key element contributing to his popularity is his precise yet sensitive description of events, emotions, and stories. Pahor is a poet of life and its beauties, a spokesman for democracy and humanity, and an activist against social and national differences (Jevnikar & Cenda, 2013, 65). His style is clear and distinct so that his messages of peace, love and tolerance towards others can be easily recognized by the reader (Rojc, 2006, 422).

TRANSLATIONS OF PAHOR'S WORKS INTO FRENCH AND ITALIAN

The first novel by Pahor to be translated into French (1990) and Italian (1997) was *Nekropola*, which is also the most reprinted to date. It was followed by ten more novels (not counting reprints and new editions), translated into each of the two languages and published mainly in France and Italy. According to the data available in the Slovenian online bibliographic system COBISS, the following translations (in chronological order, including reprints and new editions) had been published by the end of October 2021:

Translations into French:

Pèlerin parmi les ombres/Nekropola
(translated by Andrée Lück-Gaye – Paris, La Table ronde, 1990, cop. 1996, 2005, 2007, 2012; Ljubljana, Slovenian Book Agency, 2011)

Printemps difficile/Spopad s pomladjo
(translated by Andrée Lück-Gaye – Paris, Phébus, 1995; Paris, Libretto, 2013)

La villa sur le lac/Vila ob jezeru
(translated from Italian by Benito Merlino – Paris, Bartillat, 1998)

Arrêt sur le Ponte Vecchio (collection of short stories)
(translated by Andrée Lück-Gaye and Claude Vincenot – Paris, Éditions des Syrtes, 1999; Paris, 10/18, 2006)

La Porte dorée/Zibelka sveta
(translated by Andrée Lück-Gaye – Monaco, Éditions du Rocher, 2001)

Jours obscurs/Zatemnitev
(translated by Antonia Bernard – Paris, Phébus, 2001)

¹⁰ Indeed, they were reticent until Pahor was recognized in France and elsewhere after the success of *Nekropola*.

Dans le labyrinthe/V labirintu
(translated by Antonia Bernard – Paris, Phébus, 2003)

*Le jardin des plantes/Zgodba o reki, kriпти in dvor-
ljivem golobu*
(translated by Antonia Bernard – Monaco, Éditions
du Rocher, 2007)

L'appel du navire/Parnik trobi nji
(translated by Antonia Bernard – Paris, Phébus,
2008)

Quand Ulysse revient à Trieste/Mesto v zalivu
(translated by Jure Kozamernik – Paris, Pierre-
Guillaume de Roux, 2013)

Place Oberdan à Trieste/Trg Oberdan
(translated by Andrée Lück-Gaye – Paris, Pierre-
Guillaume de Roux, 2017, cop. 2018)

Translations into Italian:

Necropoli/Nekropola
(translated by Ezio Martin – San Canzian d'Isonzo,
Edizioni del Consorzio culturale del Monfalconese,
1997; translated by Ezio Martin and revised by
Valerio Aioli – Ronchi dei Legionari, Edizioni
del Consorzio culturale del Monfalconese, 2005;
Rome, Fazi, 2008, cop. 2008, 2009)

Il rogo nel porto/Grmada v pristanu
(translated by Mirella Urdih Merkù, Diomira Fab-
jan Bajc and Mara Debeljuh – Rovereto, Nicolodi,
2001, cop. 2004)

La villa sul lago/Vila ob jezeru
(translated by Marija Kacin – Rovereto, Nicolodi,
2002, cop. 2004; Trieste, Editoriale FVG, 2004;
Rovereto, Zandonai, 2012)

Il petalo giallo/Zibelka sveta
(translated by Diomira Fabjan Bajc – Rovereto,
Nicolodi, 2004; Rovereto, Zandonai, 2007, cop.
2008)

Il rogo nel porto/Kres v pristanu
(translated by Mirella Urdih Merkù, Diomira
Fabjan Bajc and Mara Debeljuh – Rovereto, Zan-
donai, 2008, cop. 2009; Milan, La nave di Teseo,
2020)

Una primavera difficile/Spopad s pomladjo
(translated by Mirella Urdih Merkù – Rovereto,
Zandonai, 2009; Milan, La nave di Teseo, 2016)

Qui è proibito parlare/Parnik trobi nji
(translated by Martina Clerici – Rome, Fazi, 2009)

Piazza Oberdan/Trg Oberdan
(translated by Michele Obit – Portogruaro, Nuo-
vadiensione, 2010)

Dentro il labirinto/V labirintu
(translated by Martina Clerici – Rome, Fazi, 2011)

La città nel golfo/Mesto v zalivu
(translated by Marija Kacin – Milan, Romanzo
Bompiani, 2014, cop. 2015)

Nomadi senz'oasi/Nomadi brez oaze (bilingual
edition)
(translated by Martina Clerici – Trieste, Associazi-
one temporanea di scopo Jezik – Lingua/Trst, Ciljno
začasno združenje Jezik – Lingua, 2014)

VILA OB JEZERU IN SLOVENIAN

The novel *Vila ob jezeru*, first published under this title¹¹ in Slovenian by the publishing house Obzorja in 1955, is set in the idyllic surroundings of Lake Garda, with the villa of the title referring to Mussolini's residence. The story revolves around Mirko Godina, a Slovenian architect from Trieste, who returns for a few days in 1948, three years after World War II, to the shores of Lake Garda, where he had spent a few months before being sent to the German concentration camps. During his visit, Mirko meets Luciana, a daughter of Signora Amalia, the patroness of an old inn, who defends with tenacity and a certain nostalgia the era of Mussolini, whom she describes as a man of 'great benevolence'. Luciana, still a teenager, is a young labourer who works in a textile factory. During long walks in the countryside and by the lake, the two fall in love and are gradually able to imagine a future and a new life after the 'barbarism'. This powerful love affair enables Mirko to make Luciana aware of what fascism was and of the atrocities committed by the supporters of this regime. In a way, then, the protagonist resembles Pygmalion in that he transforms a young working girl from an admirer of the Duce into a free woman (Bernard, 2002, 556). Luciana symbolically breaks ties with the Duce by throwing his picture into the lake. According to Antonia Bernard

11 Jevnikar & Cenda (2013, 64) state that the novel was first published in 1950 under the title *Laneni kosmiči v laseh* (literally: *Flax Flakes in the Hair*) in the Trieste literary magazine *Razgledi*, but according to our research, it was not published in its entirety. This short novel consisted of only eight chapters, which Pahor incorporated almost entirely into the novel *Vila ob jezeru* with additional explanations, descriptions, etc. According to Kmecl (in Mlekuž, 2013, 136), "some Slovenian authors use their short prose as a basis for longer literary works", which also happened in the case of *Vila ob jezeru*.

(2002, 550), *Vila ob jezeru* is perhaps the brightest of Pahor's novels, although it deals with the difficult and confusing times of the post-war period. It is divided into three parts, each describing a day spent by Mirko Godina at the lake, and is dedicated to Pahor's sister Evelina.

Almost forty years later, in 1993, *Vila ob jezeru* was republished by the Mohorjeva publishing house on the occasion of the author's eightieth birthday. Interestingly, a brief comparison reveals discrepancies between the 1955 and 1993 versions, although this is not mentioned in the 1993 version.¹² The first noticeable difference is that thirteen footnotes were added in the 1993 edition that were not included in the 1955 version. In addition, there are frequent changes in word order, spelling,¹³ vocabulary,¹⁴ conjunctions,¹⁵ punctuation,¹⁶ and layout,¹⁷ but we also discovered the addition or omission of information¹⁸ compared to the 1955 version. Moreover, we can also observe changes in proper names (e.g. Sandro from the 1955 edition becomes Enrico in the 1993 version) and some major changes in content (e.g. the character of Carmen is a teacher in the 1955 version, while she becomes a clerk (*uradnica*) in the 1993 version). It seems that these changes were made by Pahor himself, as evidenced by his statement in Rojc (2013, 257): "When I rewrote *Vila ob jezeru* some time ago, I realized how necessary it was to revise my earlier Slovenian."¹⁹ In the examples showing these changes (see the relevant notes), we can observe, among other things, changes of meaning in the 1993 version (*kaznovati* (to punish) vs. *obesiti* (to hang) in the 1955 version), but also changes of register (the conjunction *zaradi* (because of) from the 1955 version is replaced by *zavoljo* (because of), the latter being more literary and slightly archaic). When we make a comparison between source and target (i.e. translated) texts, we first need to find out which version of the source text served as the basis for the translation. Otherwise, if we compare the translations with the 'wrong' source

text, we might find big differences and conclude that a certain translation does not correspond to the source text. This would have been an easy mistake to make in the translation analysis of *Vila ob jezeru*. Therefore, it would have been very helpful if the 1993 version had contained the information that the text was a version of the 1955 novel rewritten by Pahor himself.

VILA OB JEZERU IN ITALIAN AND FRENCH TRANSLATIONS

To date, *Vila ob jezeru* has been translated into Serbian (*Vila na jezeru*, 1958), French (*La villa sur le lac*, 1998), Italian (*La villa sul lago*, 2002, cop. 2004; 2004, 2012) and German (*Villa am See*, 2009). An English translation has not yet been published.

The translation of *Vila ob jezeru* into Italian was done by Marija Kacin, a friend of Boris Pahor²⁰ who lives and works in Trieste. Originally from Gorizia (Italy), she taught Italian at many Slovenian high schools in Trieste and later devoted herself to research. She has translated several literary texts into Slovenian and Italian, including Pahor's work *Mesto v zalivu* (*La città nel golfo/The City in the Gulf*). *La villa sul lago* was first published in Italian by Nicolodi in 2002 and reprinted by the same publisher in 2004. According to our analysis, the two editions are identical.

In 2004, the translation by Marija Kacin was published by Editoriale FVG from Trieste and distributed as a supplement to the daily newspaper *Il Piccolo*. Within a few days, more than 4,000 copies were sold, which was a great success for Pahor in Italy. Apart from the punctuation added after the direct speech,²¹ this translation is identical to the one published by Nicolodi.

According to Latella (2017, 3–4), it was Nicolodi who discovered Boris Pahor in Italy and published several of his works, namely *Il rogo nel porto* (*Grmada v pristanu*, 1972) in 2001 (reprinted in 2004), *La villa sul lago* in 2002 (reprinted in 2004) and *Il petalo giallo* (*Zibelka sveta*, 1999) in 2004. After Nicolodi went out of

12 The only information given is that the book was edited by Bogdan Petric, but nowhere in the book are changes to the 1955 text mentioned.

13 E.g. *Mussolini* (1955) vs. *Musolini* or *Mussolini* (1993). According to Slovenian orthography, the name must be written with a double 's'.

14 E.g. change (1955 vs. 1993) of nouns or noun groups (*vojna* (war) vs. *vojska* (army); *majhen* vs. *mali trg* (small square); *točilni bank* vs. *pult* or *miza* (bar counter); *žica* (wire) vs. *kabel* (cable); *hip* vs. *trenutek* (moment); *prilika* vs. *priložnost* (opportunity, occasion); *vodja* vs. *voditelj* (leader)), verbs (*jesti* (to eat) vs. *otepati* (to eat heartily, expressive use); *obesiti* (to hang) vs. *kaznovati* (to punish)), adjectives (*neresen* (not serious) vs. *svobodomiseln* (free-thinking)) and adverbs (*takoj* (immediately) vs. *hitro* (quickly)), and pronominalization of proper names (e.g. *Mirko* vs. *on* (he)).

15 E.g. (1955 vs. 1993): *toda* vs. *a* (but), *in* vs. *pa* (and), *kajti* vs. *zakaj* (for), *nato* vs. *potem* (then), *zaradi* (because of) vs. *zavoljo* (more literary and archaic); some conjunctions (e.g. *nato* (then)) are left out.

16 E.g. adding punctuation (e.g. commas, semicolons) or changing it (e.g. converting colons to semicolons).

17 E.g. change in paragraphs, addition of chapter numbers, and different organization of chapters in the 1993 version.

18 E.g. omission of proper names (e.g. *Mirko*, *Mirko Godina*), and omission or shortening of clauses introducing direct speech.

19 Pahor's statement in Slovenian: "Ko sem pred časom predelal *Vilo ob jezeru*, sem ugotovil, kako je bilo potrebno, da se moja tedanja slovenščina lektorira." (Rojc, 2013, 257).

20 It was Pahor himself who suggested to the Italian publisher Nicolodi that Marija Kacin should undertake the translation of *Vila ob jezeru* into Italian (Marija Kacin, personal communication).

21 We have noted that a comma or period is added when the direct speech is an interrogative or exclamatory sentence, e.g.: "*Non c'è anima viva in questa casa?*" *chiese di proposito ad alta voce, allegro.*/"*Chi è?*" (Nicolodi, 2002) vs. "*Non c'è anima viva in questa casa?*", *chiese di proposito ad alta voce, allegro.*/"*Chi è?*". (Editoriale FVG, 2004).

business, the newly founded publishing house Zandonai continued Nicolodi's business from 2007, reprinting and publishing several more of Pahor's works in Italian. *La villa sul lago* was published again by Zandonai in 2012, but it was not a simple reprint. According to our analysis, the 2012 text, edited by Giusi Drago, is more readable, fresher and more modern; the Italian is more standardized and formal, more 'Italian' than in the 2002 and 2004 editions. The changes concern layout,²² word order, tenses, punctuation,²³ spelling²⁴ and vocabulary,²⁵ but also additions and omissions.²⁶

La villa sur le lac is the third novel by Pahor to be translated into French, after *Nekropola* (*Pèlerin parmi les ombres*, 1990) and *Spopad s pomladjo* (*Printemps difficile*, 1995), and the only novel translated from Italian rather than directly from Slovenian. The French translation is by Benito Merlino, an Italian poet, composer, journalist, author and translator living and working in Paris. Interestingly, it was published by Bartillat in 1998, four years before the publication of the Italian translation (2002) which served as the source text. The French translation has not been reprinted, unlike the Italian one, which has seen three editions and one reprint. Nevertheless, the novel *Vila ob jezeru* is generally less known and its foreign editions have not received as much attention²⁷ as those of *Nekropola*, Pahor's most famous work.

PROPER NOUNS

In comparing the French and Italian translations, some important differences were noted. The greatest concerns the character of Carmen, a daughter of Signora Amalia, who in all the Italian editions becomes Bruno,²⁸ meaning a man and the son of Signora Amalia, not a daughter. Interestingly, the character of Carmen is retained in the French version, which confirms Marija Kacin's statement²⁹ that she did not change the original text and that this change must have been made

by Nicolodi.³⁰ As Marija Kacin further states, Pahor checked her translation and made sure that it matched the source text and was ready for publication. She never received correction sheets and was never informed of the changes. Moreover, no one ever apologized to her or to Boris Pahor for these changes.³¹

As we can see from the example in Table 1 below, the character of Carmen or Bruno in the Italian and French translations is an employee,³² which is an approximate translation of Carmen's position in the 1993 Slovenian text³³ and shows that Marija Kacin's Italian translation is based on the 1993 Slovenian source text. This can also be confirmed by the change in the character of Sandro (1955), who is renamed Enrico in the 1993 version. This name is retained in the translations.

Apart from the changes concerning Carmen/Bruno and Sandro/Enrico, the other personal names in the translations correspond to those used by Pahor in the 1993 version of the novel *Vila ob jezeru*.

We were also interested in the use of place names or toponyms, which form an important element in Pahor's works. It must be stressed that Boris Pahor comes from an area where the Italian and Slovenian languages have coexisted over the centuries, hence places there have both Italian and Slovenian names. While the author uses Slovenian names for places on Italian soil when such names exist (e.g. Devin, Gardsko jezero, Gorica, Kras, Rim, Rusi most, Trst), in the Italian translation, as expected, these are replaced by Italian names (Duino, lago di Garda, Gorizia, Carso, Roma, Ponterosso, Trieste). In the French translation, the Italian names are retained (Duino, Gorizia, Ponterosso, Trieste), except when a particular French version of the name prevails in French (lac de Garde, Karst, Rome). As for Koper, it becomes Capodistria in both languages, although Merlino could also have kept Koper, which appears in French encyclopaedias (e.g. Larousse), or could have used Capodistrie, which also exists and is adapted to the French spelling.

22 The chapters are not numbered, as they are in the Slovenian version of 1955.

23 E.g. the addition of commas and dashes, the different use of quotation marks (" (2002) vs. « (2012)).

24 E.g. *Monte Baldo* (2002) vs. *monte Baldo* (2012).

25 E.g. the frequent use of synonyms, sometimes changing the register from rather archaic (2002) to rather neutral, standard (2012): e.g. *egli* vs. *lui* (he), *ed* vs. *e* (and), *donnicciola* vs. *donnetta* (a hag).

26 E.g. to avoid repetition: "*Oh, sempre lo stesso, sempre un poeta, ma è invecchiato, molto invecchiato.*" (2002) vs. "*Oh, è sempre lo stesso, sempre un poeta, ma è invecchiato, e molto.*" (2012).

27 Interestingly, some Slovenian newspapers reported the publication of *Vila ob jezeru* in Italian and French, e.g.: *Primorski dnevnik*, 21. 3. 1998: *Vila ob jezeru* Borisa Pahorja dostopna francoskim bralcem, 10; *Primorski dnevnik*, 5. 12. 2002: *Vila ob jezeru* v italijanščini: pisatelj Boris Pahor, 7; *Novi glas*, 19. 6. 2003: *Dela Borisa Pahorja si utirajo pot med italijanske bralce*, 7.

28 Interestingly, there is a female character named Bruna in the source text, which is retained in Italian and French.

29 Personal communication by telephone.

30 Since neither Nicolodi nor Zandonai have stayed in business, we have not been able to discover the reasons for this change of name (and gender). It is possible that the editor of Nicolodi felt that in the post-World War II period, the position of clerk was more likely to be filled by a man, but this is only a hypothesis that we have not been able to clarify.

31 Marija Kacin told us that she fought hard to get the Italian publisher to reverse the changes they had made and for the translation to remain faithful to the Slovenian novel. She even sought legal advice, but was dissuaded from filing a lawsuit against the publisher, as this would only cost her a lot of money and time.

32 An employee means *uslužbenec* rather than *uradnik/uradnica* (a clerk), the latter being used in the Slovenian text.

33 In the 1955 Slovenian version, as already mentioned, Carmen is a teacher.

Table 1: An example from the Slovenian editions and the French and Italian translations of *Vila ob jezeru*, concerning the change of proper names.

1955 Slovenian text	1993 Slovenian text	1998 French translation	2002/2004 Italian translations	2012 Italian translation
O, Mirko Godina je bil nedvomno za gospo Amalio svobodomislec, toda ironičen in prijazen svobodomislec, ki skoraj ni dal prilike za spopad; hkrati pa je bil prijatelj njene hčerke Carmen in Sandrov prijatelj. (p. 13) [...]	O, nedvomno je za gospo Amalio svobodomislec, a zgovoren in prijazen svobodomislec, ki skoraj ne da priložnosti za spopad; hkrati pa znanec njene hčerke Carmen in Enricov prijatelj. [...]	Pour la signora Amalia, il n'est sans doute qu'un librepenseur éloquent et gentil qui donne peu prise à l'affrontement ; il est aussi un ami de sa fille Carmen et un ami d'Enrico. (p. 17) [...]	O, per la signora Amalia egli è indubbiamente un libero pensatore, ma un libero pensatore loquace e gentile che dà poche occasioni di scontro; ed è pure un amico di suo figlio Bruno ed un amico di Enrico. (Nicolodi, p. 18; Editoriale FVG, p. 17) [...]	Certo, per la signora Amalia lui è senza dubbio un libero pensatore, ma un libero pensatore loquace e gentile che dà poche occasioni di scontro; ed è pure un amico di suo figlio Bruno e un amico di Enrico. [...]
Carmen? Seveda je ponosna nanjo, je učiteljica ³⁴ in zato je nekaj več v človeški družbi, je spoštovana, seveda, a kaj, ko pa lahko pride domov samo ob večjih praznikih! (p. 14)	Carmen? Seveda je ponosna nanjo, ki je uradnica ³⁵ in je spoštovana, a kaj, ko pa lahko pride domov samo ob večjih praznikih! (p. 11)	Carmen ? Sûr qu'elle en est fière, c'est une employée ³⁶ respectée, mais elle ne revient ici que pour les grandes fêtes ! (p. 18)	Bruno? Certo che ne va fiera, fa l'impiegato ³⁷ ed è rispettato, ma può venire a casa solo per le feste più importanti! (Nicolodi, p. 19; Editoriale FVG, p. 17)	Bruno? Certo che ne va fiera, fa l'impiegato ³⁸ e si fa rispettare, ma può tornare a casa solo per le feste più importanti! (p. 15)

The use of Italian names is a natural option not only in Italian translation, but also in French, when there is no recognized translation into French (unlike, for example, Vérone for Verona (see Table 6)). Interestingly, the name of Kontovel (a village near Trieste) is always retained in French, even though it is replaced by the Italian name Contovello in the Italian translation, while Mokolan³⁹ becomes Moncolano in both Italian and French (see Table 2). Even if the Slovenian name had been used in the manuscript by Marija Kacin, Merlino should have used the Italian name (i.e. Contovello) for the sake of consistency.

Finally, an error was discovered in the French translation. When Pahor mentions Kanal with a capital letter, he refers to the Grand Canal of Trieste (Canal(e) Grande di Trieste, Canale for short) and not to just any canal as suggested by the French word *canal* used by Merlino (see Table 3).

Based on the results of the analysis, the hypothesis that personal names would be retained in the translations cannot be fully confirmed, as the name of Carmen was changed to Bruno in Italian, which is a major change.

That all Slovenian place names were replaced by Italian names, on the other hand, was as expected, and Italian names were of course retained, as the novel is set in Italy. Apart from the mistranslation and the example of Kontovel, the Italian place names were either retained in French or, as suspected, adapted to French conventions where possible. Thus, as far as the translation of the toponyms is concerned, the Italian translation is entirely target-oriented or domesticating, while in the French translation foreignization prevails over domestication in the absence of a recognized translation in French.

FOOTNOTES

What proves that the source version Marija Kacin translated was the 1993 Slovenian version are the footnotes that appear in both the Italian and French translations. Unlike the 1955 novel, thirteen footnotes have been added in the 1993 Slovenian edition to provide additional information on historical events and places, as well as on cultural and linguistic features of the source text, which is set in Italy. In this respect,

34 "[...] he was a friend of **her daughter Carmen and Sandro's friend; Carmen?** [...] **she is a teacher** [...]."

35 "[...] he is an acquaintance of **her daughter Carmen and Enrico's friend; Carmen?** [...] **she is a clerk** [...]."

36 "[...] he is a friend of **her daughter Carmen and Enrico's friend; Carmen?** [...] **she is an employee** [...]."

37 "[...] he is a friend of **her son Bruno and Enrico's friend; Bruno?** [...] **he is an employee** [...]."

38 "[...] he is a friend of **her son Bruno and Enrico's friend; Bruno?** [...] **he is an employee** [...]."

39 The name refers to the area near the castle of Mokolan, later renamed Tower of Prosecco.

Table 2: An example of the use of place names in the Italian and French translations.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
Takrat je oživel pred njim prav tako stopničasti svet pod Kontovelom , pod staro cesto in pri Mokolanih [...].	Gli si sparò davanti quel terreno, anch'esso a terrazzi, sotto Contovello , sotto la strada vecchia e nei pressi di Moncolano [...].	Il eut la vision de cet autre terrain, également en terrasses, au-dessous de Kontovel , et au-dessous de la vieille route aux environs de Moncolano [...].

Table 3: An example of a mistranslation of a toponym in French.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
Bila je namreč ura, ko težaki postavljajo branjevkam stojnice ob Kanalu in sonce še ne ozarja njegove vode [...].	Era infatti l'ora in cui gli operai collocano, alle fruttivendole, le bancarelle lungo il Canale ed in cui il sole non ne tinge ancora di rosa le acque [...].	C'était l'heure où les vendeurs installent leurs étals de fruits le long du canal et où le soleil ne rosit pas encore l'eau [...].

Table 4: An example of the omission of a footnote in Italian and French.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
Potem je dekle, ki je imela sklonjeno glavo, rekla: „To je tisti z 'Latnika'”. [...] „ Ciao bello! ” * [...] „ Vieni, ti rimorchiamo! ” ** so vzkliknile v zboru. * Ciao, bello! – Servus, prijateljček! ⁴⁰ ** Vieni, ti rimorchiamo! – Pridi, da te povlečemo!	Poi la ragazza che teneva chino il capo disse: “Questo è quello della ‘Pergola’”. [...] “ Ciao, bello! ”. [...] “ Vieni, ti rimorchiamo! ” esclamaronο in coro.	La fille à la tête baissée dit : – C'est celui de la « La Pergola ». [...] – Ciao, bello ! [...] – Viens, on va te remorquer ! s'écrièrent-elles.

the 1993 Slovenian text is more oriented towards the Slovenian readership.

The use of footnotes is a matter of preference and need. They should be brief and used sporadically, otherwise they complicate the reading. In terms of translation, Newmark (1988, 92) recommends inserting the additional information into the text whenever possible because “this does not interrupt the reader's flow of attention [...]. However, its disadvantage is that it blurs the distinction between the text and the translator's contribution, and it cannot be used for lengthy additions.”

According to our analysis, significant differences can be observed between the source and target texts in this respect, as only about half of the notes are retained in Nicolodi's 2002 translation (seven, one of which does not appear in the source text; seven notes have

been omitted) and in the French translation (six, three of which do not appear in the source text and two of which do not appear in the 2002 Italian translation; ten notes have been omitted), and only one in Zandonai's 2012 Italian edition. In the Italian translations, we can observe a justified omission of notes explaining Italian place names and vocabulary, while in the French, Italian words or phrases are either retained within the text if they are relatively easy for the target readers to understand (e.g. *Ciao, bello*), or translated into French and retained in the text itself (see Table 4). In this way, the text becomes more fluent, but the foreign (Italian) feel is sometimes lost in the French translation.

Pahor sometimes uses German and French in his text and explains these parts in footnotes to bring the text closer to the Slovenian reader. In the Italian translation, the French sentences have been retained and explained

40 “Servus, prijateljček!” seems a rather bizarre translation of an Italian phrase that Slovenians would understand perfectly well anyway.

Table 5: Examples of strategies used in relation to the foreign language.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
Example 1		
<p>„Marie, c'est ravissant!“ * „Oui,“ ** je odsotno rekla. „Tu ne trouves pas?!“ *** je zaskrbljeno, karajoče in hkrati začudeno vzkliknil. „Oui, c'est beau,“ **** je prizanesljivo pritrdila [...].</p> <p>* Marie, c'est ravissant – Marija, kako je čudovito! ** Oui – Da *** Tu ne trouves pas? – Se ti ne zdi? **** Oui, c'est beau – Da, lepo</p>	<p>“Marie, c'est ravissant !”.² “Oui”,³ disse lei, assente. “Tu ne trouves pas?!“⁴ esclamò preoccupato in un tono di rimprovero e di sorpresa insieme. “Oui, c'est beau”,⁵ annuì condiscendente [...].</p> <p>2. Maria, che stupendo. 3. Sì. 4. Non trovi? 5. Sì, è bello.</p>	<p>– Marie, <i>comme</i>⁴¹ c'est ravissant ! – Oui, répondait-elle, l'air absent. – Tu ne trouves pas ? exclama-t-il⁴² sur un ton de reproche mêlé d'étonnement. – Oui, c'est beau¹, acquiesçait-elle, condiscendante [...].</p> <p>1. Les phrases en italique sont en français dans le texte. (N.D.T.)⁴³</p>
Example 2		
<p>[...] bila je to majhna brošura nove zbirke kratkih del Thomasa Manna <i>Mario und der Zauberer</i>* v italijanskem prevodu.</p> <p>* <i>Mario und der Zauberer</i> – Mario in čarodej</p>	<p>[...] era la traduzione italiana di “<i>Mario und der Zauberer</i>”, nell'edizione economica della nuova raccolta di opere brevi di Thomas Mann.</p>	<p>[...] c'était la traduction italienne de <i>Mario et le magicien</i>, dans une édition bon marché du nouveau recueil de nouvelles de Thomas Mann.</p>

Table 6: An example of a footnote omitted in Italian and retained in French.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
<p>[...] danes oblaki, ki plovejo hkrati iz Verone in Brescine ter neutrudno hitijo, a se obenem vendarle zbirajo, tako da so že zarana skrili sneg na tilniku Monte Baldo.*</p> <p>* Monte Baldo je 2218 metrov visok hrib, ki zaslanja vzhodni breg Gardskega jezera.</p>	<p>[...] oggi un navigare di nubi che trascorrono al contempo da Verona e da Brescia, instancabili e frettolose, ma s'assemblano infine sì d'aver celato già di buon mattino la neve sulle pendici del Monte Baldo.</p>	<p>[...] aujourd'hui, un va-et-vient de nuages arrivant en même temps de Vérone et de Brescia, infatigables et pressés, et s'unissant afin de cacher dès le matin la neige des pentes du mont Baldo¹.</p> <p>1. Le mont Baldo, 2 218 mètres d'altitude, se trouve sur la rive orientale du lac de Garde. (N.D.A.)</p>

in a footnote, while in the French translation a footnote would be superfluous (Table 5, Example 1). In the case of a book title by Thomas Mann in German (*Mario und der Zauberer*/*Mario and the Magician*), the German title is retained in the Italian translation with only additional quotation marks and no annotation, and is thus more foreignizing, while in Merlino's version (without annotation) the title is translated into French, which has a domesticating effect (Table 5, Example 2).⁴⁴

Some footnotes are found in French, although they do not appear in the Italian translation. Since the French translation corresponds to the Slovenian text and Merlino admitted that he never consulted it,⁴⁵ we can conclude that Marija Kacin kept the footnote in Italian and that it was later omitted by the publisher, probably because it was superfluous (Table 6).

The footnotes explaining the historical context of the novel were for the most part faithful to the original in

41 In the French translation we can see that the adverb *comme* (how) has been added to emphasize joy, slightly altering Pahor's source text.

42 It should be noted that the male speaker's concern ('zaskrbljeno' or 'preoccupato') is not reflected in the French version.

43 Our English translation of the French note: The italicized phrases are French in the text (translator's note).

44 The same is true of the English title *The Fountain* by Charles Morgan, retained in Italian and translated in the French edition (*Fontaine*).

45 Personal communication.

Table 7: An example of a retained footnote and an inconsistency in Italian.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
[...] ko je bil tukaj vojak in so ga v gostilni spraševali, ali je obtoženec na tržaškem procesu, ki ima isti priimek kot on, njegov sorodnik.*	[...] allorquando egli si trovava qui a fare il soldato e nella trattoria gli andavano chiedendo se quell'imputato al processo di Trieste che portava il suo stesso cognome, fosse un suo parente. ¹	[...] à l'auberge on lui demanda si cet accusé au procès de Trieste, qui portait le même nom que lui, était de sa famille ¹ .
* Fašistično sodišče za zaščito države je 1941. leta obsodilo na smrt <u>osem</u> ⁴⁶ obtožencev, od teh so <u>tri</u> pomilostili, <u>pet</u> pa je bilo ustreljenih na Opčinah pri Trstu.	1. Nel 1941 il tribunale speciale per la difesa dello Stato fascista condannò a morte <u>nove</u> imputati di cui <u>quattro</u> vennero graziati e <u>cinque</u> fucilati nel poligono di tiro ad Opicina presso Trieste.	1. En 1941, le tribunal spécial pour la défense de l'Etat fasciste condamna à mort <u>huit</u> accusés dont <u>trois</u> furent graciés et <u>cing</u> fusillées sur le polygone de tire à Opicina près de Trieste. (N.D.A.)

Table 8: An example of stylistically marked vocabulary.

1993 Slovenian text	2002 Italian translation	1998 French translation
„Nu, viš, ljubezen pa je lepa, če ni organizirana z mislijo na poroko.“	“Beh, vedi, l'amore è bello se non è condizionato dall'idea del matrimonio.”	– Bah, tu vois, l'amour est beau s'il n'est pas conditionné par l'idée du mariage.

both translated languages, but we can also note some differences. For example, as we can see in the Italian translation in Table 7, nine (and not eight) people were sentenced to death, of whom four (and not three) were pardoned. We cannot tell whether this inconsistency is intentional or a simple error.⁴⁷ However, errors were also found in the French translation.⁴⁸

This brief analysis shows that different strategies were used quite inconsistently regarding footnotes in Pahor's 1993 version of the novel *Vila ob jezeru*: About half were omitted in both target languages (with the exception of the 2012 Italian translation, where only one footnote was retained), some were integrated into the text itself, and others were either retained or added. The footnotes that were retained were for the most part faithfully translated into the target languages. The results thus refute our hypothesis that all of Pahor's footnotes would be retained and faithfully translated into Italian and French. The Italian translation seems to be slightly more foreignizing than the French one, where domestication stands out. The strategies seem to depend on the translator's or editor's decision as to whether or not a particular footnote would be necessary for a particular readership.

STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY

Boris Pahor comes from a diglossic reality and expresses himself in his novels not only in Slovenian, but also uses Italian expressions, hybrid expressions (Italo-Slovenian), Triestinian and sometimes Venetian dialects. Even though the standard Slovenian language predominates, dialectal and colloquial expressions form an important part of Pahor's style. They pose a real translation challenge, as they are often considered untranslatable or difficult to translate faithfully into a target language, which is why they are often replaced by more neutral language (Newmark, 1988, 195). We therefore hypothesized that dialectal and colloquial expressions, especially those that are archaic, would be mostly neutralized in the Italian and French translations of *Vila ob jezeru*. Since a thorough analysis of all expressions used in the novel and its translations is beyond the scope of this article, we will consider only some of the most interesting examples of interjections and verbs.

One of the most frequent interjections used by Pahor in dialogues is *nu* (21 occurrences), an archaic form of *no* (well). It is usually translated as *beh* in Italian and *bah* in French (see Table 8), both colloquial but without archaic connotation.

46 All numbers in the three footnotes are underlined by the authors of the article.

47 Perhaps the Italian publisher even researched the case and found the correct number was nine, but this hypothesis would need further testing.

48 For example, in a footnote about the Blackshirts, retained in Italian and French, the village of Bazovica becomes 'Barovica' in the French translation.

In dialogues, Pahor's characters use other discourse markers to start a conversation, such as the colloquial verbal forms *viš* (look, you see; 14 occurrences) or *čuj/-te* (listen; 3 occurrences), which function as interjections. They are translated by standard neutral forms into Italian (*viš* as *vedi* (see Table 8) and *čuj* as *sai* (*čujte* as *senta*)) and consequently into French (*viš* as *tu vois* and *čuj-te* as *écoute/-ez*). Moreover, the translation of *viš* is often omitted in French.

Finally, while reading *Vila ob jezeru*, we also came across some archaic verbs, such as *jeti* (to begin), *oštrcati se* (to shake) and *žmikati* (to wring out). All these verbs are replaced by standard neutral verbs in Italian (*prendere*, *rassettare* and *strizzare* respectively) and consequently in French (*commencer*, *s'ébrouer* and *tordre* respectively). The archaic connotation is thus lost in both target languages, and both translations are, as assumed, more domesticating, i.e. target-oriented. The results of our analysis thus prove that with regard to literary translation, indirect translation "is typically seen as detrimental to the quality of the text" (Kavalir & Chudoba, 2020, 548).

CONCLUDING REMARKS

After a brief overview of Boris Pahor's life and an insight into his language and style, this paper focused on the translation of his works into French and Italian. Although he was first discovered in France, he is now also known in Italy, where he has been translated to the same extent as in France. Given the very close relations between Italians and Slovenians throughout history, we would expect more translations from Slovenian into Italian than into French, but Boris Pahor is a special case, as due to the content of his works he first had to gain recognition elsewhere, and in fact did so in France—where the readership is traditionally more interested in the literature of rebellion (Ožbot, 2012, 49)—, and was only later to attract interest in Italy.

Special attention was paid to Pahor's novel *Vila ob jezeru*, which is the only one translated from Italian into French and not directly from Slovenian. We also found that there are two quite different Slovenian versions of the novel, published in 1955 and 1993. The latter edition does not inform the reader that it is a revised version, which could be a problem if a contrastive analysis were based on the wrong source text, highlighting the methodological principle that one should always first make sure which edition served as the source text of a translation.

The analysis revealed that the Italian translation was based on the 1993 Slovenian text, but many important deviations were discovered, such as the change of names, the omission of footnotes, and the neutralization/standardization of stylistically marked vocabulary. As Marija Kacin and Boris Pahor themselves explained, the translation Kacin gave to the Italian publisher was faithful to the source text. Since we have been unable to obtain either the manuscript from Kacin or a clarification from the publisher, who is no longer in business, we cannot say for sure what the publisher actually changed. It is interesting to note, however, that the French translation was published four years before the 2002 Italian translation. We have not been able to clarify this delay, but considering the changes made to Marija Kacin's manuscript, it seems that the Italian publisher took their time to prepare it for publication.

This study clearly shows that Merlino translated into French based on Marija Kacin's Italian manuscript.⁴⁹ It is interesting to ask why the French publisher commissioned the translation from Italian and not directly from Slovenian, even though there existed translators from Slovenian into French and two books by Pahor had previously been translated directly from Slovenian into French. As Pahor himself explained in a personal communication, an editor at Bartillat who had read the Italian manuscript and liked the story contacted him to ask if he would agree to the translation being made from Italian into French. As Pahor was very touched by the interest in publishing his novel in France, he agreed. It is possible that the French publisher chose this direction of translation because he knew Italian (as opposed to Slovenian) and had contacts with translators from Italian into French. Moreover, according to Marija Kacin, Pahor guaranteed Bartillat that the Italian translation submitted to Nicolodi was identical to the original Slovenian text. Our analysis confirms that the French publisher did indeed receive the unrevised Italian translation. However, even if the French version is closer to the source text in some aspects (e.g. Carmen's name),⁵⁰ indirectness has proved to be a disadvantage at least as far as the translation of stylistically marked vocabulary is concerned. We therefore agree with Markič (2006, 136) "that second-hand translation often fails, i.e. that mistakes made in the first translation carry over to all other translations made on the basis of the first translation". Direct translation should therefore be preferred to indirect translation when suitable translators are available, and the direction of translation should not depend on the linguistic skills of the editor, as was the case with the translation of *Vila ob jezeru* into French.

49 In a personal message on LinkedIn, Merlino said he received the manuscript in an "awkward Italian". If true, that might justify some linguistic changes, but not, for example, the change from Carmen to Bruno, which was not made in the French translation. However, since Marija Kacin could not provide us with the manuscript she gave to Nicolodi, we cannot comment on the other possible changes to her translation.

50 If the French translation had been made on the basis of the published Italian translation, there would probably be even more changes and inconsistencies compared to the Slovenian text.

PROZA BORISA PAHORJA V ITALIJANŠČINI IN FRANCOŠČINI: PRIMER *VILE OB JEZERU*

Adriana MEZEG

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za prevajalstvo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: adriana.mezeg@ff.uni-lj.si

Anna Maria GREGO

Padna 14, 6333 Sečovlje, Slovenija
e-mail: annamaria.grego@gmail.com

POVZETEK

Članek obravnava roman *Vila ob jezeru* in njegove prevode v italijanščino in francoščino. Gre za manj poznano delo Borisa Pahorja, ki pa je izredno zanimivo s prevajalskega stališča, tudi zato, ker je bil francoski prevod narejen na osnovi italijanskega. V teoretičnem delu orišemo pisateljev jezik in slog, čemur sledi pregled Pahorjevih del, do sedaj prevedenih v francoščino in italijanščino. V osrednjem delu najprej primerjamo obe slovenski izdaji romana (1955 in 1993) in ugotovimo, da se precej razlikujeta, čeprav v verziji iz leta 1993 to nikjer ni omenjeno. Poznavanje tega dejstva je nujno za prevodno analizo, saj bi prevodne odmike sicer po pomoti lahko pripisali prevajalcu in ne temu, da je bil prevod narejen na osnovi druge različice izhodiščnega besedila. Razlike se pokažejo tudi med tremi izdajami prevoda v italijanščini. Kontrastivna analiza, ki temelji na romanu iz leta 1993, na italijanskem prevodu iz leta 2002 in posrednem francoskem prevodu iz leta 1998, pod drobnogled vzame prevajanje lastnih imen, opomb in slogovno zaznamovanega besedišča. V italijanskem prevodu odkrijemo spremembo imena in spola enega od likov in s pomočjo intervjujev s Pahorjem in prevajalko v italijanščino zaključimo, da je italijanska založba pomembno posegla v prevod. V francoskem prevodu, ki je bil narejen na osnovi italijanskega, te spremembe ni, saj temelji na prvotnem rokopisu, ki ga je prevajalka oddala založbi. Precejšnje razlike v primerjavi z izvirnikom smo opazili tudi pri prevodih opomb, in sicer v obeh jezikih. Pri prevajanju zemljepisnih imen pričakovano izstopa podomačitvena strategija v italijanščini, medtem ko se v francoščini mešata podomačitvena in potujitvena strategija. Slogovno zaznamovano besedišče je v italijanščini in posledično v francoščini nadomeščeno z nezaznamovanim, zaradi česar se nekatere posebnosti Pahorjevega izražanja v prevodih izgubijo.

Ključne besede: Boris Pahor, *Vila ob jezeru*, prevajanje, lastna imena, opombe, dialekt, pogovorni izrazi, italijanščina, francoščina

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Bernard, Antonia (2002): Boris Pahor ou l'originalité de la littérature slovène de Trieste. *Revue des études slaves*, 74, 2/3, 547–562.

COBISS – Co-operative Online Bibliographic System & Services. <https://www.cobiss.si/cobiss.htm> (last access: 2022-04-02).

Jevnikar, Martin & Marija Cenda (ed.) (2013): Slovenski avtorji v Italiji. Trieste, Lingua.

Johnston, Rebecca (2019): Slovenes and Friuli as the Other in Hemingway. *Acta Neophilologica*, 52, 1/2, 129–140.

Kavalir, Monika & Gregor Chudoba (2020): Indirect Literary Translation and Intercultural Communication: Crossing Borders in the Neighbours with a Go-Between Project. *Language and Intercultural Communication*, 20, 6, 546–560. <https://www.tandfonline.com/eprint/CZ2SHMCNAPBIZAUHE3VX/full?target=10.1080/14708477.2020.1825462> (last access: 2022-04-02).

Latella, Damiano (2017): I nostri conti con la narrativa in lingue balcaniche. *Tradurre: pratiche, teorie, strumenti*, 13, 1–12. <https://rivistatradurre.it/i-nostri-conti-con-la-narrativa-in-lingue-balcaniche/> (last access: 2022-04-02).

Markič, Jasmina (2006): Alamutova popotovanja po Iberskem polotoku. In: Markič, Jasmina (ed.): *Prevajanje besedil iz prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana, Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 124–137.

Mlekuž, Luka (2013): Osnovno šolstvo v obdobju fašizma na območju Deskel in Trsta ter obravnavana tematika v kratki prozi Borisa Pahorja. BA thesis. Ljubljana, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Oddelek za zgodovino.

Newmark, Peter (1988): *A Textbook of Translation*. New York, Prentice Hall.

Novi glas. Gorica, Trst, Zadruga Goriška Mohorjeva, 1996–.

Ožbot, Martina (2012): *Prevodne zgodbe. Poskusi z zgodovino in teorijo prevajanja s posebnim ozirom na slovensko-italijanske odnose*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Pahor, Boris (1950): Laneni kosmiči v laseh. *Razgledi: mesečnik za književnost in kulturna vprašanja*, V, 451–475, 497–529.

Pahor, Boris (1955): *Vila ob jezeru*. Maribor, Obzorja.

Pahor, Boris (1993): *Vila ob jezeru*. Klagenfurt, Ljubljana, Vienna, Mohorjeva založba.

Pahor, Boris (1998): *La villa sur le lac*. Translated from Italian by Benito Merlino. Paris, Bartillat.

Pahor, Boris (2002): *La villa sul lago*. Translated by Marija Kacin. Rovereto, Nicolodi.

Pahor, Boris (2012): *La villa sul lago*. Translated by Marija Kacin. Rovereto, Zandonai.

Paternu, Boris (2014): Pahorjeva *Nekropola*. *Jezik in slovstvo*, 59, 2/3, 29–41.

Primorski dnevnik. Trst, Založništvo tržaškega tiska: Družba za založniške pobude, 1945–.

Rojc, Tatjana (2006): Vplivi in odmevi italijanske kulture v kratki prozi Borisa Pahorja. In: Novak Popov, Irena (ed.): *Slovenska kratka pripovedna proza*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, 419–425.

Rojc, Tatjana (2013): Tako sem živel. *Stoletje Borisa Pahorja*. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Skubic, Mitja (1984): Romanski jezikovni vplivi v tržaški knjižni slovenščini. *Jezik Borisa Pahorja. Linguistica*, 24, 315–334.

Toroš, Ana (2021a): *Minority Literature in the Majority Language: A New Paradigm? The Case of the Slovenian Poetry in Italy*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 31, 2, 355–362.

Toroš, Ana (2021b): *Marisa Madieri, Jan Morris and Irena Žerjal: English, Istrian Triestine and Slovene Literarisation of Trieste and the Surrounding Area at the End of World War II*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 31, 3, 475–486.

Tuma, Matija (2014): *Dopisovanje s pisateljem Borisom Pahorjem 1973–1991*. *Zvon*, 17, 1, 15–18.

Zajc, Neva & Tomaž Burlin (2010): *Boris Pahor. Trmasti spomin, dokumentarni film*. Koper, Regionalni RTV center Koper – Capodistria. <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dobro-vprasanje/174235884> (last access: 2022-04-02).

Žigon, Tanja, Kondrič Horvat, Vesna & Boštjan Udovič (2020): *Vprašanja identitet, migracij in transkulturnosti: primer pesnice Cvetke Lipuš. Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 51, 185–200.

POETIC REPRESENTATIONS OF TRIESTE IN THE 20TH CENTURY

Ana TOROŠ

University of Nova Gorica, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: ana.toros@ung.si

ABSTRACT

Methodologically, the article comes from geocriticism, the field of comparative literature. The research focus is on poetry about Trieste in the 20th century, on the analysis of the poetic discourse about Trieste which reflects different historical interpretations of the Trieste region through the poetic representation of Trieste. Thus, the article analyzes the literarization of Trieste by poets from the Slovenian Trieste community, poets from the Italian community, and authors from the Istrian Trieste community, taking into account the multifocalization of views on a specific reference space. Based on the corresponding corpus of poems, we have captured the intersection of the poems in the representations and feelings of the decaying and disintegrating Trieste after the Second World War. At the same time, we identified different representations of the city over time: Trieste as a Roman city; Trieste as an Italian city; Trieste as a symbol of pain; Trieste as a symbol of alienation.

Keywords: Slovenian poetry, Italian poetry, Trieste, Istra, Lina Galli, geocriticism

LA RAPPRESENTAZIONE POETICA DI TRIESTE DEL 20° SECOLO

SINTESI

Metodologicamente l'articolo deriva dalla geocritica, un campo della letteratura comparata. Il focus della ricerca è sulla poesia della Trieste del Novecento, sull'analisi del discorso poetico che riguarda Trieste discorso che riflette le diverse interpretazioni storiche del territorio attraverso la rappresentazione poetica di Trieste. L'articolo analizza quindi il discorso letterario di Trieste da parte di poeti della comunità slovena, poeti della comunità italiana e autori della comunità istriana triestina, tenendo conto della multifocalizzazione delle opinioni riguardo ad uno specifico spazio di riferimento. Sulla base del corrispondente corpus di poesie, abbiamo catturato l'intersezione delle poesie nelle rappresentazioni e nei sentimenti della Trieste decadente e disintegrata dopo la Seconda guerra mondiale. Allo stesso tempo, abbiamo individuato nel tempo diverse rappresentazioni della città: Trieste come città romana; Trieste come città italiana; Trieste come simbolo del dolore; Trieste come simbolo di alienazione.

Parole chiave: poesia slovena, poesia italiana, Trieste, Istria, Lina Galli, geocritica

METHODOLOGICAL INTRODUCTION

This paper will draw from geocriticism, a field in comparative literature which assumes that “the referent and its representation are interdependent and interactive” (Westphal, 2011, 113). We will focus on literary production from the town of Trieste. Literary representations of this town from the end of the 19th century onwards contributed considerably to the town becoming a point of reference. This aspect has been highlighted by author Claudio Magris, who stated that Trieste is a “city of paper” (Westphal, 2011, 156): “Svevo, Saba, and Slataper are not so much writers who are born in it and through it, but are writers who generate and create it, who give it a face that otherwise, in itself, would not exist in that form” (Ara & Magris, 1987, 16).¹

In his example, Magris draws from Triestine history from the late 19th to the early 20th century. Although Trieste was part of the Austro-Hungarian empire at that time, there were growing irredentist demands for the town’s annexation to Italy. For the purposes of this paper, we will refer to Italian Triestine literary production from this period as “irredentist” literature. Drawing from the irredentist political discourse, the authors of these works gave shape to an irredentist literary discourse. The latter is based on the conviction that Trieste was a Roman-Italian town; according to its literary vision/predictions, the beautiful Trieste will one day become the bride of the Italian prince.²

It should be pointed out that the above-mentioned citation by Claudio Magris only refers to the Italian-speaking community and does not mention the Slovene community in Trieste. The last decades of Austro-Hungarian rule saw a surge in irredentist feelings³ among the Italian-speaking population. In the same period, the Slovene community started demanding more rights in a place it considered as the most important city with a Slovene-speaking population.⁴ With the end of the First World War came the demise of the Austro-Hungarian empire and the annexation of Trieste to Italy. This is when the Italian government began implementing systematic and violent assimilation policies. In reaction to such measures, Slovene authors from Trieste started writing about the oppression of the town’s Slovene community.⁵

As becomes apparent, by focusing on Italian literary texts alone, it is not possible to analyse the many different views on the town of Trieste. In order to gain a wider perspective, we need to resort to a *multifocalisation* of views on a given referential space. Multifocalisation is one of the methodological tenets of geocriticism: “Geocritical analysis involves the confrontation of several optics that correct, nourish, and mutually enrich each other” (Westphal, 2011, 113). “The geocritical representation emerges from a spectrum of individual representations as rich and varied as possible [...] we opt for a plural point of view” (Westphal, 2011, 113). Thus, the “question of the corpus becomes crucial” (Westphal, 2011, 126).

The scope of this paper is to analyse the most varied possible corpus of literary works. With this aim in mind, the author of this paper has selected a corpus of Slovene and Italian poems written by Triestine authors in the first half of the 20th century, which she had compiled and analysed previously (Toroš, 2011). In addition to literary works by authors belonging to the Italian and Slovene communities in Trieste, we will also consider some iconic literary works by Italian-speaking authors who fled from Istria to Trieste in the aftermath of the Second World War. These authors are known as “Istrian Triestine authors” (Toroš, 2019).⁶ Furthermore, we will look closely at the changed perception of Trieste and its surroundings in the works of major Slovene authors from the second half of the 20th century (Marij Čuk, Miroslav Košuta, Marko Kravos).⁷

In the first two cases—i.e. when looking at poems by Slovene and Italian poets from Trieste—the authors belong to two different Triestine communities which started writing about Trieste between the end of the 19th and the beginning of the 20th century. This period was first marked by an increase in nationalistic tendencies and later saw the rise of the fascist regime. For Slovene and Italian Triestine authors, literature served primarily as a means of reclaiming the town of Trieste and reasserting the existence of their communities. Thus, we could argue that these authors have an *endogenous* viewpoint (i.e. an autochthonic vision).⁸ Yet, each of them focuses on different, often even contrasting aspects of city life. As Westphal points out: “[t]he territory-nation seems to obey a *logic of belonging* that paradoxically legitimizes exclusion” (Westphal, 2011, 144). Conversely, Istrian

1 Trieste’s literary identity was also researched by Katia Pizzi, cf. Pizzi (2001).

2 For additional information on Italian Triestine poetry in the interwar period cf. Toroš (2011).

3 For additional information on Irredentism cf. Vivante (1912).

4 For additional information on the number of inhabitants in the town of Trieste and in the province of Trieste cf. Pletikosić (2006).

5 For additional information on the Slovene community in Italy cf. Kacin-Wohinz & Pirjevec (2000). For additional information on Slovene Triestine poetry in the interwar period cf. Toroš (2011).

6 Our selection of authors and literary works is based on the contents of the textbook *Literatura na stičišču2* (Literature in contact) EDUKA2 and on the monography *Esodo Giuliano-Dalmata nella letteratura. Atti del convegno internazionale, Trieste, 28 Febbraio-1 Marzo 2013*.

7 Our selection of authors and literary works is based on France Bernik’s book *Trst v slovenski poeziji* (Trieste in Slovenian poetry, 1984).

8 *Multifocalisation* is expressed in three main variations: endogenous (autochthonic vision), exogenous (vision of the traveller), allogeneous (somewhere in between) (Westphal, 2011, 128).

Triestine literature offers a different view of Trieste, portraying it as a place of depravation and yearning for the Istrian homeland. Since Istrian Triestine authors are not originally from Trieste, their viewpoint can be defined as *allogeneous* (somewhere in between). Despite the many differences, the three literary representations of Trieste we have just mentioned all have in common a “monolithic conception of space” or a “collectively fixed scheme” (Westphal, 2011, 144). The authors belong to three different communities (the Slovene Triestine community, the Italian Triestine community and the Istrian Triestine community). Each community draws from a different traumatic collective memory and postmemory.⁹ The Slovene literary representation of Trieste focuses on the interwar period; the Italian literary representation draws from Roman times, while the Istrian Triestine literary representation hones on the aftermath of the Second World War.

As it has already been pointed out, we shall consider this literary space by taking into account not only the different perspectives, but also the different time periods: the period before the First World War, the interwar years and the aftermath of the Second World War. In doing so, we will adopt a *stratigraphic* vision; we will therefore examine the impact of time on the perception of space (Westphal, 2011, 137). The chosen time frame is crucial. In fact, in this historical period, all three communities in question faced significant changes, which are reflected in literary works.¹⁰

The last aspect we will consider is the concept of *polysensoriality*, which states that the experience of an environment comes from all the five senses: visual perception, smell, taste, touch, hearing (Westphal, 2011, 132).

THE LITERARISATION OF TRIESTE BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Of all the analysed literary works (Slovene, Italian and Istrian Triestine literature), Italian Triestine poets are the first to advance a model for the literary representation of Trieste and they do so in the decades before the outbreak of the First World War. This predictable and predetermined model is used by a large number of Italian poets from Trieste, who see the town from two different perspectives: as a Roman town on the one hand, and as the “bride of the Italian prince” on the other. Neither of these representations draws from existing landmarks, such as squares, streets, etc. Instead, authors use elements from legends and fairy tales (e.g. Roman Trieste; Trieste as a beautiful young lady who is waiting for a prince/her husband to rescue her from jail). Both literary representations of the town reflect political/

irredentist tendencies, while also showing the authors’ considerable emotional attachment and fondness for the town of Trieste, i.e. the subject of literarisation.

The Roman image of Trieste

In the period before the First World War, Italian Triestine poets create a topical image of their town, which could be defined as the image of “Roman Trieste”. In fact, literary works from this period are set on the hill of San Giusto, which overlooks the town’s main square and where Roman ruins can still be seen to this day. Some of the ruins found on this hill have been used as structural elements or as decorations of contemporary buildings, reiterating the poetic image of a magnificent and long-standing Roman-Italian culture. The cathedral, the bell tower and the statue of San Giusto (situated on the bell tower’s outer wall) played a crucial role in poetry due to the Roman monumental gateways that had been added to these structures as decorative elements. These gateways are mentioned, for example, in the sonnet *San Giusto* (Levi, 1915, 21) by Augusto Levi (1855–1915) and in the poem *San Giusto* (Pitteri, 1906, 259–260) by Riccardo Pitteri (1853–1915)—one of the greatest Italian Triestine poets who wrote about Trieste in the beginning of the 20th century.¹¹ In his poem, Levi hones in on the San Giusto cathedral, while Pitteri focuses on San Giusto’s statue.

In both representations the prevailing feeling is one of magnificence and impressiveness, which leads to the perception that Trieste is everlasting. To this end, Pitteri uses the words “secolar rocca” (centuries-old stronghold) and “gigante di macigno” (a boulder giant). Levi, on the other hand, starts his poem with the following words: “Xe secoli passai, ma cara e bela / Dileta ciesa ti xe sempre là”.¹² To convey the idea of eternity, Levi uses the words “immortal vita” (immortal life), while Pitteri uses the adjective “perenne” (eternal). It should not be overlooked that, in the poems, the town’s “immortality” is only mentioned in relationship to its Italian-Roman characteristics (“la tua italianità”, i.e. your Italian roots; Levi). No mention is made of the timelessness and long-standing presence of other cultures in town (e.g. the Slovenian culture).

The image of Trieste as Italy’s bride

In addition to the image of Roman Trieste, in Italian poetry in the period before the First World War Trieste is often depicted as the Italian prince’s bride. The portrayal of the town as a beautiful young woman is made possible because in Italian Trieste is a feminine noun (*quella Trieste*). Thus, many Italian poets from

9 For additional information on the concept of collective memory and postmemory cf. Halbwachs (2001), and Hirsch (2008).

10 For additional information on the history of Trieste cf. Cantaruzza (2016), and Kacin-Wohinz & Pirjevec (2000).

11 For more information on these poems see: Toroš (2011).

12 “Centuries have gone by, but you, my dear and beautiful, / beloved church, are still there”.

this period represent it as the Italian prince's bride who is kept captive by Austria-Hungary. Depending on the poem, the bride is either waiting to be rescued or decides to take action and attempts to break free. In this case, too, we are not presented with a realistic image of Trieste with its squares and streets, but rather with an imaginary/fairy-tale-like representation of the town.

In her poem *L'attesa* (The wait), Maria Gianni (1886–1943) depicts Trieste as an enamoured bride ("Trieste come sposa innamorata"), while in the poem *La città magica* ("The magic town") she compares Trieste to Sleeping Beauty.¹³ A knight's kiss will turn her into a Valkyrie who is free to choose her saviour in a decisive battle: "Trieste dorme immemore, / come si narra della Rosaspina. / Ebbene sì: ma venne una mattina / che il cavalier d'un bacio la destò! // Sta, se volete, come la Walkiria / In un cerchio di fiamme alte roventi" (Gianni, 1919, 58–59).¹⁴

THE TOWN'S REPRESENTATIONS IN THE INTERWAR AND POSTWAR PERIOD

After the First World War, the literary image of Trieste changes considerably. Following the town's annexation to the Kingdom of Italy, Roman imagery was no longer of interest. The war and the political changes it brought inspired different feelings in Italian Triestine poets. In terms of literary discourse, this resulted in an increasingly less loving and more detached attitude towards the town they once loved as well as in increased feelings of alienation. These feelings grew even stronger in the aftermath of the Second World War. In the interwar period the Slovene literary image of Trieste came into being as well: a markedly sentimental image, which is directly related to the oppression of the Slovene community in the province of Trieste.¹⁵ In this period, the dominant feelings the town evokes in Slovene Triestine poets are pain and love. These two feelings have a significant influence on the poets' representation of the town as well as on their choice of settings and of local events to be included in their poems.

The image of an alienated Trieste

From the end of the First World War until the period after the Second World War, the image of the beautiful Trieste becomes increasingly less popular among Italian Triestine poets. Although they still personify the town and address it directly, their feelings have changed. While before the First World War poets expressed their feelings of love and closeness to the

town, later on the dominant feeling is the feeling of estrangement from the town.

We will analyse the poem *Arivando a Trieste* (Arriving in Trieste; Leghissa, 1926) by Adolfo Leghissa (1875–1957) and the poem *Trieste 1947* (Rugo, 1947) by Mariano Rugo (1895–1977).¹⁶ Despite the differences in style and register—the first poem is written in the Italian Triestine dialect, while the second poem is written in standard Italian—and the fact that the two poems were written in two different periods—the first poem was written at the end of the First World War, while the second poem was written at the end of the Second World War—the two poets have a similar attitude towards the town. In fact, both portray it as a woman named Trieste, and both emphasise the differences between present-day Trieste and Trieste from the past. Present-day Trieste is depicted using markedly negative terms:

- Rugo uses expressions such as: "a sorrowful image", "a poor woman", "an orphan";
- Leghissa describes it as "thin and shallow", "in poor health".

Contrary to the poets' expectations and wishes, in both cases the town is associated with famine, poverty, disease and scarcity. Their representation of an alienated Trieste is the result of the war and of the socio-economic changes brought by it.

Trieste as pain

The Slovene literary image of Trieste comes into being after the First World War, in response to the socio-economic changes taking place at that time. These changes led to the implementation of assimilatory policies under the Fascist regime and, consequently, to the violent and planned Italianisation of the Slovene community in the province of Trieste. In this period, Slovene poets begin to write about past traumatic events that affected the Slovene Triestine community. In doing so, they often draw from the Slovene collective image of Trieste before the outbreak of the First World War—i.e. the image of Trieste as the town with the largest Slovene population and a flourishing Slovene culture¹⁷—and contrast it with the gloomy image of Trieste in the interwar period. This representation sometimes focuses on existing town quarters (Ponterosso, the harbour, Oberdan Square, etc.). These settings are included in literary works with a specific aim: they serve as reminders of the oppression endured by the Slovene population. Thus, all the settings convey the same, ever-present feeling of love and emotional attachment to the town, while at the

13 For more information on these poems see also: Toroš (2012).

14 Trieste sleeps, oblivious, / as in the tale of Sleeping beauty. / Well, it is true: but then came the morning / when a knight awakened her with a kiss! // Now she stands as a Valkyrie, if you will, / encircled by high, scorching flames.

15 For additional information on Slovene people under Italian rule cf. Kacin-Wohinz & Pirjevec (2000).

16 For more information on these poems cf. Toroš (2011).

17 See for example Pirjevec (2001).

<p><i>Trieste triste</i></p> <p>O čas, osip srebrnih ur s poliranih kredenc, ples porcelanskih miniatur v zavesah težkih senc,</p> <p>parket in tepih razcefran, ko da v njem gnezdi miš, hodniki dolgi, da v njih dan nanaglomla zgubiš,</p> <p>in ogledala, kjer premaz je kdovekdaj odpal in mnogoteri že obraz je skozi je odpotoval,</p> <p>orehovina, ki ječi, ko vanje grize črv – nekdo, ki zdavnaj ne živi, bi končno rad umrl. (Košuta, 1976, 82)¹⁹</p>	<p><i>Ta Trst</i></p> <p>Ta Trst je ko mesto na robu sveta. Obreden in star gre pod stojnico hiš, na grla kakor na flavte igra, ko mu v srebrnino obraze loviš.</p> <p>Cesarsko odpada nekdanji sijaj. Po ulicah ladje na vetru drse. Kot ženska odpira se na stežaj. Grenkejši kot pelin so mrtvi ljudje.</p> <p>Opasan z jeziki, ki pesmi pojo, pijan od požara in strog od soli, okraden za jutri, ob čast in nebo – ta Trst je kot vera, ki ne dogori. (Košuta, 1974, 3)²⁰</p>
--	---

same time expressing the pain caused by the authorities' attempts to wipe out even the smallest traces of the Slovene language and culture in town.

By way of example, we will now analyse two poems by Janko Samec (1886–1945) (*cf.* Samec, 1981), one of the greatest Slovene Triestine poets of the interwar period. In his cycle of poems entitled *O, Trst, ti moja večna bolečina!* ("O Trieste, my everlasting pain!"), the title alone conveys the predominant feeling/attitude of Slovene poets towards the town of Trieste in the interwar period.¹⁸ On the one hand, they are pervaded with love toward their home town; on the other hand, they are faced with constant inner pain. Their pain reveals their close ties with their home town and seems to suggest that the poet is at one with his home town and cannot be separated from it.

The image of *Trieste Triste* (Sad Trieste)

From a symbolic standpoint, it could be argued that the main message conveyed by Slovene Triestine poetry in the interwar years is contained in Janko Samec's verse: "O, Trst, ti moja večna bolečina!" ("O Trieste, my everlasting pain"). Similarly, we could maintain that the predominant literary image of Trieste in Slovene literary works after the Second World War can be summed up

with the title of a poem by Miroslav Košuta (born in 1936), one of the greatest Triestine Slovene contemporary poets: *Trieste Triste* (Sad Trieste). At first glance, the difference between this new attitude and the attitude of poets between the two wars seems negligible. Like their predecessors, this new generation of poets also writes about their love and attachment to Trieste, and about the fear and pain resulting from the oppression of the local Slovene community. Nevertheless, an in-depth analysis of the aforementioned poem—as well as other poems by Miroslav Košuta and poems by some of his younger contemporaries—shows that postwar Slovene Triestine poetry expresses a different feeling altogether. In fact, the postwar generation of poets emphasises the feeling of estrangement from their home town. Such a relationship between the author and his home town influences the poets' choice of town quarters and of Triestine stories to be included in their literary works.

As is evident from these poems by Miroslav Košuta, the poet's perception of Trieste is very different from that of the interwar generation of poets. This is evident from the poet's choice of adjectives and verbs in his two poems on Trieste. Košuta uses adjectives such as "heavy", "ripped", "old", "inebriated", "bitter"; and verbs such as "moan", "bite", "fall off". He also associates Trieste with a worm and a rat. The key image in both poems is the

¹⁸ For more information on the above-mentioned cycle of poems by Janko Samec see also: Toroš (2011).

¹⁹ "*Trieste Triste* // O time, silver hours slipping / from polished cupboards, / porcelain miniatures dancing / on heavy shadowed curtains, // the parquet, a ripped carpet, / as if a mouse nest was hiding beneath it, / long corridors, where daylight / is soon lost // and mirrors whose polish / fell off long ago / and many a face / has travelled through them, // the walnut wood moans / when eaten by a worm – one who has stopped living long ago, / wishes to die at last."

²⁰ "*This Trieste* // This Trieste is like a town on the edge of the world. / Solemn and old it moves along stalls of houses, / mistaking human throats for flutes, / when its faces are captured in silver. // Its past splendour is falling with imperial decorum. / In the streets boats are gliding on gushes of wind. / It is wide open like a woman. / Its dead are more bitter than wormwood. // Wrapped in singing tongues, / inebriated from the fire and stiff from the salt, / robbed of tomorrow, bereft of its honour and dreams – / this Trieste is like faith, immortal."

<p><i>Trst</i> (excerpt) Ta bedna krtina zemlje, sivo, umazano morje, dlani vse zatohle in potne prosilke sonca.</p> <p>Zaprte okna: vlaga večerna in topo listje v zraku grizeta misli, zdihata v prsi strup. (Kravos, 1969, 68)²¹</p>	<p><i>V Trstu prodajajo kavbojke</i> (excerpt) Želje izobčenca se zrcalijo v svetovih propadlega ljudstva. [...] In vse je noč, ki se rojeva iz noči. (Čuk, 1982, 56–57)²²</p>
--	---

image of “dead people” in town. This image is conveyed in the following lines: “someone who has stopped living long ago and wishes to die at last.” (Košuta, 1976, 82) and “The dead are more bitter than wormwood” (Košuta, 1974, 3).

The next generation of poets also describes Trieste in a similar way. Hereafter we shall analyse the poem *Trst* (Trieste) by Marko Kravos (born in 1943) and the poem *V Trstu prodajajo kavbojke* (They sell blue jeans in Trieste) by Marij Čuk (born in 1952).

When describing Trieste, Marko Kravos uses the adjectives “wretched”, “grey”, “damp”, “stuffy”; he also associates the town with “poison” and with the verb “to bite” (Kravos 1969, 68). Marij Čuk describes the Slovene inhabitants of Trieste as “decaying people” and compares the town to “the night” (Čuk, 1982, 56–57). His view is similar to Košuta’s impression that the inhabitants of Trieste are “dead people”. This interpretation is reinforced by the following lines in Marij Čuk’s poem: “In vse je noč, / ki se rojeva iz noči”²³ (Čuk, 1982, 56–57). The night symbolises a static condition and a slow death.

It can be concluded that in Slovene Triestine poetry after the Second World War, Trieste is portrayed as a town with no prospects. This feeling paralyses people, depriving them of enthusiasm and the will to live. When this collective unease is conveyed through poetry, it becomes the predominant element and overshadows more realistic representations of the town (squares, streets, etc.).

THE LITERARISATION OF TRIESTE AND ITS SURROUNDING AREA IN ISTRIAN TRIESTINE LITERATURE

After the Second World War, large numbers of Italian-speaking people from the Istrian peninsula decided

to flee Yugoslavia.²⁴ Many of them stopped in Trieste for some time. Among them were also writers who depicted the town of Trieste in their literary works. Graziella Semacchi Gliubich explains in this regard: “Fermo restando che per la letteratura dell’esodo, in particolare del esodo istriano, si intende un fenomeno molto ampio, costituito da un isieme di opere e di autori collegati a uno spirito, a una situazione, a un territorio e a un tempo comuni” (Semacchi Gliubich, 2013, 213). The situation, from which this literature grew, was traumatic, as Natalie Dupré notes: “/U/n “evento limite”, o meglio ancora come una “situazione limite” e traumatica che ha portato con sé conseguenze che perdurano nel tempo. In quanto passaggio da una condizione di vita a un’altra, infatti, l’esodo segna una forma estrema di rottura nella continuità esperienziale” (Dupré, 2013, 280).

For the purposes of this paper, we examined a selection of literary texts by Istrian Triestine authors, which were published in the textbook *Literatura na stičišču 2* (Literature in Contact 2). The authors in question often depict Trieste as a town characterised by scarcity, cold and shame. In contrast, Istria is usually portrayed as a beautiful, yet lost land, and is often idealised.²⁵ In analyzing the Istrian-Triestine literature, we also relied on the collection *L’esodo Giuliano-dalmata nella letteratura* (2013). Within the research of Istrian poets who lived in Trieste, the poetic work of Line Galli (1899–1993) is highlighted. For example, Barbara Stagnitti explains that: “A Parenzo, ove nasce nel 1899, l’autrice trascorre gli anni della propria infanzia e adolescenzam segnati dalla scomparsa, nel 1903, della madre Maria Marellich. Diplomatasi maestra nel 1919, l’anno successivo, frequentando un corso di perfezionamento in Abbazia intesse i primi important contatti con personalità di spicco della cultura italiana” (Stagnitti, 2013, 200). In further

21 “Trieste (extract) / This wretched molehill-land, / the sea is grey, dirty, / damp and sweaty palms / are begging for some sun. // Close the windows: / the evening damp / and the numb leaves in the air / are biting into the thoughts, / breathing poison into the chest” (Kravos, 1969, 68).

22 “They sell blue jeans in Trieste (extract) / The wishes of an outcast / are reflected / in the worlds / of fallen people. [...] And everything is night, / born out of night” (Čuk, 1982, 56–57).

23 “And everything is night, / born out of night.”

24 For additional information on Istrian exiles cf. Gombač (2007).

25 For additional information on the relation between the exodus from Istria and the ensuing literary discourse see for example: Scott Valentino (2001).

Pietro Zovatto: “Lina Galli stabilitasi a Trieste prima dello scoppio della guerra, si considera istriana esiliata, e regardra il dramma sua gente come suo personale” (Zovatto, 2013, 180).

As we can see, although the poet came to Trieste in the interwar period, she identifies herself with the fate of Istrian Ezuli and such an importance is also assigned to her by literary history (Baroni & Benussi, 2013). Due to the importance assigned to her in the literature of the Istrian Ezuli, in this article we have chosen her as a reference poet. Her poems were drawn from two of her poetry collections *Mia città di dolore* (1968) and *Un volto per sognare* (1987). The collection *Mia città di dolore* consists of three introductory chapters: Tempo di angoscia (1945...), Tempo di declino (1955...), Tempo dubbioso (1965...), which in themselves express her basic mood towards Trieste. What is remarkable is the striking similarity to the basic sentiment that can also be observed in Slovenian poetry from Trieste at this time. Even the title of the collection resonates strongly with the already exposed Trieste image of Janko Samec: “Oh, Trieste, you are my eternal pain”.

Other sentiments expressed by the poet in relation to Trieste are: “solitudine” (Galli, 1968, 36), “isolamento” (Galli, 1968, 41), “respiro di prigioneria” (Galli, 1968, 41), “contorti conflitti” (Galli, 1968, 43). On the one hand, the latter may refer to the national, ideological and political tensions and insecurities in Trieste after the war, while on the other hand, they probably refer to her feelings in a ‘foreign’ city, in contrast to her hometown Poreč. Thus, in the poem *Giardino Pubblico* her fate as a migrant is secretly announced: “Sente l’uomo il dolore / della pianta esiliata / o si consola la pianta / all’ esilio dell’ uomo” (Galli, 1968, 54).

On the other hand, Lina Galli points to the same urban areas as the contemporary Italian Trieste poets of the interwar period and also gives them a comparable meaning: the pier (Galli 1968, 28), the Grand Canal (Galli, 1968, 29), San Giusto (Galli, 1968, 35), Barcola (Galli, 1968, 52), Giardino Pubblico (Galli, 1968, 54), Trieste cafés (Galli, 1968, 57), Miramare (Galli, 1968, 61). In the poem *Barcola*, for example, she gives this place the same meaning as in the interwar Italian Triestine poetry, i.e. as a place of romantic love, without reference to the contemporary socio-national problems of the Slovene population there: “Casta una gioia di vivere s’effonde”, (Galli, 1968, 52). She even embodies the hill of San Giusto, associating it with the post-war events, but the fundamental meaning of this hill remains unchanged, as a symbol of the power of the Italian part of the city, founded in Italian Trieste poetry in the decades before the First World War: “La sorte nuova richiedeva un olocausto. / Erano come le pietre di un tempio che saliva. / O Scipio, il Carso vi bruciò dentro il suo rogo” (Galli, 1968, 35).²⁶

According to what has been written, Lina Galli seems to have internalized the literary image of Trieste from the Italian Triestine literature, in the sense of literalizing certain literary spaces of Trieste and a specific view of them. Accordingly, a connection to the (Italian) literary and political history of Trieste is noticeable: Svevo (Galli, 1968, 54), Oberdan (Galli, 1968, 65), Saba (Galli, 1987, 45).

Through her poems we can observe how strong the Italian literary image of Trieste was in her time and how it guided the experience and knowledge of the “real” Trieste, and also how correct Magris’s interpretation of Trieste as a “city of paper” is.

For her, the city of Trieste is a city of contrasts, as in the famous poem by Umberto Saba (entitled *Trieste*): Sei sempre nuova col tuo vento / e le rocce bianche col piede nell’ azzurro. / Appari datrice di gioia e invece / vortichi di continuo anime in tumulto” (Galli, 1968, 32).

The poet sometimes takes on a first person plural confession, thus connecting her own, individual destiny with the group destiny of the Italian part of the city in the stormy post-war years. In many poetic speeches he personifies Trieste, without assigning her a clear image of the bride / mother / warrior etc. Her image evokes a kind of divine image of a tree-animal, obscure shapes, even an archipelago (*Città – archipelago*; Galli, 1968, 43). She observes it from afar, from a bird’s eye view. Stai come inerme creatura / fra tetri armati, / tesi a oscuri fati” (Galli, 1968, 15). Similarly: “Stai come tenera preda / nell’ armonia del golfo, / ultima città dell’ Occidente!” (Galli, 1968, 11). And further: “/ L / eghiamo i nostri viso alle tue luci. / Ti apparteniamo oltre la morte / insidiosa, misteriosa, unica” (Galli, 1968, 17). “Sospesa, senza linfa, / a radici scoperte ti dilatti” (Galli, 1968, 31). In še: “Quando così risplendi / in una cintura di buoio pauroso / il tuo corraggio sembra un fresco giuoco” (Galli, 1968, 11).

It seems that there is no closeness, no heart in her poems about Trieste. She is somehow distanced from the place. She observes it from a distance, negative emotions predominate. Her descriptions of the city repeat the predictable motifs: the bora (Galli, 1968, 12, 25), the seagulls, the sea (Galli, 1968, 18), which is more evident in comparison to the motifs she uses in relation to her hometown Poreč and Istria. In this case, from the polysensory point of view, the motifs are richer and evoke positive feelings: “rosmarino”, “pietre calde”, “nuvole candide” (Galli, 1987, 39, 42).

Probably due to the negative feelings of fear, disappointment, alienation and hopelessness expressed in Slovenian and Italian poetry from Trieste, the poetic alienation from Trieste is not so obvious in the poems of Lina Galli, as it largely coincides with the image offered by the *autochthonic* view.

26 For more on the Slovenian and Italian image of Barcola and the hill San Giusto in Slovenian and Italian poetry, see in: Toroš (2011).

CONCLUSION

It can be concluded that the First and Second World Wars and the socio-economic changes brought by them had a significant impact on the literarisation of the town of Trieste. Literary representations of this town change constantly through time (*stratigraphic* vision) and vary depending on what local community the author belongs to. In this paper, we have analysed the literarisation of the town by Slovene Triestine authors, Italian Triestine authors (*autochthonic* vision) and Istrian Triestine authors (*allogeneous* vision). Drawing from a selection of authors and literary works, we have identified different types of literary representation.

In the period before the First World War, Trieste was represented primarily by Italian authors (*autochthonic* vision). Their literary discourse reflected the political agenda of that period, namely the need to justify the demands for the annexation of Trieste to Italy. Consequently, authors reinforced the idea of Trieste as a former Roman town and a future Italian town. Thus, the town is depicted primarily by drawing attention to architectural elements on the hill of San Giusto, which was once a Roman colony. The predominant image is that of a majestic, grandiose, eternal town; emphasis is placed on its Roman-Italian identity. The literary discourse underlying this image died down when Trieste became part of Italy, since at this point it was no longer necessary to emphasise the town's Roman-Italian roots. Another image present in literary works by Italian authors in the period before the First World War, is the image of "beautiful Trieste", where the town is portrayed as a beautiful woman who is kept captive by Austria-Hungary. In contrast with the image of Trieste as a Roman town, the representation of the Trieste as a woman persists for a much longer period and can be found in literary works even after the end of the Second World War. Nevertheless, it should be noted that in this case we are no longer dealing with a romanticised Trieste, which is worshipped and admired by the poet, but rather with an elderly, impoverished and malnourished Trieste. Instead of evoking feelings of familiarity, the town is associated with feelings of alienation, anxiety, disappointment and disillusion.

Based on these feelings of alienation, unease, and disillusion, we can conclude that the Italian image of the estranged Trieste is similar to the representation by Slovene authors after the Second World War (*autochthonic* vision). They perceive Trieste as a rotten, decaying and static town inhabited by "dead people" who lack vitality and a vision of the future. It should be noted that such feelings of estrangement from one's home town are not yet present in the representation of Trieste by Slovene authors in the interwar period. In fact, after the First World War, when a collective literary image of the town comes into being in Slovene poetry, Trieste is ide-

alised and portrayed as a beloved town where the Other strives to violently suppress the Slovene people and their flourishing culture. Thus, the predominant emotions in this corpus of literary texts are love on the one hand, and pain and anxiety on the other.

Similar feelings of estrangement can also be found in the analysed poems written by Lina Galli. The author identifies with the group of Istrian Triestine writers (*allogeneous* point of view), i.e. writers who moved from Istria to Trieste after the Second World War and who wrote in Italian. Her poems and the literary works of other Istrian-Trieste authors share a negative perception of the city. Since their change of environment was most likely dictated by changes on the political scene rather than by the desire to start a life in a different country, it is not surprising that their representation of the town is permeated with negative feelings, and by the desire to return to Istria, their beloved homeland. A more unexpected discovery is that feelings of estrangement are also present in literary works by Slovene and Italian Triestine authors (*autochthonic* vision). This can probably be ascribed to the role of literature in the Slovene and Italian Triestine communities in the first half of the 20th century. As shown in this paper, literature was used to support the cultural identity of both the aforementioned communities, while also reinforcing the image of Trieste either as a Slovene or as an Italian town. This tradition of representing the town by focusing on a community's needs, interests and wishes, was carried on by the postwar generation of Triestine authors. In their literary discourse, the contrast between the authors' expectations and reality is reflected in the image of Trieste as an alienated town.

From a stratigraphic point of view, we can note that in the developmental arc from the beginning to the end of the 20th century, regardless of the type of *multifocalization* (*autochthonic* vision, *allogeneous* vision), the poems about Trieste are increasingly static, filled with weariness, resignation, sense of alienation from the city. We have also established that the experience of Trieste does not come from all five senses (*polysensoriality*). We are dealing either with an imaginary, fairy-tale image (the image of beautiful Trieste), or with a mythical image oriented towards the past (the image of Roman Trieste). The post-war feelings of Trieste (rot, dampness, wetness), common to the authors regardless of the type of *multifocalization*, express the poets attitude towards the city, their own feelings towards it, rather than realistic perceptions of the city. We can therefore conclude that the poems are increasingly narrow from a polysensory point of view, in the sense of being narrowed to feelings of anxiety, fear, insecurity, bitterness, suffocation, heaviness, but without feelings of joy, freedom, serenity, which could be expressed through the rich sensory experience that the picturesque city by the sea certainly offers.

PESNIŠKE REPREZENTACIJE TRSTA V 20. STOLETJU

Ana TOROŠ

Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: ana.toros@ung.si

POVZETEK

Članek metodološko izhaja iz *geokritike*, področja primerjalne književnosti. Raziskovalni fokus je na poeziji o Trstu v 20. stoletju, na analizi pesniškega diskurza o Trstu tekom prelomnega 20. stoletja, ki prek pesniške reprezentacije Trsta zrcali različne zgodovinske interpretacije tržaškega prostora. Prispevek tako analizira literarizacijo Trsta izpod peresa pesnikov iz slovenske tržaške skupnosti, pesnikov iz italijanske skupnosti in avtorjev iz istrske tržaške skupnosti, upoštevajoč multifokalizacijo pogledov na dani referenčni prostor. Na podlagi zadevnega korpusa pesmi smo evidentirali pesemsko presečišče v prikazih in občutenjih propadajočega in razpadajočega Trsta po drugi svetovni vojni. Obenem smo identificirali različne reprezentacije mesta v teku časa: Trst kot rimsko mesto; Trst kot italijansko mesto; Trst kot simbol bolečine; Trst kot simbol odtujenosti. Rimska podoba mesta je značilna za italijansko tržaško poezijo iz obdobja pred prvo svetovno vojno. V tem času zasledimo znotraj italijanske tržaške poezije tudi personifikacije mesta Trst: sprva je prikazano kot lepa Trieste, nevesta italijanskega kralja. Kasneje, v medvojnih letih in po drugi svetovni vojni, je mesto upodobljeno kot obubožana ženska in mačeha, ki vzbuja občutke odtujenosti. Takšna čustva odtujenosti so vidna tudi v korpusu istrsko-tržaških literarnih del, torej literarnih del v italijanščini pišočih avtorjev, ki so v Trst prišli iz Istre v medvojnem obdobju ali ob koncu druge svetovne vojne. Občutki odtujenosti in brezperspektivnosti so v ospredju tudi v tretjem korpusu pesniških besedil, znotraj slovenske tržaške poezije, napisane po drugi svetovni vojni. Drugače prikazujejo slovenski tržaški pesniki Trst v medvojnem obdobju, in sicer kot simbol bolečine.

Ključne besede: slovenska poezija, italijanska poezija, Trst, Istra, Lina Galli, geokritika

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Ara, Angelo & Claudio Magris (1987): Trieste: Un'identità di frontiera. Torino, Giulio Einaudi Editore.

Baroni, Giorgio & Cristina Benussi (2013): Introduzioni. In: Baroni, Giorgio & Cristina Benussi (eds.): *L'esodo Giuliano-Dalmata nella letteratura. Atti del convegno internazionale, Trieste, 28 Febbraio-1 Marzo 2013*. Pisa, Roma, Fabrizio Serra Editore, 11–13.

Bernik, France (1984): Trst v slovenski poeziji. Trst, Koper, Založništvo tržaškega tiska, Lipa.

Cantaruzza, Marina (2016): Italy and Its Eastern Border, 1866–2016. New York, London, Abingdon, Routledge.

Čuk, Marij (1982): Suho cvetje. Maribor, Založba Obzorja.

Dupré, Natalie (2013): Esilio e trauma nell'opera di Anna Maria Mori. In: Baroni, Giorgio & Cristina Benussi (eds.): *L'esodo Giuliano-Dalmata nella letteratura. Atti del convegno internazionale, Trieste, 28 Febbraio-1 Marzo 2013*. Pisa, Roma, Fabrizio Serra Editore, 174–279.

Galli, Lina (1968): Mia città di dolore: poesie. Trieste, Società artistico letteraria.

Gianni, Maria (1919): Alto tradimento. Bologna, Trst, Rocca S. Casciano, Cappelli.

Gombáč, Jure (2007): Esuli oppure optanti?: il caso storico alla luce della teoria moderna. Trieste, Università degli Studi di Trieste, Dipartimento di Scienze Geografiche e Storiche.

Halbwachs, Maurice (2001): Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Hirsch, Marianne (2008): The Generation of Post-memory. *Poetics today*, 29, 1, 103–128.

Kacin-Wohinz, Milica & Jože Pirjevec (2000): Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.

Košuta, Miroslav (1974): Tržaške pesmi. Trst, Koper, Založništvo tržaškega tiska, Lipa.

Košuta, Miroslav (1976): Pričevanje. Koper, Lipa.

Krivos, Marko (1969): Pesem. Maribor, Trst, Obzorja, Založništvo tržaškega tiska.

Leghissa, Adolfo (1926): L'anima de Trieste a casa e fora: poesie di guerra e di pace. Trieste, Treves, Zanichelli.

Levi, Augusto (1915): Versi in dialetto triestino. Trieste, Tip. Caprin.

Pirjevec, Marija (2001): Tržaška knjiga: pesmi, zgodbe, pričevanja. Ljubljana, Slovenska matica.

Pitteri, Riccardo (1906): Dal mio paese. Milano, Fratelli Treves.

Pizzi, Katia (2001): A City in Search of an Author: The Literary Identity of Trieste. London, New York, Sheffield Academic Press.

Pletikosić, Ivica (2006): Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 16, 2, 477–482.

Rugo, Mariano (1947): Trieste 1947. *Porta orientale*, 21–22.

Samec, Janko (1981): Sen morja: soneti in druge pesmi. Trst, Ljubljana, Založništvo Tržaškega tiska, Cankarjeva založba.

Scott Valentino, Russell (2001): Utopian Dreams and the Nostalgic Impulse: Fulvio Tomizza's Materada and the Continuing Istrian Diasporic Discourse. *Ricerche sociali*, 10, 1, 7–19.

Semacchi Gliubich, Graziella (2013): Rifflessioni su Lina Galli, Marisa Madieri e Annamaria Muisean Gaspàri, scrittrici dell'esodo e amiche personali. In: Baroni, Giorgio & Cristina Benussi (eds.): *L'esodo Giuliano-Dalmata nella letteratura. Atti del convegno internazionale, Trieste, 28 Febbraio-1 Marzo 2013*. Pisa, Roma, Fabrizio Serra Editore, 213–218.

Stagnitti, Barbara (2013): "Sono venuta a cercare / ciò che ho perso". In: Baroni, Giorgio & Cristina Benussi (eds.): *Memorie istriane di Lina Galli. L'esodo Giuliano-Dalmata nella letteratura. Atti del convegno internazionale, Trieste, 28 Febbraio-1 Marzo 2013*. Pisa, Roma, Fabrizio Serra Editore, 199–206.

Toroš, Ana (2011): Podoba Trsta in Tržaškega v slovenski in italijanski poeziji prve polovice 20. stoletja. Nova Gorica, Univerza v Novi Gorici.

Toroš, Ana (2012): Pesmi slovenskih in italijanskih avtoric o Trstu. *Slavistična revija*, 60, 4, 709–721.

Toroš, Ana (2019): Uvod. In: Toroš, Ana (ed.): *Literatura na stičišču 2*. Trst, Videm, Slovenski raziskovalni inštitut, Società filologica furlane "Graziadio Isaia Ascoli" = Società filologica friulana "Graziadio Isaia Ascoli", 3–9.

Vivante, Angelo (1912): Irredentismo adriatico: contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Firenze, Libreria della voce.

Westphal, Bertrand (2011): Geocriticism: Real and Fictional Spaces. New York, Houndmills, Palgrave Macmillan.

Zovatto, Pietro (2013): Lina Galli: appello alla pietas trascendentale. In: Baroni, Giorgio & Cristina Benussi (eds.): *L'esodo Giuliano-Dalmata nella letteratura. Atti del convegno internazionale, Trieste, 28 Febbraio-1 Marzo 2013*. Pisa, Roma, Fabrizio Serra Editore, 179–186.

DURRËS (DURAZZO) AND „TURKISH ALBANIA“ (ALBANIA TURCA) IN TREATISE BY GIOVANNI ANTONIO MARIA MORANA

Marija V. KOCIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Čika Ljubina 18–20, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: marija.kocic@f.bg.ac.rs

Nikola R. SAMARDŽIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Čika Ljubina 18–20, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: nikola.samardzic@f.bg.ac.rs

ABSTRACT

„Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani colle Ottomane Scale di Durazzo ed Albania“ by Giovanni Antonio Maria Morana, printed in Venice in 1816, is used in this study as a first class source in attempt to track significant changes in local businesses of the the so-called Turkish Albania, within the general framework of Venetian economy, in the circumstances that followed the abolition of the Republic in 1797. Document offers concrete answers to the question, whether this area, with Durrës as an export port, could be a compatible partner to the Venetian economy. At the time this treatise was published, the region came under the rule of Austria.

Keywords: Giovanni Antonio Maria Morana, Albania, Durrës, export, import, cotton, wool, wax, tobacco, glass

DURAZZO E L'ALBANIA TURCA NEL SAGGIO DI GIOVANNI ANTONIO MARIA MORANA

SINTESI

Nel presente studio, il „Saggio delli commerciali rapporti dei veneziani colle ottomane scale di Durazzo ed Albania“, scritto da Giovanni Antonio Maria Morana e pubblicato a Venezia nel 1816, viene utilizzato come fonte primaria allo scopo di identificare cambiamenti significativi nel commercio regionale della cosiddetta Albania turca nel contesto generale dell'economia veneziana nel periodo successivo alla dissoluzione della Serenissima nel 1797. Il documento fornisce risposte concrete alla domanda se quest'area, con Durazzo come principale porto di esportazione, potesse essere un partner adatto all'economia veneta. Al momento della pubblicazione del saggio, i detti territori erano passati sotto il dominio austriaco.

Parole chiave: Giovanni Antonio Maria Morana, Albania, Durazzo, esportazione, importazione, cotone, lana, cera, tabacco, vetro

INTRODUCTION: POLITICAL FRAMEWORK

The abolition of the Republic of Venice (1797) raised the question of its economic future. Instead of a territorial state, Venice built a system of functions based on business relations, navigation, trade, finances and manufactories. The system of functions was maintained by efficient state institutions that protected navigation conjuncture, infrastructure and business interests, collected information, maintained the confidentiality in Venetian economy, politics and security, as the Republic skillfully managed international relations avoiding war conflicts. At the time of the outbreak of the French Revolution (1789), the Venetian oligarchy was aware that Venice is a backward, dysfunctional state. When Napoleon Bonaparte (1769–1821) expelled Austrian forces from Milan to the Tyrol Alps, only a small group of Venetian nobles was ready to resist the French army. Napoleon Bonaparte ordered the Grand Council (*Magior Consiglio*) to abolish the Republic of Venice by itself on May 12 1797 (Lane, 1973, 434–436).

The Venetian Republic was abolished with a large government debt, weighing on its public finances from the end of the seventeenth century. Alberto Errera found that in 1797 the depth amounted to 44 million ducats (Errera, 1870, 39). In the first period of their rule (1797–1798), the French sought to extract from Venice all available profits. Due to the interruption of significant trading activities, during the first period of Austrian rule (1798–1805) prices rose, especially luxury goods, as coffee, sugar, and cocoa. Luckily, the Austrian authorities sought to rebuild the industry, especially silk production, and the grain trade was exempt from certain duties (Errera, 1870, 50–51).

According to the provisions of the peace signed in Campo Formio on October 17, 1797 between France and Austria, the Venetian territories came under the sovereignty of Austria, including Istria, Dalmatia and Boka Kotorska. Summarizing the changes that have taken place since the transfer of power, Croatian historian Tado Oršolić stated that the administrative and judicial apparatus in these areas did not significantly change during the first, short-lived Austrian administration (Oršolić, 2013, 35). As he pointed, all laws and regulations passed between 1797 and 1805 were of a provisional character (Oršolić, 2013, 35). The entry of Austrian forces into Boka Kotorska contained a negative connotation for the Ottoman Port. After Campo Formio in this part of the Adriatic coast was established a border between Austria and Turkey, but that obviously did not stop Austrian aspirations, as Austria could support any movement by the locals against Turkey.

Napoleon Bonaparte considered Dalmatia an important strategic stronghold that opened the paths towards

Constantinople or Belgrade (Oršolić, 2013, 43). After victory at the Battle of Austerlitz (2 December 1805), France annexed the former Venetian Dalmatia from Istria to Kotor.¹ A French garrison settled in Boka Kotorska, in close neighborhood of “*Turkish Albania*”, and France became a new threat to Turkey. French occupation (1806–1814) passed in war, pestilence, poverty. At the beginning of the second Austrian occupation, 1818, the former Republic had fallen to just 1,906,043 inhabitants (Errera, 1870, 92–93). The circumstances in the city of Venice itself were no better. The population dropped from 150,000 (1790) to 115,000 (1811). Summarizing the consequences of Napoleon’s reign, historian Valentina Dal Cin stated: “D’altronde, l’esperienza napoleonica a Venezia si concluse dolorosamente, con il completo isolamento della città all’interno di un Veneto ormai in gran parte occupato dalle truppe austriache” (Dal Cin, 2019, 110–111).

The Peace Congress in Vienna 1814–1815 assigned Venice with Terraferma to Austria, to become a part of the *Kingdom of Lombardy–Venetia*, ruled by Joseph I 1815–1835.² The beginning of Austrian domination did not promise the prosperity of Venice. Despite a pompous welcome at the end of 1815, Joseph I and his first minister, Clemens von Metternich (1773–1859), got a bad impression of Venice. Metternich concluded that the city was flimsy, and not worth the efforts and cost of reconstruction (Bosworth, 2014, 7–8). Austrian efforts to rebuild the economy, however, remained steady, so, contrary to the negative demographic trend, a total of 5.077 factories (i.e. manufactories) were registered in Venice around 1827 (Errera, 1870, 112). However, it turned out that the Austrian administration, in the long run, was favorable, although initially the opposite was expected. Between 1815 and 1846, Venice remained the most peaceful area of the Habsburg Monarchy (Bosworth, 2014, 7–8) and thus was able to re-establish economic growth.

RESEARCH PURPOSE AND METHODOLOGY

Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani colle Ottomane Scale di Durazzo ed Albania by Giovanni Antonio Mario Morana, from 1816, is used in this study as a first class source in attempt to track significant changes in local businesses of the the so-called Turkish Albania, after the abolition of the Republic in 1797. The treatise offers immediate insights in a border region of the Venetian peripheral economy. In order to determine the authenticity of the treatise, it was important to reveal the writer’s origins, his social background and business career. The writer himself is interesting, so he did not remain a mere witness. During the research, we found that an important

1 In 1808 he annexed to his “*Italian Kingdom*” the just conquered Republic of Ragusa. In 1809, he removed the Venetian Dalmatia from his Kingdom of Italy and created the *Illyrian Provinces*, annexed to France (Ford, 2005, 233).

2 In German documents *Königreich Lombardo–Venetien*, managed to survive until 1866, when was integrated into the newly formed Kingdom of Italy.

motive led to his economic study, as it derived from his personal experience, gathered during the stay in Turkish Albania, where he served in the service of the Venetian Republic, the state that in the meantime ceased to exist. In Turkish Albania Venice has faced a crisis of central government and autonomist aspirations, as the sanjak of Shkodër was falling into decay already during the first half of the eighteenth century (Frasheri, 1964, 104–107).

Another methodological task was to determine the “economic whole”, a region which, based on the understanding of the authors of the treatise, became an appropriate, more precisely “compatible trading partner” for Austrian Venice. In other terms, we tried to point out the economic characteristics of this region, on the border areas of the local Albanian, Greek communities, becoming the core of the Albanian proto-national movement. Thanks to the weakening of the central government and the strengthening of the autonomy of the Ottoman state in the “time of ayans”, a part of the Albanian people was included in the exchange between Venice and Turkey, and expressed a desire to become more independent. Louis-Auguste-Félix de Beaujour (1765–1836), claimed for the inhabitants of Shkodër, “Les Scoudariotes sont plus industrieux et plus riches que les autres Albanais...” (De Beaujour, 1829, 340). Especially thanks to the leftovers of the past of its coastal cities, the history of Albania was reconsidered in works of a number of Albanian historians (Rey, 1925; Jonuzu, 1958; Pollo & Puto, 1974; Karaiskaj, 1977; Shkodra, 1988), and especially the region of Turkish Albania (Bartl, 2001; Shkodra, 1966).

The development of economic ties between Venice and Turkish Albania was also supposed to contribute to the reduction of local piracy.

Many people, including Muslims, Christians, Jews, Ottoman subjects, English, French, and Dutch, profited immensely from the black market trade in pirate booty, which sustained whole economies in increasingly marginalized ports like Avlonya (Valona, present-day Vlorë in Albania) in the Adriatic and islands like Milos in the Aegean, not to mention Malta, Livorno, Algiers, Tunis, and Tripoli. Shifts in the world economy made maritime predation the only growth industry for those Mediterranean ports that enjoyed strategic locations but were increasingly excluded from participation in other avenues of legitimate commerce. (White, 2018, 13)

The Morana Family originates from Sicily. A noble status of the family was recognized in the second half of the thirteenth century. Previous centuries of the history

of this family remain unknown, and it could be assumed that a few of its members, of a modest fortune, while holding only the titular noble title, entered the service of the rulers of other Italian states. This could partially explain the appointment of Morana as a Venetian consul in Durrës. He has left several writings on his actions and opinions. The essay *Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani colle Ottomane Scale di Durazzo ed Albania e con quelle di Aleppo* was printed in Venice in 1816. Previously, in 1799, he also published an essay *Relazione del Commerci d’Aleppo ed altre scale della Siria, e Palestine* (Morana, 1799). As Maria Pia Pedani pointed out, only Venetian aristocracy members were appointed to the positions of consuls of Venice in Istanbul, Alexandria (Egypt) and Aleppo (Pia Pedani, 2007, 178).³ In Durrës, however, that was not always applied, although it can be claimed that Morana was a noble, but of that part of not a great wealth and influence.

Consul in Durrës was Morana’s first public function (Morana, 1816, vi), and he was appointed in 1790 (Pescarolo, 1856, 8). In the archive documents collection published by Filippo Maria Paladini there are several letters that he sent from Durrës to the Venetian *provveditore* of Corfu Tomasso Condulmer, from 14 January 1794, and 29 December 1794 (Paladini, 1997, 120, ref. 2), likely still in function of consul. Apparently, from that position, he was appointed consul in Aleppo 1794 (Pescarolo, 1856).⁴ Maria Pia Pedani concluded that in most of the ports on the Ottoman Levant consul service was limited to 3 years (Pia Pedani, 2007, 179). Nevertheless, it is certain that Morana was performing his duties of a consul in Durrës from 1790 to 1794, when he moved to Aleppo. After Napoleon’s attack on Egypt (1798) Morana left Aleppo and returned to Venice (Morana, 1816, ix).

There is only a few detail about Morana from the time after his return to Venice (1799). In *Almanacco Imperiale Reale per le Provincie del Regno Lombardo-Veneto soggette al Governo di Milano per l’anno 1820* Morana is mentioned as Vice-Consul at Ferrara, while the Vice-Consul in Durrës was Giuseppe Emilio Tedeschini (Almanacco, 1820, 219). Recent research indicated that Austria, after the annexation of the Venetian territory, reduced the former consulate in Durrës to the level of a vice-consulate. Already in 1800 Joseph Tedeschini was recorded in the rank of vice-consul (Agstner, 2018, 18). One of his successors is also Giuseppe Emilio Tedeschini, noted in 1820 Almanacco.⁵ Almanacco from 1825 confirms that Morana was still in Ferrara (Almanacco, 1825, 216). Claudio de Dominicis committed him a short bibliographical abbreviation stating that in 1833 he continued to serve as Austrian consul in Ferrara, then from 1834

3 The re-appointment of consul in Aleppo, after a long pause, occurred during the Venetian attempts to rebuild a commercial presence in that part of the Ottoman market, already networked in a world-wide exchange. Maria Pia Pedani found that this happened in 1762 (Pia Pedani, 2007, 186). Vera Constantini also dealt with this problem (Constantini, 2001).

4 This part of the issue is not paginated.

5 Family Tedeschini was giving vice-consuls in Durrës until 1854 (Agstner, 2018, 18).

to 1835 as vice consul in Fano,⁶ and between 1836 and 1837 again as a consul in Ferrara (De Dominicis, 2017II, 111). After that date, information about him is missing, and that is why it is possible that he retired, or passed away soon after.

Austria, however, already returned to the Albanian neighborhood according to the decisions of the Vienna Congress (Lane, 1973, 436). On the maritime route to the depths of the eastern Mediterranean, Albania was of a particular importance, both because of security risks and the possibilities of trade. During the eighteenth century the Albanian proto-national movements took place under changing foreign influences.⁷ Since coming to power, sultan Abdülhamid I (1774–1789) faced a series of riots in various provinces of the Ottoman state, and began to settle with their leaders, assigning them titles and functions.⁸

As the most important Albanian cities during the Middle Ages contemporary historian Dritan Egro highlighted Shkodër, Durrës and Valona (Avlonya), settlements located on the most important economic communication “*Via Egnatia*”, established during the Roman rule. The trade route lasted for centuries, and during the Ottoman period remained the most significant link between the Albanian coast and Istanbul (Kocić, 2017, 153). Egro pointed that Durrës “constitutes the starting point of a major pathway

between West and East” (Egro, 2010, 13–14). Peter Bartl considered Durrës the most important port in Albania (Bartl, 2001, 290). The role of the city in Venetian foreign trade is also confirmed by the fact, as pointed by Maria Pia Pedani, that Venice was appointing consular representatives in Durrës since the seventeenth century (Pia Pedani, 2007, 183). Durrës was becoming so significant for regional trade that several European nations, following Venice, opened their consulates.⁹ Otherwise Morana never mentioned English and French presence in any way, and neither offered any other insinuation related to commercial competition.

In first part of the treatise *Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani...* Morana tried to define the borders of Turkish Albania.¹⁰ For Venetian officials (including Morana) Turkish Albania was a clear denomination but never accepted by the Ottoman administration, since Albania belonged to the parts of regional territorial units (tur. sanjak). Morana, by that term, implied parts of present-day Albania and Montenegro. As most important cities he noted Bar, Shkodër, Durrës, Lesh (Lezha, Lezhë, it. Alessio), Vlora (Vlorë, it. Valona), Krujë. He also included Elbasan (Elbasani), Tirana (Tiranë), Kavajë, Muzaki,¹¹ Capo Rodoni,¹² Cape Palli,¹³ Shëngjin (Shëngjini, it. San Giovanni di Medua)¹⁴, *Argento*¹⁵ and *Valdinoce*¹⁶ (Mora-

6 Fano (ancient name Fanum Fortunae) is located 12 km southeast of Pesaro, and is mentioned for the first time in 49 BC.

7 In the 1711 proclamation to the Orthodox and Catholic Christians in the Ottoman Empire, to raise against the Porte, the Russian Tzar Peter I (1682/89–1725) also mentioned the Albanians (Bartl, 2001, 72). An Albanian rebellion in Himarë (Himara) erupted when the Russian fleet sailed into the Mediterranean during the Ottoman–Russian War (1768–1774). After the Kuchuk–Kainarji peace agreement the rebels were moved with their families to Russia, and later settled in Crimea (Bartl, 2001, 72).

8 A special threat to the Ottoman rule was the Kara Mahmud Pasha, Ottoman governor (*mutasarrıf*) of the Sanjak of Shkodrës (Pashalik of Scutari), belonging to the Ottoman Albanian Buşatlı family (Kocić & Elezović, 2018, 291 and further). Mahmud Pasha gained the popular support while lavishing in relations with the Ottoman authorities primarily developing economic potentials. A special place was given to the local traders and their businesses that went through the Shkodrës port. However, by the end of the eighteenth century, until the fall of the Venetian Republic, the most dangerous movement, launched by Ali Pasha of Ioannina, was only in initial stages (Fleming, 1999, 70–76; Kocić, 2013, 205–221).

9 Louis Phélypeaux, comte de Maurepas (1643–1727), the French state secretary, appointed a consul in order to strengthen the French trade in that part of the Mediterranean (Masson, 1896, 443). During the Second Morean War (1714–1718) Britain also held a consul in Durrës (Kocić & Samardžić, 2019, 297–298). The strengthening of French and British commercial activities in the Adriatic has been slow and accompanied by numerous incidents. France was still privileged in the Ottoman Empire during the eighteenth century, but both French and British ships were the prey of Ulcinj pirates (Kocić & Samardžić, 2019, 298). Durrës and Ulcinj were under Ottoman rule but, according to British sources, trade encouraged piracy activities (Kocić & Samardžić, 2019, 294). Even after the abolition of the Republic of Venice, the pirates impeded the navigation on the Adriatic Sea. Despite all the efforts, Porta was unable to eradicate the pirates.

10 While persistently using the term “Turkish Albania”, Morana applied terminology adopted by the Venetian authorities much earlier. Specifically, parts of Albania recognized the rule of Venice until 1571, when Venice lost that part of the coast. Nonetheless, the title of Kotor superintendent was as follows: “Proveditore Estraordinario di Cattaro et Albania”. Proveditori in Zara (Zadar) were also inclined to mention Albania in their official title (Milošević, 1986, 240). Miloš Milošević found in an anonymous manuscript from Perast of the late seventeenth century a mention of the “right to Albania” (Milošević, 1986, 240). In the same context he recognized “a sign of lasting Venetian aspirations towards earlier own possessions on the Albanian coast lost after the penetration of the Turks” (Milošević, 1986, 240).

11 This area was named after a medieval family who, at the height of the power in the Berat city, also possessed a large plain named after them, it. *Mussachi*. With more details in: Bartl (2011, 282).

12 Located south of the mouth of the Drim (Drin) river into the Adriatic Sea.

13 About 10 kilometers north of Durrës.

14 The town of Shëngjini in present-day northern Albania, not far from Lesh.

15 A small harbor pier.

16 In nineteenth-century sources mostly referred as *Val di Noce*, port not far from Ulcinj. Regarding the ports of Bar and Val di Noce, a passenger from the mid nineteenth century stated that they were not suitable for receiving large ships and that they were not protected from the western and southwestern winds; (Karaczay, 1847, 46).

na, 1816, 30).¹⁷ The listed cities and fortified sites also represent Morana's understanding of Turkish Albania. By Turkish Albania, he meant the area that bordered on the north with Serbia and Dalmatia, on the east with Macedonia, on the west with the Adriatic Sea and Epirus, and covered a territory of 150 miles in length, and a little less than 100 miles in breadth (Morana, 1816, 29).

Morana indicated that Durrës managed to maintain importance in regional trade, despite the constant change of government at the end of the eighteenth and early nineteenth centuries. While describing the city of Durrës, Morana did not provide information that could be used to determine its population at the end of the eighteenth and early nineteenth centuries, neither descriptions of the everyday life (Morana, 1816, 31).¹⁸

Morana justified the creation of this treatise with two facts. The first is that the document was supposed to serve the Austrian consul in Durrës in purpose of a manual, as assumed from the title, although it was not possible to determine to which precise person his dedication refers. However, a recent research revealed that the Austrian consul at that moment was Emilio Tedeschini (1816–1817) (Agstner, 2018, 18). Another reason was the need to honor Carlo Antonio Marin (1745–1815) who wrote a voluminous *Storia Civile e Politica del Commercio dei Veneziani*.¹⁹ Morana spoke about explicitly (Morana, 1816, xiii). Carlo Antonio Marin noted that the progress of Venetian trade in Aleppo was achieved during Morana's consulate. Morana thanked him with his own treatise (Marin, 1808VIII, 344–345). Although there are no indications in the form of quotations, Carlo Antonio Marin used a document published several years earlier in the analysis of the Venetian trade in Aleppo *Relazione del Commerci d'Aleppo ed altre scale della Siria, e Palestina* (Morana, 1799). This is easy to conclude on the basis of the data presented in *Storia Civile e Politica del Commercio dei Veneziani* relating to the Venetian trade at Aleppo (Marin, 1808, VIII, 344–353). Morana could also find the stimulus in the fact that the analysis of Marin's work ends with the abolition of the Venetian Republic (1797). According to the current circumstances, after the disappearance of the Venetian Republic, Morana expanded the scope of Marin's work.

Morana's treatise (1816) originated at the beginnings of the Austrian rule over Dalmatia. The shift in government meant the subsistence of economic ties between Venice and Turkish Albania in a new political framework. Political

changes and the new conjuncture, however, led to the rise of new trading houses and the collapse of the old ones. Using the port of Durrës, merchants from Turkish Albania continued to do business with Venice, and maintained private connections. Thus, Durrës, as well as Shkodër and other ports on the Albanian coast, were included in the wider flows of Adriatic and Mediterranean trade.

The purpose of this research is more complex than its methodology. Defining the research, we tried to look at all the facts that connected the local Albanian with the much broader Venetian economy. That is why the focus is on imports from Albania, and on the export of Venetian goods to the same region. For that reason, we have compared Morana's allegations with other immediate sources, and already known facts. Thus, we tried to point out to what extent his critique of Venetian-Albanian economic relations from the beginning of the nineteenth century corresponded to the real needs and possibilities of both sides, while functioning within different economic and social systems.

EXPORT OPPORTUNITIES OF TURKISH ALBANIA FROM THE ASPECT OF COMPLEMENTARITY WITH THE VENETIAN ECONOMY

Turkish Albania mainly exported cereals, wheat and Turkish sorghum (*Sorgo Turco*).²⁰ Barley, beans, flax seeds and other crops of "minor importance" were also grown in some parts of Turkish Albania (Morana, 1816, 36). Turkish sorghum Morana equates to "large grain" (it. *granone*), and was grown in the plains of Musakia, Bastove and Vlora, near Bar, Shëngjin, Cape Rodon (Morana, 1816, 36). "Turkish sorghum" was grown primarily to meet the local needs, but part of its production remained for export. "Sorghum" was exported to the Ionian Islands of Cephalonia and Zakynthos, to Boka Kotorska and Dalmatia. Morana emphasized that much of the production was exported to Boka Kotorska for the needs of Montenegrins settled in the mountains (Morana, 1816, 37). It is not clear whether Morana mentions sorghum or corn, as *misër* or *kukuruz* was spread throughout the Balkans during the eighteenth century, including parts of Turkish Albania. This is supported by the fact that in the middle of the 19th century Durrës was considered the main port in the export of Albanian corn to Dalmatia and Trieste (von Reden, 1856, 130).

Olive oil was also produced in some areas of Albania, especially in the vicinity of Vlora. It was transported by

17 For this part of the coast one passenger from the mid-nineteenth century stated the following: The harbour of Durazzo is very indifferent, and, properly speaking, only a roadstead. Then follow the small harbours of St. Anastasio, St. Pietro, Arzenta, Cavo de Pali, Cavo de Laki, and Bestova. They have little depth, and admit only small vessels (Karaczay, 1847, 46).

18 Morana exclusively mentions the inhabitants as "Arnauti". He considered "Arnauti" as an old people, descended from the Scythians (Morana, 1816, 29). His contemporaries mostly related the Albanian origins with old Illyrians. He described Albanians as a warrior nation, stating that they were strong and courageous, and fought both as infantry and as cavalry (Morana, 1816, 29).

19 Carlo Antonio Marin was a member of a prominent patrician family who was acquiring, from centuries ago, responsible functions in the Venetian Republic. His eight-volume work *Storia Civile ...* was published from 1798 to 1808. Marin died shortly after Morana published his treatise.

20 Sirak (lat. *Sorghum*) a genus of flowering plants in the grass family *Poaceae*. Some species are also grown as cereals.

caravans to Berat (quoted as Belgrado), and then to the Gulf of Venice. Total annual export was 20,000 barrels (von Reden, 1856, 37). Morana noted that Albania partly covered needs in Venice for olive oil, also used in the production of soap. Venice managed to develop this manufactory much earlier, and it gained a significant place in the export balance. Soap production in Venice, however, has dropped drastically due to increased olive cultivation on the Italian and French coasts, and in Crete. Protectionist policy in Venice enabled the recovery of production, so that during the eighth and ninth decades of the eighteenth century, soap was the ninth most exported product, and Venice generated revenue of 102,000 ducats a year (taken from Panciera, 2006, 197). Soap producers were organized into a craft that in 1773 employed 128 people in 7 workshops. It also included retailers, who supplied the city with soap (Sagredo, 1856, 264). This increased the need for olive oil. Understanding the problems of that production sector, Morana tried to highlight the advantages of Albanian resources.

Analyzing the possibilities of exporting certain products from Turkish Albania Morana devoted considerable attention to tobacco.²¹ The Venetian government did not promote the cultivation of tobacco on its estates, but used the imported one. Tobacco consumption under state supervision became the subject of “apalt” (lease of sales rights), a kind of monopoly, while the state benefited greatly. Such policy encouraged tobacco smuggling. In the middle of the eighteenth century, Albanian tobacco was mostly delivered in Istria by the smugglers from Boka Kotorska (Bertoša, 2001, 24). French traders were the first to show interest in tobacco exported via Durrës port. French embassy sought to obtain from Porte a permit, in given capitulations, to export tobacco through Durrës, Thessaloniki and Arta (Masson, 1896, 441). In the mid-eighteenth century, the consul of Venice in Durrës had problems with the local authorities precisely in regard to tobacco exports, as the Ottoman Porte sought to maintain a monopoly (Paladini, 2007, 254).

Buşatlı Kara Mahmud Paşa rebellion against the central Ottoman authorities, backed by Austria and Russia, caused a local crisis and a decline in tobacco production. Morana noticed that as soon as he arrived in Durrës (1790) (Pescarolo, 1856, 9). As the situation calmed down, Albanian tobacco production began to recover. The writings of Morana testify that Turkish Albania had become another area with tobacco of a particular kind cultivated for export. Among the traders and consumers,

this type was known as “Albanian” tobacco. Morana pointed production areas, Durrës, Elbasan and Tirana. Tobacco was also grown in other parts of Turkish Albania, especially in the vicinity of Valona. From this area, the total quantity of tobacco intended for export was 8,000 bales annually. Morana noted that Albanian tobacco exports had become monopolized, and that the state thus harmed Venetian merchants and ship owners. The tobacco monopoly was under the control of Counts Ivanović and Tripković, who exported tobacco from Turkish Albania. Most of the Albanian tobacco was exported to Trieste and Ancona (Morana, 1816, 38–39).

A region of intensive cattle breeding, primarily sheep, Albania was able to export a significant amount of wool. Particularly appreciated was the one from around Shkodër, known as *lana scutarina*. That wool was exported by Albanian traders who used Venetian ships, selling a significant amount to Venice (Morana, 1816, 39). Morana emphasized that the Venetian wool industry was constantly supplied from Albania. Although wool production in Venice suffered from competition, it received a strong impetus from the middle of the seventeenth century with the development of new manufactories in Terraferma (Panciera, 2006, 189–190). Morana considered that investments a successful intervention. New centers of woollen manufacture became Padova, Vicenza, Verona, Bassano, Schio, Follina (Morana, 1816, 42). In the city of Venice worked (1773) only ten *Cimolini*, workers who prepared wool for weaving (Sagredo, 1856, 242). And only two families are registered as the owners of weaving looms for weaving wool (*Proprietari di tiratoi per i panni lani*) (Sagredo, 1856, 241). At the same time, there were 41 specialized wool traders in the city within “*Corpo mercantile...aperto e libero a chiunque*” (Sagredo, 1856, 257). By coming under the rule of Austria, Terraferma managed to maintain its economic potential, and at the same time that would mean that Albanian wool also preserved its market.

Leather production was also intense during the Ottoman rule. During the sixteenth century, the town markets were full of leather goods, handled by several craftsmen (Kocić, 2017, 187–191). In the late eighteenth and early nineteenth centuries, Turkish Albania also became a producer and exporter of leather raw materials and products. Morana noted the nature of the terrain that allowed the cultivation and hunting. He listed the leathers of buffalo, rabbit, lamb, beef, bear, yellowish damaskin (*Damaschini gialli*) “and other leather types in general” (Morana, 1816,

21 Tobacco production in the Balkans began already in the early seventeenth century. Under pressure from religious authorities, tobacco has, however, become subject to the state prohibition in the Ottoman Empire, advertised on several occasions during the seventeenth century. Over time, the Ottomans yet realized that tobacco is useful for the state budget, and introduced a monopoly on its sale. In the early eighteenth century tobacco was cultivated in Macedonia, in parts of Anatolia and northern Syria (Kocić, 2017, 363–368). Local trade, including tobacco, was studied in Yugoslav historical science by Gligor Stanojević, who published documents on trade between the border Venetian and Ottoman estates in the eighteenth century (Stanojević, 1977; Stanojević, 1983; Stanojević, 1985; Stanojević, 1986). In an analysis of the Venetian local administration, Maksim Zloković found that the trade of Novi (Herceg Novi, or its suburb of Topla) with Durrës, intensified immediately after the conclusion of the 1699 peace. In Novi, a Venetian estate from 1687, were imported from Durrës grain, wool, resin, hides and tobacco (Zloković, 1971, 21–22).

40). In the first place he emphasized the *cordovans*. Venice absorbed a part of the Albanian cordovan production, as indicated by a document from 1773 revealing that there was, in the city, an association (*arti*) of cordovan traders (*Mercanti da cordoani*) – ten men in four stores (*botteghe*) (Sagredo, 1856, 256).²² The city also had an association of tanners (*conciatori di cuojo*), with 117 members, who worked in 12 workshops (Sagredo, 1856, 242). On the other hand, there were craftsmen and support staff engaged in the production and repair of footwear – 1.172 workers, in 340 premises. All of the above indicates that there was a defined market in the city that absorbed part of the Albanian leather production. This branch of craft however went into recession as the association reached the debts in the amount of 10,791 ducats (Sagredo, 1856, 238).

Of the other products, Morana also cited wax, cotton and cotton yarn (Morana, 1816, 40), however, he mentioned all the listed articles only occasionally. Centuries ago, most of the wax was procured from the Adriatic hinterland. The import of Albanian wax at a low price would provide the raw material for Venetian industry, and by its re-export to the country of origin Venice would make an additional commercial profit. According to a report from 1773, 138 people worked in 16 waxworks in the city of Venice (*Cerarie*). This production was intended for trade as the wax craft came under control of *Cinque Savii alla Mercanzia* (Sagredo, 1856, 240). Morana recommended Albanian wax, but did not consider the possibilities for Turkish Albania to contribute to the further development of the wax craft in Venice, and neither suggested how to tie the Albanian export to Venetian production.

The cotton industry in Venice suffered from declining exports in the early eighteenth century, and was forced to adapt to new market demands (Pancieri, 2006, 208–209). Only within one branch of cotton production *fustangieri* employed about 10.000 workers from Terraferma and Venice (Pancieri, 2006, 210). This led to increased demand for raw cotton and cotton yarn. Morana also mentioned cotton as a possible import raw material from Albania, but ignored the details regarding its production. He particularly stressed the need for imports “*Cotone in natura, Cotone filato, bianco e rosso*”, but did not list the cultivation areas (Morana, 1816, 40).

Morana considered the timber a significant commodity that Venice could import from Turkish Albania through the Durrës port (Morana, 1816, 40). He emphasized wood, primarily necessary for the Venetian shipbuilding industry. In Venice, deficiency of timber emerged already in the sixteenth century (Pezzolo, 2007, 78), and Morana was aware of constant needs (Morana, 1816, 40). The

wood had to be specially prepared, it took a long time for drying, so the problem was then even more complicated. The need for timber led to the separation of the Association (*arti*) of timber traders, with 10 members in 1773 (Sagredo, 1856, 256).

OPPORTUNITIES FOR EXPORTING VENETIAN GOODS TO TURKISH ALBANIA

Morana was primarily interested in Venetian export of manufactory products, and the various trading merchandise to Turkish Albania. According to the mercantilist doctrine, he was convinced that exports would boost Venetian economic growth (Morana, 1816, 41). He suggested increasing exports of different types of woolen fabrics, especially those known as *londrins*. He recalled that the Venetian Senate encouraged domestic production for export (in Padua, Vicenza, Verona, Bassano, Schio, Follina, and other cities). Considering that Venice, in the meantime, came under Austrian rule, Morana suggested that Emperor Joseph I should give certain subsidies and benefits in order to promote textile production and obtain a favorable market in Turkish Albania (Morana, 1816, 42). To substantiate his assertions, he stated that in Turkish Albanian ports the turnover on annual basis amounted to 2,300,000 piasters, or 8,000,000 Venetian liras (Morana, 1816, 43).

Morana particularly advocated the need to export a cloth known as *panno saglia parangone*, claiming that it was well received in all parts of the Ottoman Empire. This type of cloth was red, and among the Ottomans also known as *baracan*, and used to produce a variety of headgear. Highlighting the export potentials of the Venetian manufactory, Morana reminded that wearing the *fez* was especially popular in the Ottoman state, as a “the Turkish model of hat” (Morana, 1816, 41).²³ Morana suggested that the cloth for *fez* should be produced in the areas of the former Venetian Republic, and exported to the Balkans via ports in Turkish Albania (Morana, 1816, 44). He also mentions the possibility of exporting silk cloths, as: *Velluto, Drapperie, Manti, Mantini, Ciambellotti* “and the others according to the taste of the Muslims” (Morana, 1816, 45). Morana emphasized here that members of the Ottoman society, including the Albania, adopted new dressing standards. There was a gradual degradation of the “traditional Ottoman way of dressing”, and preferably more expensive textiles were used.²⁴

For centuries, the most prized European glass was produced on the island of Murano, and production continued after the abolition of the Republic. During the eighteenth

22 Sagredo stated: *Mercanti di pelli, concie, fra le qualli i cordovani* (Sagredo, 1856, 256).

23 Otherwise, the *fez* had appeared much earlier in the Ottoman mode of dress, and its acceptance took place gradually. In the mid-seventeenth century, Evliya Çelebi, Ottoman explorer and the famous journal writer, stated that *fes* was “the red cap according to Greek custom” (Kocić, 2017, 381), noting that, by then, it had been accepted by the Muslim population in a significant part of the Balkans. Until the adoption of *fez*, the basic headgear used in the Ottoman way of dressing was different types of turbans, representing the social rank and origin of the wearer.

24 On the Ottoman style of dress and its abandonment cf. Kocić, 2017, 372 and further.

century, Murano manufacturing of glass and glass products was at its peak, while the entire industry turned to the specialization of articles. Murano was famous for his mirrors centuries ago. As the standard of households grew, glassware was increasingly in demand. Window panes began to be installed. Some glaziers specialized in manufacturing small products. Francesca Trivellato noted the production of glass lamp stands (*perle a lume*). Another glass guild (*margariteri*) produced *conterie*, small glass pieces intended for decorating embroidery, details on clothes, etc. (Trivellato, 2006, 146). With the development of mass consumption, as the drink became more accessible and it was necessary to store it in appropriate packaging, in Venice was also developed production of bottles based on the model of British glassmakers. From 1791, this production was monopolized by Giorgio Barbaria (Trivellato, 2006, 148), and by producing bottles Venice became involved in regional and international trade. Morana listed glass products but did not specify what their reception would be on the Ottoman side.²⁵

Among the Venetian products that may have received favorable reception in Turkish Albania, Morana included an “antidote”, *triacca* or *theriacca* (*Venice Treacle*), produced in Venice and famous throughout Europe (Morana, 1816, 44). It was a mixture of 64 ingredients that also contained opium. Treacle was exported from Venice to Europe and the Levant for several centuries back. Morana reminded that the product was becoming a kind of Venetian trade “brand”. Treacle was a drug sold to treat a wide range of diseases, including plague. Drug was produced according to the prescribed recipe, and also contained hopscotch meat. Production was prescribed by state regulations. However, despite the detailed inventories of crafts, Apollonio del Senno did not list the *triacca* producers in his writing from 1773. Within one trade, were emphasized wholesalers of sugar and medicines (*Spezieri di grosso*) a total of 190 people in 84 stores, who operated under supervision of *Cinque Savii della Mercanzia* (Sagredo, 1856, 267).²⁶ Next, “*Droghieri*” manufacturers and sellers of drugs, a craft with 63 members, of which 20 masters, who worked in 20 workshops. The craft was classified in the category of production and consumption (Sagredo, 1856, 245). There was also, in the city, a registered craft *Erbaroli – Venditori di erbe*, where 130 people worked in 122 shops, and belonged to the category of crafts that del Senno classified in “*arte di vittuaria*” (Sagredo, 1856, 245). The very numbers lead to assumption that this craft supplied the city with a wide range of spices used in everyday nutrition, and that producers could not be sought within *triacca* framework.

The fact that Venice exported 200,000 pounds of *triacca* a year at the end of the eighteenth century also confirms a “mass consumption”. Commercial trends also included

textiles, tobacco and coffee. Walter Panciera pointed out the overuse and abuse of opiates (Panciera, 1998). In *triacca*, the most important ingredient was opium. The use of *triacca* and opiate abuse in certain parts of the Levant have been offset. In Istanbul, at the beginning of the nineteenth century, European contemporaries all opium addicts considered as “*Theriaky*” (Kocić, 2019). Morana, on the other hand, does not cite Albania as a possible exporter of opium, required in production of *triacca*. Opium was not grown in Europe, and Venice imported opium from the Ottoman territory, mostly from Anatolia (Afion Kharahisar).

While proposing the export of weapons to Durrës and Albania, Morana primarily meant production in Brescia and other parts of Terraferma. This can be deduced from his individual list of types of weapons that could have been well accepted by the Albanian population – “*di Pistole, Canne da Schioppo, Azzalini, Ballini, Chiodi, e di ogni altra sorte di ferramenta*” (Morana, 1816, 45). Albania was certainly interested in buying firearms, during the rebellions led by Buşatlı Kara Mahmud Paşa and Ali Pasha of Ioannina against the Ottoman Porte.

Morana also suggested the export of refined processed wax and sugar (Morana 1816, 45). Until the end of the fifteenth century, Venice was the most important international trade center of refined sugar. Sugar then became a commodity of world trade thanks to traffic growth through the Dutch port of Anvers, and the discovery of the Americas. In the city of Venice, in 1773, within the sugar processing craft (*raffinatori da zucchero*) 41 people worked in 4 refineries (Sagredo, 1856, 262). The Venetian craft system included the Association of Wholesalers (*Spezieri da grosso*) which included traders in spices (medicines) and sugar, and 190 people worked in 84 workshops (*botteghe*). This association did solid business, as it was not noticed that it had any debts. The Association also included *raffinatori di zucchero*, but their number was not given (Sagredo, 1856, 267). Although the Venetian sugar processing industry has managed to survive, it has experienced a significant decline, and its homes have been reduced to local, regional frameworks.

With the suggestion that Venice also exports paper, Morana merely followed the already established trade flows. Venice became famous throughout the Eastern Mediterranean for paper production much earlier. Paper mills were built in the Terraferma since the late seventeenth and early eighteenth centuries. One of the first protectionist measures introduced by the Ottoman Porte at the beginning of the Second Morean War (1714–1718) was a ban on the import of Venetian paper. Immediately after the conclusion of the Passarowitz peace agreement, the export of paper was renewed and Venice managed to regain the old market. Production was supported by pro-

25 “*Specchij, Chioche di cristallo, Lustri, Cristali in genere, e vetri ‘ogni sorte. Anche la Conteria, ossia Margarite, e Perle...*” (Morana, 1816, 44).

26 As listed: “*In questo corpo entrarono per colonnelli: il cereri – il droghieri – fabbricatori di oglio di mandole dolci, e raffinatori di zucchero*” (Sagredo, 1856, 267).

tectionist measures, and developed in Venice and parts of Terraferma, Bergamo, Brescia, Vicenza, Padova etc. In the city of Venice alone, 150 members of the special craft were engaged in the production of paper in 1773 (*Libreri a conti e carta bianca/Cartai*) in 44 workshops. This craft operated solidly without debt, and supervised by *Cinque Savii alla Mercanzia*, as production was intended for trade and export (Sagredo, 1856, 251–252). Since the production of several types of paper, of different quality and purpose, was developed in the Venetian industry, Morana recommended for export to Durrës “*detta tri Lune, al uso Turco*” (Morana, 1816, 45).²⁷

Morana also considered the benefits for Venetian shipowners. He recommended that the goods, for security reasons, should be transported to Albanian ports by state-owned ships. He also noted that navigation along the eastern Adriatic coast takes place on the principle of cabotage (it. *cabottaggio*) (Morana, 1816, 46).²⁸ On the way back, these ships would be loaded with fodder, wool, and the material he stated as *pegola dura*, tobacco, oil and commodities. He estimated that about 160 ship cargoes of different products were exchanged with Turkish Albanian ports each year. Intensifying trade would further employ the Venetian economy, and hire additional crews (Morana, 1816, 46–47). However, he recommended that trips to Albania should be undertaken by more experienced sailors, veterans (Morana, 1816, 52).

CONCLUDING REMARKS

With his treatise *Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani colle Ottomane Scale di Durazzo ed Albania e con quelle di Aleppo* Giovanni Antonio Marie Morana he offered concrete advices to his Venetian contemporaries, how to overcome the political and economic transition at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. After the loss of independence, Venice also faced an increased presence of European powers in the eastern Mediterranean, and the beginnings of the disintegration of the provincial administration at the border edges of the Ottoman Empire. One of the hubs of unrest was Albania, in a broader context of movements that led to national liberation in Southeastern Europe (Greece, Serbia, Montenegro, Albania, and the autonomist movements in Bosnia and Herzegovina). Morana was still counting of the permanence of economic interests and abilities of Venetians, to expand their business activities within “*Turkish Albania*”.

Observations about Durrës and Albania date back to the days time of his stay in those areas (1790–1794), and were published when Venice was already under Austrian rule, in 1816 (in continuity, Venice remained under Austria 1814–1866). Morana formed his economic views according to new tendencies, when the doctrines of mercantilism were retreating before the teachings about the need to liberalize production and the market. Morana specifically expressed his view of the relationship between mercantilism and liberalization on the example of the textile industry, which has been developing in Venice since the beginning of the eighteenth century, when certain textile workshops began to produce “*ad uso estero*”.

Morana accepted the concept of state support for export orientated industry, but also supported more liberal approach to the market, aware of the new circumstances after the inclusion of Venice in the Habsburg Monarchy. That is why Morana considered how to intensify Venetian trade with the Ottoman Empire in Turkish Albania, and also Syria and Palestine. The importance of Albanian market he proved by saying that it was a “little India” for the Venetians (Morana, 1816, 54). He recognized in Turkish Albania a significant trading partner for Venice and its Terraferma. This can be concluded from the fact that he exclusively analyzed the placement of goods of Venetian origin. This primarily concerned certain types of cereals, tobacco, various types of leather, i.e. agricultural and livestock products. On the other hand, Morana suggested the export to Durres of products that constituted the most important items of Venetian export balance from the previous era of independent state (different types of clothes, products of the glass industry centered in Murano, paper, etc.).

Morana offered detailed insights into Venetian businesses in the late eighteenth and early nineteenth centuries, especially toward the eastern Mediterranean. The treatise is also a targeted appeal to the Austrian authorities on the need to maintain Venetian-Albanian economic relations, but it is not as thorough as the works of his contemporaries who also performed the consular, but dealt with much more precise information and data. Conceived as a descriptive presentation full of hints, the writing remained vague in many places, and is useful only in more specific segments. Likewise, the treatise is a testimony of survival of business circles interested in integration into new structure of politics and economy that emerged after the Napoleonic Wars.

27 Morana included other products of Venetian crafts as part of the intended export policy to Albania, as stated: “*Finalmente il Rame lavorato, Ottone lavorato, Vetriolo, Allume di rocca, Galloni d’oro, di Velluto e seta, Casse di noce, Zucchero raffinato, Confetture, Sciloppi, Cera lavorata, e tant’altri minuti generi, venivano generosamente provveduti di questa mnostra marittima Piazza, e insieme a tutte altre suaccennate manifatture, così di Venezia effettivamente, che dell’altre contermini Venete Provincie, serivano all’importazione diurnale per le Albanesi Scale, con significante nazionale utilità*” (Morana, 1816, 45).

28 Cabotage refers to a navigation that usually takes place below the coast and therefore is less risky than the crossing in the open sea. Small-scale cabotage generally refers to maritime transport between neighboring ports.

DRAČ IN „TURŠKA ALBANIJA“ V DELU GIOVANNIJA ANTONIJA MARIE MORANE

Marija V. KOCIĆ

Univerza v Beogradu, Filološka fakulteta, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: marija.kocic@f.bg.ac.rs

Nikola R. SAMARDŽIĆ

Univerza v Beogradu, Filološka fakulteta, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: nsamardzic@f.bg.ac.rs

POVZETEK

V prispevku avtorja analizirata najpomembnejše delo Giovannijske Antonije Marie Morane, objavljeno leta 1816 pod naslovom „Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani colle Ottomane Scale di Durazzo ed Albania e con quelle di Aleppo“, ki se nanaša na razmere v „turški Albaniji“. Morana je bil seznanjen z razmerami na tem območju, ker je več let (1790–1794) opravljaj funkcijo konzula Benetk v Draču. Avtorja skušata opozoriti na določene kroge v beneški družbi iz začetka 19. stoletja, ki so bili zainteresirani za nadaljevanje trgovinskih vezi Benetk, tedaj znotraj Avstrije, z Albanijo. Pogled na razmere v Draču in njegovi širši okolici nam omogoča, da opazujemo njegove povezave z drugimi trgovskimi središči. Zgodovina območja, ki je bilo takrat del otomanskega dela Albanije, je razmeroma slabo raziskana, zlasti z vidika zgodovinskih pričevanj evropskega (v tem primeru italijanskega) izvora. Avtorja skušata poudariti gospodarski potencial turške Albanije v času, ko so večino tega naroda prizadela protinacionalna gibanja. Po mnenju avtorjev raziskave je pomen Moranovega dela v tem, da razkriva takratno strukturo njenega izvoznega potenciala, pa tudi možnost uvoza blaga, proizvedenega v beneških manufakturah v Terafermi v obdobju, ko so nekatere evropske države (predvsem Francija) začele kazati večje zanimanje za gospodarski prodor na ta del Balkana. Po Moranovem prepričanju so bili izvozni artikli iz turške Albanije, ki jih je potrebovala industrija v Terafermi in Benetkah, žita, predvsem „turški sirek“, kar je najverjetneje bila koruza. Šele raziskave, ki bi skušale ugotoviti njeno porabo v Beneški republiki na začetku 19. stoletja, bi lahko pokazale, ali je Morana v njej videl priložnost za uvoz, ali pa je šlo le za možnosti transporta na Jonske otoke, kjer je bila potrošnja koruze pomembna. Sledi olivno olje, ki so ga v Benetkah uporabljali za proizvodnjo mila, in tobak, ki je bil v 18. stoletju eden najpomembnejših izvoznih artiklov turške Albanije. Poleg teh izdelkov je Morana omenjal še volno, usnje, vosek, bombaž in bombažno prejo, ki jih avtorja analizirata skozi potrebo beneške manufakture po teh izdelkih. Med blagom, ki bi lahko bilo zanimivo za trg turške Albanije, je Morana izpostavil izdelke beneške manufakture in delavnice Teraferma, predvsem najrazvitejših industrijskih območij. To so bile različne vrste tkanin, orožje iz Brescie, steklo iz Murana, znameniti terjak, rafinirani vosek, sladkor in papir, s katerimi so Benetke že več kot dve stoletji oskrbovale otomanski trg.

Ključne besede: Giovanni Antonio Maria Morana, Albanija, Drač, izvoz, uvoz, bombaž, volna, vosek, tobak, steklo

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Agstner, Rudolf (2018):** Handbuch des k.(u.) k. Konsulardienstes Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918. Wien, New academic press.
- Almanacco (1820):** Almanacco Imperiale Reale per le Provincie del Regno Lombardo-Veneto soggette al Governo di Milano per l'anno 1820. Milano, Dall'Imp. R. Stamperia.
- Almanacco (1825):** Almanacco Imperiale Reale per le Provincie del Regno Lombardo-Veneto soggette al Governo di Milano per l'anno 1825. Milano, Dall'Imp. R. Stamperia.
- Bartl, Peter (2001):** Albanci. Beograd, Clio [in Cyrillic].
- Bertoša, Miroslav (2001):** Tra piaceri e guadagni: "erba santa" dall'uso all'abuso. Contributo alla storia del tabacco nell'Istria del Settecento. Atti [Centro di ricerche storiche, Rovigno], 31, 9–35.
- Bosworth, Richard James Boon (2014):** Italian Venice: A History. New Haven – London, Yale University Press.
- Costantini, Vera (2001):** Il commercio veneziano ad Aleppo nel Settecento. Studi Veneziani, XLII, 143–211.
- Dal Cin, Valentina (2019):** Il mondo nuovo. L'élite veneta fra rivoluzione e restaurazione (1797–1815). Venezia, Università Ca' Foscari.
- De Beaujour, Louis Félix-August (1829):** Voyage Militaire dans L'Empire Othoman, vol. I–II. Paris, Chez Firmin Didot & c.
- De Dominicis, Claudio (2017):** Amministrazione Pontifica 1716–1870. Repertorio Biografico, vol II (lettere M–Z). Roma, Edizione in proprio.
- Fleming, Katherine Elizabeth (1999):** The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece. Princeton, Princeton University Press.
- Ford, Frenklin L. (2005):** Evropa u doba Revolucija 1778–1830. Beograd, Clio [in Cyrillic].
- Egro, Dritan (2010):** Islam in the Albanian Lands (XVth–XVIIth Century). In: Jens Schmitt, Oliver (ed.): Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 13–52.
- Errera, Alberto (1870):** Storia e statistica delle industrie venete e accenni al loro avvenire. Venezia, Stabilimento Priv. di Giuseppe Antonelli.
- Fraseri, Kristo (1964):** The History of Albania. (A Brief Survey). Tirana, Nairn Fraseri Publishing House.
- Jonuzu, Çun (1958):** Guide d'Albanie. Tirana, Albturist.
- Karaczay, Andreas (1842):** Geographical Account of Albania, Extracted from a Manuscript of Count Karaczay. The Journal of the Royal Geographical Society of London, 12, 45–75.
- Karaiskaj, Gjerak (1977):** Kalaja e Durrësit në mesjetë. Monumentet, 13, 29–54.
- Kocić, Marija (2013):** Ali-paša Janjinski u spisima Karla Aurelija Vidmana (1794–1797). Istraživanja, Filozofski fakultet u Novom Sadu, 24, 205–221 [in Cyrillic].
- Kocić, Marija (2015):** The problem of "albanian nationalism" during the reign of Koca Mehmed Ragib pasha (1757–1763) in the Light of the Venetian report. Istraživanja, Filozofski fakultet u Novom Sadu, 26, 82–90.
- Kocić, Marija (2017):** Orijentalizacija materijalne kulture na Balkanu. Osmanski period XV–XIX vek. Beograd, Heraedu [in Cyrillic].
- Kocić, Marija & Dalibor Elezović (2018):** Uspon Mahmud-paše Bušatlije kao odraz krize osmanskog državnog sistema. Baština, 46, 291–305 [in Cyrillic].
- Kocić, Marija (2019):** The Use of Hashish and Opium: A Contribution towards Study of Everyday Life in the Early Modern Balkans. In: Lončar Vujović, Mirjana et al. (eds.): Nauka bez granica, II [Međunarodni tematski zbornik]. 2: Odjeci. Kosovska Mitrovica, Filozofski fakultet, 143–156.
- Kocić, Marija V. & Nikola R. Samardžić (2019):** Dve strane jednog napada: otmica britanskog trgovačkog broda *Adventure* 1718. godine. Annales, Series Historia et Sociologia, 29, 2, 293–302.
- Lane, Frederic Chapin (1973):** Venice. A Maritime Republic. Baltimore – London, The Johns Hopkins University Press.
- Marin, Carlo Antonio (1808):** Storia civile e politica del Commercio de'Veneziani, vol. I–VIII, vol. I. Vinegia, Con Licenza de'Superiori.
- Masson, Paul (1896):** Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe Siècle. Paris, Librairie Hachette.
- Milošević, Miloš (1986):** Zašto se Boka Kotorska u mletačkim izvorima nazivala "Mletačkom Albanijom"? Spomenik SANU, CXXVII, 239–241 [in Cyrillic].
- Morana, Gio. Antonio Maria (1799):** Relazione del Commerci d'Aleppo ed altre scale della Siria, e Palestine. Venezia, Presso Francesco Anderola.
- Morana, Gio. Antonio Maria (1816):** Saggio delli Commerciali Rapporti di Veneziani colle Ottomane Scale di Durazzo ed Albania e con quelle di Aleppo. Venezia, Per Francesco Andreola Stampatore dell'E. Governo.
- Oršolić, Tado (2013):** Vojna Dalmacija u 19. stoljeću. Vojska, teritorijalne snage, žandarmerija (1797.–1914.). Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Paladini, Filippo Maria (ed.) (2007):** Francesco Foscari Dispacci da Costantinopoli 1757–1762. Venezia, La Malcontenta.
- Paladini, Filippo Maria (ed.) (1997):** Carlo Aurelio Widmann provveditore generale da Mar Dispacci da Corfu 1794–1797, vol. I–II. Venezia, La Malcontenta.

Panciera, Walter (1998): L'economia: imprenditoria, corporazioni, lavoro. In: Paolo Preto & Piero del Negro (eds.): Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima. t. VIII: L'ultima fase della Serenissima – Economia e societa. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 479–553. http://www.treccani.it/enciclopedia/l-ultima-fase-della-serenissima-economia-e-societa-l-economia-imprenditoria-corporazioni-lavoro_%28Storia-di-Venezia%29/ (last access: 2022-03-22).

Panciera, Walter (2006): The Industries of Venice in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Lanaro, Paola (ed.): The centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the venetian mainland, 1400–1800. Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 185–214.

Pescarolo, Luigi (ed.) (1856): Due lettere di Gio. Ant. Maria Morana, console per la Repubblica di Venezia a Durazzo, tratte dall' Archiv. dei V Savi alla Mercanzia, esistenti nell' Archivio Generale di Venezia. Rovigno, Mineli.

Pezzolo, Luciano (2007): Stati, guerra e finanza nella Repubblica di Venezia fra medioevo e prima età moderna. In: Cancila, Rossella (ed.): Mediterraneo in armi (secc. XV–XVIII), vol. I–II. Palermo, Associazione no profit “Mediterranea”, I, 67–112.

Pia Pedani, Maria (2007): Consoli Veneziani nei porti del Mediterraneo in età moderna. In: Cancila, Rossella (ed.): Mediterraneo in armi (secc. XV–XVIII), vol. I–II. Palermo, Associazione no profit “Mediterranea”, I, 175–205.

Pollo, Stefanaq & Arben Puto (1974): Histoire de l'Albanie des l'origine au nosjours. Roanne, Horvath.

Rey, Léon (1925): Les remparts de Durazzo. Albania, revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans, 1, 33–48.

Sagredo, Agostino (1856): Sulle Consorterie della Arti Edificative in Venezia. Venezia, Tipografia di P. Naratovich.

Shkodra, Zija (1966): Le marche albanais au XVIIIe siecle. Studia Albanica, 1, 159–172.

Shkodra, Zija (1988): La ville albanaise au cours de la renaissance nationale 1831–1912. Tirana, Académie des sciences de la RPS d'Albanie, Institut d'histoire.

Stanojević, Gligor (1977): Građa za privrednu istoriju Boke Kotorske u XVIII vijeku. Miscellanea. Mešovita građa, V, 71–159 [in Cyrillic].

Stanojević, Gligor (1983): Statistika izvoza iz Boke 1724. i 1725. godine. Miscellanea. Mešovita građa, XI, 51–72 [in Cyrillic].

Stanojević, Gligor (1986): Statistički podaci o izvozu iz Albanije u Veneciju početkom XVIII vijeka. Miscellanea. Mešovita građa, XIV, 7–20 [in Cyrillic].

Stanojević, Gligor (1985): Novska skela u XVIII vijeku. Spomenik SANU, CXXVII, 85–138 [in Cyrillic].

Trivellato, Francesca (2006): Murano Glass: Continuity and Transformation (1400–1800). In: Lanaro, Paola (ed.): At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400–1800. Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 143–183.

von Reden, Friedrich Wilhelm (1856): Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungs-Fähigkeit. Eine geschichtlich-statistische Skizze. Frankfurt am Main, Verlag von Karl Theodor Völcker.

White, Joshua M. (2018): Piracy and Law in the Ottoman Mediterranean. Stanford, Stanford University Press.

Zecchin, Paolo (2007): L'arte vetraria a Venezia tra la caduta della Repubblica e l'introduzione del Portofranco (1830). Studi Veneziani, n. s. LIV, 323–381.

Zloković, Maksim (1971): Mletačka uprava u Herceg-Novom. Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 3, 5–37.

PRIPOVEDI O HUDIČU IN ŠTRIJAH V TERSKEM NAREČJU

Danila ZULJAN KUMAR

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: DZuljan@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na pripovedi o hudiču in štrijah v terskem narečju slovenščine, ki jih je zbrala Bruna Balloch, in želi pokazati, kako je za predstavniki svet Slovencev, ki živijo na območju porečja reke Ter, ter njihov jezik značilna globoka usidranost v prostor Furlanije. Tako je namen prispevka dvojen: predstaviti percepcijo hudiča in štrij, kot jih vidijo pripovedovalci terskega območja na začetku 21. stoletja (ob hkratnem pogledu čez mejo slovenskega sveta za podobnimi motivi v širšem furlanskem prostoru), in analizirati jezik predstavljenih pripovedi. Pripovedi so sicer zaradi odmaknjenosti terskega narečja slovenskemu bralcu težje razumljive, zato so predstavljene tudi v knjižni različici.

Ključne besede: narečne pripovedi, tersko narečje, hudič, štrije

RACCONTI DEL DIAVOLO E DELLE STREGHE NEL DIALETTO SLOVENO DELLE VALLI DEL TORRE

SINTESI

L'articolo si concentra sui racconti del diavolo e delle streghe narrati nel dialetto sloveno delle Valli del Torre, raccolti da Bruna Balloch, e si propone di mostrare come il mondo immaginario degli sloveni che vivono nel bacino del torrente Torre e la loro lingua siano ancorati al vicino Friuli. Pertanto, lo scopo del documento è duplice: presentare la concezione del diavolo e delle streghe come erano visti dalla gente del territorio del Torre all'inizio del XXI secolo (guardando oltre il confine del mondo sloveno per motivi simili nella più ampia area friulana) e di analizzare il linguaggio delle narrazioni presentate. A causa della lontananza dei villaggi separati l'uno dall'altro da altrettante piccole valli anche il parlato risulta diverso e i racconti sono più difficili da capire per il lettore sloveno, quindi sono presentati anche in una versione slovena standard.

Parole chiave: racconti dialettali, dialetto sloveno delle Valli del Torre, diavolo, streghe

UVOD

Prispevek želi osvetliti lik hudiča in štrij, kot so prikazani v dveh zbirkah pripovedi, tj. *Mlada lipa* (2010) in *Lučice na oknah* (2018), zbiralke Brune Balloch.¹ Avtorica članka sem kot sourednica poleg Roberta Dapita, ki je opravil izbor pripovedi, in Lucie Trusgnach z Društva Ivan Trinko v Čedadu, pri katerem sta zbirki izšli, sodelovala pri izdaji obeh del, pri čemer je bila moja naloga pripraviti sistem enotnega poenostavljenega fonetičnega zapisa pripovedi. V tistem času sem tersko narečje zelo slabo poznala, zato sem se naloge lotila tako, da sem se v letih 2009 in 2010 enkrat tedensko sestajala z informatorko, ki je pripovedi prebiralala, sama pa sem jih avdio snemala in hkrati v besedilu označevala meni neznane besede in strukture. Po branju vsake pripovedi so sledila moja vprašanja o besedišču in strukturah, na katera je Bruna odgovarjala s sinonimnimi besedami v terskem narečju, ko pa drugače ni šlo, tudi s prevodi v italijanščino, saj se slovenskega knjižnega jezika nikoli ni učila niti bila z njim v stiku. Doma sem posnetke poslušala in pri besedah, ki so imele naglasno mesto drugačno od pričakovanega, to označevala. Pri tem sem bila razpeta med dvema nasprotujočima si željama: 1. zapis poenostaviti do take mere, da bo prijazen bralcu, 2. zapis čimbolj približati fonetičnemu izgovoru in označiti vsa naglasna mesta, ki so drugačna kot v knjižnem jeziku (ali pri neznanih besedah nepoznana). Izbrani način je bil kompromis med obojima, kar smo v drugi knjigi še nekoliko prilagodili v prid prijaznosti zapisa predvsem pri tem, da je manj besed kot prvi knjigi onaglašeni.

V pričujočem prispevku bom pripovedi predstavila v slovenski fonetični transkripciji, v kateri sem jih zapisala po zvočnih posnetkih, da bo gradivo uporabno tudi za dialektološko stroko. Jezik obravnavanih pripovedi je, kot rečeno, tersko narečje, ki se govori na območju zahodne Benečije in ki je zaradi svoje arhaičnosti, izoliranosti in romaniziranosti težje razumljivo tudi govorcem bližnjih narečij, kot je npr. nadiško. Že omenjena Lucia Trusgnach mi je namreč pripovedovala, kako se ji je potem, ko je Bruna Balloch pred leti na sedež Društva Ivan Trinko prinesla sveženj svojih zapisov, odprl nov, do tedaj še precej neznan svet terskega narečja, ki ga tudi sama na začetku ni dobro razumela. Čeprav je Bruna prva, ki je tersko pripovedno izročilo bralstvu približala v taki meri, pa ni prva, ki se je tega lotila. Približno 130 let pred njo se je z nalogo spopadel poljski jezikoslovec Jan Baudouin de Courtenay in leta 1904 v Sankt Peterburgu izdal jezikoslovno in etnografsko monografijo z naslovom *Materialy dlja južnoslavljanskoj dialektologii i etnografii II. – Materialien zur südslavischen Dialektologie und Ethnografie II*. Pomembno delo je za njim opravil Milko Matičetov, ki je v Terske doline prvič prišel leta 1940 kot študent Univerze v Padovi. Zbral je za celo knjigo pravljic, povedk in drugega folklornega gradiva in načrtoval izdajo

zbirke Slovensko folklorno gradivo iz Tera. To gradivo je zaenkrat še nedostopno, razen posamičnih enot, razpršenih po različnih publikacijah (Dapit, 2006, 195; Kropelj Telban, 2015, 134; Ivančič Kutin, 2018a, 210–218), vendar se mu v bližnji prihodnosti obeta objava pri Inštitutu za slovensko narodopisje, ZRC SAZU. O terskem ljudskem pripovedništvu sta kasneje pisala Pavle Merkù (2006) in Roberto Dapit (2006), v svojih delih pa ga omenjajo tudi von Mailly (1922/2004),² Ostermann (1978), D'Orlandi in Cantarutti (1964), Battaglia (1998), Nicoloso Ciceri (1992, 2002), Malagnini (2006), Ermacora (2009, 2019) in Zanolli (2016).

Kot rečeno, se bom v pričujočem prispevku osredotočila na pripovedi o hudiču in štrijah, kot so jih videli pripovedovalci terskega območja v prvih dveh desetletjih 21. stoletja, ko je Bruna Balloch zgodbe zbirala. Ob jezikovni analizi, v kateri se bom osredotočila na leksikalne, morfološke, besedotvorne in skladenjske posebnosti terskega narečja, kot se kažejo v pričujočih pripovedih, se bom ustavila tudi ob percepciji obravnavanih likov v terskem prostoru in ker je območje Terskih dolin del Furlanije, se bom nekoliko ozrla v širši furlanski prostor, saj pričakujem, da bom tam našla podobne motive. Ob štrijah se bom na kratko ustavila tudi pri v eni od pripovedi omenjenih furlanskih aganah in nadiških krivopetah. Povezanost romanskega in slovenskega sveta v terskem prostoru se namreč zrcali tako v jeziku v smislu jezikovnih interferenc kot v predstavnem svetu terskih Slovencev, ki vključuje tudi stike z bajeslovnimi bitji romanskega predstavnega sveta.

HUDIČ ALI ZLODEJ V TERSKEM NAREČJU

Če sklepamo po motivaciji za slovenska poimenovanja hudiča (gl. Kropelj, 2008, 334), se na Slovenskem percepcija tega bitja osredotoča predvsem na predstavo o njegovih (grdi) zunanji podobi, npr. *rogati, rogač, parkelj, kosmati, čotasti, zelenec*, ali pa njegovi prevladujoči značajski lastnosti, tj. hudobnosti in zlobi, npr. *hudobec, zlobec, hudimani*, šment, *peklenšček* in *plent*.³ V Terskih dolinah hudiča imenujejo *hudič* ali *zluodi/zluodej* in v dveh zbirkah Brune Balloch nastopa v več pripovedih, in sicer kot čuden človek z repom in ognjenimi očmi, v kosmati živalski podobi, v pripovedi z naslovom *Če liep moro* pa se hudič kot zli demon prikaže čudovitemu, toda ošabnemu in vzvišenemu dekletu v podobi lepega črnolasega fanta. Šele, ko se mu na glavi pokažejo rogovi, se dekletu zave, s kom ima opravka. Po pomoč se zateče k mami, ta pa k nekemu, ki je znal pomagati. Dekletu oba predano stojita ob strani, da se dokončno reši vpliva hudiča (Balloch, 2018, 288–290). Podoben motiv deklice in hudiča za terski prostor omenja Dapit (2006, 274). Deklica je šla sama zvečer po poti in hudič jo je začel vabiti, naj pride k njemu. Hotel jo je uloviti, vendar je ni mogel, ker je na verižici nosila križec.

1 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS. Zapisan je v vnašalnem sistemu ZRCola, ki ga je na ZRC SAZU razvil dr. Peter Weiss.

2 Delo je v več ponatisih izšlo tudi v italijanskem jeziku s spremno besedo Milka Matičetovega (prim. Mailly, 2004).

3 *Plent* je starinska beseda za hudiča (SSKJ). V Pleteršnikovem slovarju lahko preberemo *da bi te plent pobral* (Pleteršnik, 2014), v svojih pridigah *plenta* omenja tudi Svetokriški (Snoj, 2014).

Če liëp mò:ro⁴

Tlà:te pra'vøce, kə so liëpo uči:le otro'ke an te mlá:de, nan jex so pra'vøla, 'kər smo xodi:lə x lontri:ne.⁵ Je b'la na xci: lië'pa tej sò:nce paj braur'jasta⁶ ... an supè:rba,⁷ tej mà:j-d'na⁸ drù:a xci:.

Je b'la si:mpər⁹ pred špiëlnan,¹⁰ kə se je mè:rkala¹¹ an li:spala.¹² 'Nè má:tə je je pra'vøla, kə belè:ča¹³ rè: an prì:de: je brú:nost,¹⁴ kə nardi: dna'a človiëka lí:ëpa, ée'lix ni:ma dna'a muzi:kəca¹⁵ tej 'hé. O'na ni pošlu'sala, tà:ko je stà:la usè:lix pred spiëlnan dò:uo čà:sa. 'Dan dà:n tu špiëlnje se se je pərka'zu 'dan liëp si:n tu 'čərno obliëčen. O'na a je počè:la bó:žat an uo'ritə: »'Če¹⁶ liëp mò:ro¹⁷ ... 'kej kə me plažà:š¹⁸ ...« an tà:ko nap'rej. 'On se je posmië'xu an tjənəka'da je 'šu u 'nəč, tej kə je pər'su 'uon z ní:ča.

'Ta xci: a je počè:la ča'kat pret špiëlnan.

Kər je se je pərka'zu, je počè:la s'pe na'zaj uori:tə: »'Če liëp mò:ro ... 'kej kə me plažà:š, kùø 'bəl dà:la ja za te miët!«

»'Ja paj 'bəl 'tu tùø du'siçø.«

An 'kar je jà:u te besiëde, mo se so pərsta'vøle ró:je or na la'ue.

'Ta xci: je počè:la se tré:stə tej ší:ba an preštrà:šena u'sa je utek'la borlò:č¹⁹ təx 'hé mà:me.

Má:ma se je žé:nala,²⁰ kər jo je vi'dala, tej ée je b'la vi'dala še o'na zluòdja.

Prej ko moriëtə spè: se polož'tə z zdrá:ujan, za to xci: je š'lo 'uon veli:ko čà:sa an è:tu, tu uá:sə, je biëu ko ospùøt, kə je diëlu u'bi liëpo, kə je viëdu an z'nū še za psikò:loga:²¹ 'on an 'hé má:ma je so pomà:lə se venes'tə!

Má:ma je ni na'xala stà:t z rokò: tu ro'ke: jo je uči:la ši'uatə, ples'tə, zametà:tə k'rox, prà:tə, čis'tətə, ku'xatə an ta xci: se ni paj mà:j 'vić pərsta'vøla pred 'dan špiëlan.

Kako lep črnolasec

Te pravljice, ki so bile poučne za otroke in mladostnike, so nam pripovedovali, ko smo hodili k verouku. Bilo je neko dekle, lepo kot sonce, toda vzvišeno in ošabno kot nobeno drugo dekle.

Vedno je bilo pred ogledalom, se opazovalo in ličilo. Njena mati ji je vedno govorila, da lepota pride in gre, da je marljivost tista, ki naredi človeka lepega, četudi nima takega obraza, kot je njen. Dekle ni poslušalo, ampak je vseeno stalo pred ogledalom dolgo časa. Nekega dne se ji je v ogledalu prikazal lep fant, oblečen v črno. Ona ga je začela božati in govoriti: »Kako lep črnolasec ... kako si mi všeč.« In tako naprej. On se je nasmehnil in nenadoma izginil v nič, tako kot je iz nič prišel.

Dekle ga je pred ogledalom začelo čakati.

Ko se ji je prikazal, je spet začela govoriti: »Kako lep črnolasec ... kako si mi všeč. Kaj bi jaz dala, da bi te imela.«

»Jaz pa bi hotel tvojo dušico.«

In ko je izrekel te besede, so se mu na glavi postavili rogovi.

Dekle se je začelo tresti kot šiba in kriče je stekla k svoji mami.

Mama se je prekrižala, ko jo je videla, kot bi bila videla zlodeja tudi sama.

Pređen je to dekle ozdravelo, je preteklo veliko časa in v njeni vasi je bil kot neke vrste duhovnik, ki se je trudil, kot je vedel in znal tudi kot psiholog: on in njena mama sta se dekletu pomagala izvleči.

Mama ji ni nehala stati ob strani: učila jo je šivati, plesti, zamesiti kruh, prati, čistiti, kuhati in to dekle se ni nikoli več postavilo pred ogledalo.

4 V pripovedih je zabeležen tonemski naglas, ki pa zaradi njegove splošne neizrazitosti in slabe zaznavnosti v terskem narečju ni zanesljiv.

5 Ter. *lontri:na* 'verouk' (← it. *dottrina* 'verouk'). Pri ugotavljanju izposojenk iz furlanščine in italijanščine sem si pomagala z Grant dizionari bilengâl talian-furlan (2017) in Šlenc (2006).

6 ter. *braur'jasta* 'vzvišena' (← furl. *braure* 'hrabrost pogum, vzvišenost' + sln. *-jasta*)

7 ter. *supè:rba* 'ošabna' (← it. *superba* 'ošabna')

8 ter. *mà:j-d'na* 'nobena' (← it., furl. *mai* 'nikoli, nikdar' + sln. *edna* (< psl. **(j)edinъ* 'en, eden'))

9 ter. *si:mpər* 'vedno' (← furl. *simpri* 'vedno, zmeraj')

10 ter. *špiëlan* 'ogledalo' (prim. nem. *Spiegel* 'ogledalo')

11 ter. *mè:rkata* 'opazovati' (prim. nem. *merken* 'paziti, opazovati')

12 ter. *li:spata* < morda po premetu iz *lipšati* '*lepšati', to pa iz nar. primernika *lipši* za knjiž. *lepši*, ali < **ličpati*, to pa po progresivni asimilaciji iz **ličbbati*, izpeljanke iz **ličba* (Snoj, 2015); izraz je poznan tudi v knj. slov. kot *lišpati* 'krasiti, lepšati', vendar s kvalifikatorjem zastar.

13 ter. *belè:ča* 'lepota' (← furl. *bielece*, it. *bellezza* 'lepota')

14 ter. *brú:mən* 'marljiv, priden' (← srvnem. *vrum* 'vrl, koristen')

15 ter. *muzi:kəc* 'obrazček' (← furl. *music* 'gobec' (pri živalih), fig. tudi 'obraz' + sln. *-əc*)

16 ter. *ée* 'kako' (← furl. *ce* 'kako')

17 ter. *mò:ro* 'črn, črnolas' (← it. *moro* 'črn, črnolas', furl. *môr* 'črn, črnolas')

18 ter. *plažà:tə* 'biti všeč' (← furl. *plasé* 'ugajati, biti všeč')

19 ter. *borlò:č* 'kriče' (ter. *borlati* 'kričati, vpiti' ← furl. *berlá* 'kričati, vpiti')

20 ter. *ženà:tə* se 'pokrižati se' (← srvnem. *segen* 'blagoslov, znamenje križa')

21 ter. *psikò:loga* 'psiholog' (← it. *psicologo* 'psiholog')

Pripoved je zapisana v Subidu (it. Subit), povedala jo je Bruna Balloch.

V naslednji pripovedi je hudič obravnavan kot nekdo, ki se ga pameten človek ne ustraši, ampak ga celo prenese okoli. V Furlaniji so najbolj razširjene in poznane zgodbe o hudiču, ki ga prebrisan človek pretenta, povezane z mitom o nastanku Hudičevega mostu v Čedadu ali s tistim o nastanku svetišča na Stari gori (Malagnini, 2006, 431; Zanolli, 2016, 255), v katerih hudič v zameno za pomoč ljudem zahteva dušo prvega, ki prečka most. Toda pametni ljudje so čez most poslali psa ali kako drugo žival. V terski pripovedi z naslovom *Hudič an kontadin* pa hudiča pretenta prebrisan kmet. Hudič se kmetu ponudi,

da mu bo pomagal delati na njivi, če mu ta da to, kar »prileze« (vzklije) iz zemlje. Kmet hudiču poda lopato, sam pa se usede pod drevo in opazuje, kako hudič pripravi zemljo za sajenje krompirja. Kmet nato posadi krompir in ta raste. Poleti zlodej hodi na njivo gledat, kako krompir poganja, in se smeje kmetu, češ, kako bo sam pobral celotno letino. Jeseni pa kmet izkoplje iz zemlje krompir in hudiču pusti krompirjevko. Naslednje leto se hudič spet prikaže in želi v zameno za pomoč od kmeta to, kar raste pod zemljo. Prebrisan kmet tokrat posadi koruzo, jo pobere, hudiču pa pusti prazna stebila. Ta se, potem, ko vidi, da kmetu ne more do živega, osramočen vrne v pekel (Balloch, 2018, 168–169).

Xudi:ć an kontadi:n

'Dan člo'vek je naprau'ju na'a ní:uecō za usjã:tō kampiēr. Je pər'su tãx nè:mō 'dan xudi:ć an mo je jã:u: »Če mō 'daš tūō, kã veliēze zūōr na tlã:te ní:ue, ja tã 'ćon pomã:t diē'latã.«

'Te mō:ž mo je rá:do dà:u ləpã:to tu ró:ke an on je 'šu poči'uatō tu sięcō. Kər zem'lja je ča'kala 'nãme²² siēme, kontadi:n²³ je usjã:u ná'a kampiēr.

T'je poliēte zlūōdi je xo'du pole'jat, kã:ko je liēpo rá:stlo bí:uje²⁴ an se je smē:ju.

T'je u jè:sen kontadi:n je veko'pu 'uon z zé:mje ná'a kampiēr, an 'koš za ko'shan a je zne'su damò:u. Zlūōdjo je pù:stu bí:uje, 'tej kã so b'lã dakò:rdo.²⁵

Rabjã:no²⁶ zlūōdi se je uor'nu t'je u pa'ku, kər je vî:du, kã ni 'mu 'nãč.

Drù:o liēto vlã:žja se je spè: poka'zu ospodã:r od te ní:ue an zlūōdi mo je jã:u, dã mo 'će pomã:tō ko'pat, če tẽ:la 'bot mo je biēu dà:u tūō, kã je b'lo zrã:slo pod zé:mjo.

Mō:š mo je jã:u dã 'ja, mo je dà:u ləpã:to tu ró:ke an je 'šu tu sięcō poči'uat.

'Kər je b'lo 'nãme za usjã:tō, te fù:rbast²⁷ mō:š je usjã:u sie'rak.²⁸

T'je u jè:sen je velo'mu panò:le²⁹ debè:le tej brã:če³⁰ an zlūōdjo je pù:stu čãngo'je.³¹

'Te se je rab'ju an kontadi:n mō je jã:u: »Al ni:sã viē'du, kã mi mo'mo obutí:lo debé:lo an bí:stro muža'ne?«

An a je pù:stu z us'tam od'pãrtãx.

Hudič in kmet

Nek človek je pripravljajl svojo njivo, da bi v njej posadil krompir. K njemu je prišel hudič in mu je dejal: »Če mi daš, kar prileze iz te njive, ti bom pomagal delati.«

Ta mož mu je z veseljem dal lopato v roke in šel počivat v senco. Ko je zemlja čakala samo še na seme 'je bila pripravljena za sajenje', je kmet posadil krompir.

Poleti je hodil hudič gledat, kako lepo raste krompirjevka in se je smejal.

Jeseni je kmet izkopal iz zemlje svoj krompir in ga koš za košem znosil domov. Zlodeju pa je pustil krompirjevko, kot sta bila zmenjena.

Zlodej se je jezno vrnil v pekel, ker je videl, da ne more ničesar narediti.

Drugo leto spomladi se je spet prikazal gospodar njive in zlodej mu je dejal, da mu bo pomagal kopati, če mu tokrat da tisto, kar zraste pod zemljo.

Mož mu je dejal, da ja, dal mu je lopato v roke in šel v senco počivat.

Ko je bilo potrebno le še posaditi, je prebrisan mož posadil koruzo.

Jeseni je polomil koruzo, debelo kot roke, in zlodeju pustil le stebila.

Ta se je razjezil in kmet mu je dejal: »Ali nisi vedel, da imamo mi debelo obuvalo in bistre možgane?« In ga je pustil odprtih ust.

22 ter. 'nãme 'samo' (← furl. *nome* 'samo')

23 ter. *kontadi:n* 'kmet' (← furl. *contadin* 'kmet')

24 ter. *bí:uje* 'cima krompirja, krompirjevka' (prim. sln. *bil* 'steblo, rastlina' (Bezljaj, 1977, 21))

25 ter. *dakordo* 'dogovorjen/-al-o' (← it. *d'accordo* 'dogovorjeno')

26 ter. *rabjã:no* 'jezno' (< del. na -n. gl. *rabjati* (se) 'jeziti se' (← furl. *rabiãsi* 'jeziti se')

27 ter. *fù:rbast* 'prebrisan' (← it. *furbo*, furl. *furp* (starejše *furp) + sln. *-ast* 'prebrisan')

28 ter. *sie'rak* 'koruza' (← srlat. *syricum* 'rastlina Sorghum, koruzi podobna kulturna rastlina s podolgovatiimi povoščenimi listi in lati z veliko semeni')

29 ter. *panò:la* 'koruzni klas' (← furl. *panóle* 'koruzni klas, koruzni storž')

30 ter. *brã:č* 'roka' (← furl. *braç* 'laket, roka')

31 ter. *čãngo'je* 'koruzno steblo' (nejasno; ~ furl. *cjanusse* 'koruzno steblo')

Pripoved je zapisana v Subidu (it. Subit), povedala jo je Bruna Balloch.

Podoben motiv zmage nad hudičem, le da v zgodbi ne nastopa kmet, ampak krojač, je poznan na Tržaškem (Malagnini, 2006, 408). Krojač obuboža in ker ne ve, kako preživljati svojo družino, prosi za pomoč hudiča. Ta mu predlaga, da se med seboj pomerita v tem, kdo hitreje sešije par hlač. Če zmaga krojač, dobi zlato, če zmaga hudič, si za nagrado vzame krojačevo dušo. Krojač, ki svoje delo pozna zelo dobro, skozi šivankino uho potisne kratek sukanec, medtem ko hudič, prepričan o svoji prevladi, izbere dolgega. Ker mora z roko nit vleči na dolgo, se hitro utruji in tekmo izgubi.

ŠTRIJJE

Že pogled na etimološki izvor nekaterih splošno znanih slovenskih imen za čaravnice (gl. v Kropelj, 2008, 306) – npr. *coprnica* je nekdo, ki *copra*, kar izhaja iz bav. *srvenem. zoupern* 'čarati' (Snoj, 2015), *veščica* je ženski spol posamostaljenega psl. pridevnika **vēšīb* 'vešč, izkušen' (Snoj, 2015), *vračnica* izhaja iz psl. besede **vračь*, ki je prvotno pomenila 'čarovnika, tj. nekoga, ki z uroki odganja bolezni in hude duhove' (Snoj, 2015), – nam kaže, da gre za bitja z velikimi (nadnaravnimi) sposobnostmi. Poimenovanja z jedrom *baba*, npr. *kvatrna*, *sveta baba* (< psl. **baba* 'stara ženska') nam dodatno razkrijejo, da je bitje s posebnimi močmi staro, kar pomeni izkušeno.

Čarovništvo v vzhodni Sloveniji je dodobra tudi s teoretičnega stališča osvetlila Mirjam Mencej (2006, 2021), Vera Smole je iz lastne nastajajoče zbirke pripovedi dodala védenje o čarovnicah na Dolenjskem (Smole, 2017), sama pa bom pridala podatke o štrijah (← furl. *strie* 'čarovnica, coprnica, veščica'), kot čarovnicam pravijo v terskem prostoru. Zanje velja enako kot za čaravnice drugod, tj. da so demonična bitja z magičnimi močmi ali navadne ženske s sposobnostjo čaranja (Kropelj, 2008, 309; Smole, 2017, 74), za kar dokazuje najdemo tudi v pričujočih pripovedih Brune Balloch. Ena od njih, tj. Štrije tu ciekue (Balloch, 2018, 256), se osredotoča na prizadevanje vaškega župnika, ki je vedel, da se štrije v Subidu srečujejo enkrat na teden, da najde način, kako jih razkrinkati, saj so bile pomešane med običajnimi vaščankami. Noč za nočjo je iskal rešitev, dokler je ni našel v črni knjigi, in sicer v obliki magične formule v latinščini. Nekega dne je po večernicah, ko so ljudje odhajali iz cerkve, prebral te latinske besede. Nenadoma je skupina žensk začela bloditi po cerkveni ladji in ni mogla najti izhoda. Toda duhovnik po tem, ko je ugotovil, kdo so čaravnice in dobil potrditev, da so iz vasi, v črni knjigi ni mogel najti magičnih besed, s katerimi bi jih osvobodil, zato so ženske po cerkvi blodile celo noč. Drugo jutro, ko se je vrnil, so ga čaravnice obkrožile in raztrgale skupaj z njegovo črno knjigo. Ko so to storile, so našle vrata in se ena za drugo odplazile domov. Od takrat v vasi ni bilo več slišati o čarovnicah.

Slika 1: Linda Maestra! (avtor: Francisco Jose de Goya, Wikimedia Commons).

Štri:je tu cierk'ue

'Dan ospùot je vièdu, kə štri:je³² so b'le še t'la u Səbí:de, tej pou'sən. So diə'lale 'hɛx kò:ngrege³³ 'dan 'bot po tiəd'ne an 'on ni 'tu ta'a, ni 'tu ni diə'lajo slà:bo jù:dan, 'paj ni vièdu, 'kee so te štri:je za jen potru'catə³⁴ an jex men'datə.³⁵ Je lè:du 'fin³⁶ tə na tən 'čərnən li:bərne,³⁷ ka'ko jex moriətə obriəstə, kər so b'le zmiə'sane s tən drù:zən žè:nan.

Je lè:du ... lè:du, obrà:cu pà:žəne³⁸ nùjɔc an dà:n ...

Je biəu žej avəli:d,³⁹ kər mo je pà:dlo ó:ko tə na te besiədə, kə je lè:du (rà:nk Tí:nić jex je poz'nu, ma ja jex se ne naò:rdan⁴⁰ 'vić).

Ospùot je jà:u: »È:nje 'uəs 'man, 'uəs 'cɔn jè:tə tu skap'ce!« Vəčə'rənca se je fəni:la⁴¹ an on je prebrà:u to ri:jɔ⁴² besiəd pər lati:n.⁴³

Jú:djə so š'lə 'uon, ma 'dan liəp t'rop⁴⁴ žè:n se so blodi:le nap'rej ... na'zaj

... 'doʊ za ʊrà:tax an oʊ kò:rne.⁴⁵ Ni'so mo'le obriəstə ʊ'rat od cierk'ue za je'tə 'uon še o'ne. Tà:ko so mù:orle stà:tə è:tu cè:lo nùjɔc, zatùo kə ospùot ni 'mu obriəstə tə na 'tən 'čərnən li:bərne te drù:e besiədə pər lati:n, za jex liberà:tə⁴⁶ 'dan 'bot, kə je spoz'nu an zdovièdu, 'kee so te štri:je od nà:še uà:sə.

Je zuoniəla ju'trənca d'ru dà:n an ospùot je 'šu ta-s sakrešti:je⁴⁷ tu cier'ku za má:šo spiət: è:tu so ble š'ne ʊ'se te štri:je.

So dà:le ʊò:ku ná'a an a so ʊsə'a rəzprà:le. Mo so zè:le še te 'čərnən li:bər an a so rəzprà:le tə'kej, kə ni ostà:nu ciəu nè:nčər⁴⁸ čartò:n,⁴⁹ kə je dər'žu ʊ'se čà:rte⁵⁰ 'kop.

Tè:bot štri:je so obriədle ʊrà:ta an d'na po 'bot se so sfuli:le⁵¹ 'uon an so š'le damò:u.

Od tè:bot 'san t'la u ʊá:sə ni b'lo ne çù:tə ne vi'datə 'vić št'rij!

Čarovnice v cerkvi

Župnik je vedel, da so čarovnice kot povsod drugje tudi v Subidu. Enkrat na teden so se dobivale na svojih srečanjih in on ni hotel tega, ni hotel, da ljudem povzročajo težave, toda ni vedel, kdo so čarovnice, da bi jim zagrozil in jih izsiljeval. Iskal je celo v črni knjigi, kako bi jih našel, ker so bile pomešane med druge ženske.

Iskal je ..., obračal strani noč in dan ... Skoraj je že obupal, ko mu je oko padlo na besede, ki jih je iskal (pokojni Tinić jih je poznal, ampak jaz se jih ne spomnim več). Župnik je rekel: »Zdaj vas imam, ujel vas bom v skopec!«

Večernica je končala in on je prebral izbrano vrstico besed v latinščini.

Ljudje so šli iz cerkve, toda večja skupina žensk je blodila po cerkvi naprej ... nazaj ... do vrat in do kora. Niso mogle dobiti cerkvenih vrat, da bi šle ven tudi same.

Tako so, potem ko je župnik spoznal in ugotovil, kdo so čarovnice iz naše vasi, morale ostati notri celo noč, ker v črni knjigi ni mogel najti drugih latinskih besed, ki bi jih osvobodile.

Drug dan je zvonila jutrnjica in župnik je šel iz zakristije v cerkev, da bi zmolil mašo: tam so bile še vse čarovnice. Obkrožile so ga in ga vsega raztrgale.

Vzele so mu črno knjigo in so jo raztrgale tako, da ni od nje ostala niti platnica, ki je držala vse strani skupaj.

Takrat so čarovnice našle vrata in se ena za drugo splazile ven ter šle domov.

Od takrat v vasi ni bilo več ne slišati ne videti čarovnic.

32 ter. *štri:ja* 'čarovnica' (← furl. *strie* 'čarovnica, coprnica, veščca')

33 ter. *kò:ngrega* 'bratovščina, srečanje' (← it. *congregia* 'bratovščina', ~ furl. *congregazion* 'bratovščina')

34 ter. *potru'catə* 'zagroziti' (← srvnem. *trutzen* 'kljubovati, dražiti, jeziti')

35 ter. *men'datə* 'izsiljevati' (← furl. *mendà* 'popraviti, spremeniti, izboljšati')

36 ter. *fin* 'celo' (← furl. *fin* 'do')

37 ter. *li:bərən* 'knjiga' (← it. *libro*, furl. *libri* 'knjiga')

38 ter. *pà:žəna* 'stran' (← it. *pagina*, furl. *pagjine* 'stran')

39 ter. *avəlid* 'obupan, razočaran' (← furl. *avilít*, it. *avvilito* 'razočaran')

40 ter. *naò:rdatə* se 'spomniti se' (nejasno; ~ furl. *ricuardà*, it. *ricordare* 'spomniti se')

41 ter. *fəni:tə se* 'končati se' (← furl. *fini*, it. *finire* 'končati')

42 ter. *ri:ja* 'vrstica' (← furl. *rie* 'črta, vrstica')

43 ter. *pər lati:n* 'po latinsko' (← furl. *par* 'po', ← furl. *latin* 'latinski, latinsko')

44 ter. *t'rop* 'čreda, trop' (← furl. *trop* 'čreda'; besedo poznamo tudi v slovenskem knjižnem jeziku v pomenu 'četa, tolpa', kamor je bila prevzeta iz star. it. *tropo* 'čreda' (od tod je današnje it. *tropo* 'preveč')) (Snoj, 2015)

45 ter. *oʊ kò:rne* 'na koru' (← prek srvnem. *kōr*, stvnem. *chōr* iz lat. *Chorus* 'zbor, množica, ples več plesalcev') (Snoj, 2015), beseda *cōr* v istem pomenu je poznana tudi v furlanščini (it. *coro*)

46 ter. *liberà:tə* 'osvoboditi, izpustiti' (← it. *liberare*, furl. *liberà* 'osvoboditi, izpustiti')

47 ter. *sakrešti:ja* 'zakristija' (← clat. *Sacristia* ← *sacrista* 'mežnar' ← lat. *sacer* 'svet, bogu posvečen') (Snoj, 2015)

48 ter. *nè:nčər* 'niti' (← furl. *nancje* 'niti') (morda gre za naplastitev -r iz oziralnih zaimkov na furlansko osnovo; hvala recenzentu za to pripombo)

49 ter. *čartò:n* 'karton' (← furl. *čjarton* 'karton')

50 ter. *čà:rta* 'stran' (← furl. *čjarte* 'papir, stran')

51 ter. *sfuli:tə se* 'skrivaj se umakniti, splaziti se', glagol je onomatopejski in posnema pihanje vetra (Bezljaj, 1977, 133)

Pripoved je zapisana v Subidu (it. Subit), povedala jo je Bruna Balloch.

V njej lahko razberemo spomin na preganjanje sposobnih žensk s strani cerkvenih demonologov iz časa lova na čaravnice ter ljudski nauk, naj se nihče, niti duhovnik, ne vtika v čarovniške obrede.

Podoben motiv čarovniškega sabata je prikazan tudi v naslednji pripovedi, tj. Štrije, krivapete in aganis (Balloch, 2018, 208–210), le da se tokrat ne srečajo samo štrije, ampak tudi njim sorodna bitja, nadiške krivopete in furlanske agane.

Štrí:je, krivapé:te an agà:nis

Krivapé:te so mięle tu Nedí:ški doli:ni no velí:ko já:mo, è:tu o'ne so dięlale 'ńex strašięune mà:jše.

So klá:dle tu 'dan ve'lek ko'tou stǽrpè:ne trá:ęe, gǽ:be, no čarnięlo sá:dje, salamà:ndre,⁵² žá:be an ká:če.

Ka'da so parlož'le kà:kǽ nepri:dno kanà:jǽ,⁵³ ke so obriędle ta na po'tǽ.

So be kanà:je, ke nięso bó:ęale an so utjè:kale ta od xi:še, za ne je'tǽ spà:t, za je vi:date, ka'da so š'le po pǽ:te ta na 'ńex mè:tle.

Štrí:je so be stá:re, ýá:rde, so mięle be'rin⁵⁴ nųǽ an so mięle mù:zo⁵⁵ pǽ:ęno bruš'ke,⁵⁶ lǽ:se so be dó:ęe an zagropà:ne.⁵⁷

So be oblięčene tu stà:re dó:ęe an oblé:kane⁵⁸ kǽ:tule,⁵⁹ čá:rne xá:le an so ble bųǽš. So mięle velí:ke zelé:ne nó:e tej žá:be an ta na kųǽnc so be obrà:čene ée zà:t.

'ńex xó:ja na ba ská:kuć s pà:lecami, ke so mięle ta na kǽ:ncu zatǽ:čene rǽ:čǽ, ke so bod'le.

'Koj 'dan 'bot na mięsac so mięle ta na rà:manax 'koš, ole 'dan žá:kej, ke e bi pǽ:ęan usa'ęa te'a, ke te serviǽ:lo⁶⁰ za skų:pnǽ večè:rjǽ. U'sak e parnè:soę kà:kǽ dob'ro rięč od s've doli:ne.

Štrije, krivopete in agane

Krivopete so imele v Nadiški dolini veliko jamo, v kateri so prirejale svoje strašljive maše.

V velik kotel so dajale strupene trave, gobe, rdeče sadje, močerade, žabe in kače.

Včasih so priložile kakega porednega otroka, ki so ga našle na poti.

Nekateri otroci niso ubogali in so uhajali od hiše, da ne bi šli spat in da bi videli, kje so šle po poti na svojih metlah.

Štrije so bile stare, grde, imele so majav nos in obraz poln bušk, lasje so bili dolgi in zavozlani.

Oblečene so bile v stara dolga in zakrpana krila, črne halje in so bile bose.

Imele so velike zelene noge in na koncu so imele obrnjena stopala.

Hodile so poskakujoč s palicami, ki so imele na koncu zamotane stvari, ki bodejo.

Samo enkrat na mesec so imele na ramenih koš ali žakelj, ki je bil poln vsega, kar jim je služilo za skupno večerjo.

Vsak je prinesel kako dobro stvar iz svoje doline.

52 ter. *salamà:ndra* 'močerad' (← it. *salmandra*, furl. *salmandrie* 'močerad')

53 ter. *kanà:ja* 'otrok' (← furl. *canai* 'deček, fantek', *canaie* 'deklica', *canae* 'otroci')

54 ter. *bè:ra* 'cunja'; *be'rin* 'kot iz cunje, cunjast'; v tem primeru v prenesenem pomenu 'zmečkan', tudi 'majav'

55 ter. *mù:za* 'obraz' (← furl. *muse* 'obraz')

56 ter. *brù:ška* 'mozolj, krasta' (← furl. *bruse, gruse* 'krasta')

57 ter. *zagropà:n* 'zavozlan' (← furl. *grop* 'vozel')

58 ter. *oblé:kan* 'pokrpan' (← furl. *blec* 'krpa')

59 ter. *kǽ:tula* 'ženska obleka' (← furl. *cǽ:tule* 'ženska obleka')

60 ter. *serviǽ:lo* 'služiti' (← furl. *servi*, it. *servire* 'služiti')

Pripoved je zapisana v Viškorši (it. Monteaperta), povedal jo je Arturo Blasutto.

V njej je zabeležen motiv kuhanja posebne juhe, ki ga Nicoloso Ciceri (2002, 490) omenja tudi za druge kraje Furlanije, le da je navadno povezan tudi s plesom.⁶¹ Čarovnice naj bi na vrhuncu svojega plesnega rituala na ogenj pristavile velik lonec z vodo, v katerega so vrgle krastače, žabe, škorpionje, gade, močerade, netopirje in še kakega otroka, ki so ga ukradle po poti. Njihov ples je trajal celo noč v pričakovanju pokušine njihove juhe. Če se je zgodilo, da je katero od štrij oplazil prvi jutranji žarek, da je zaslišala petje petelina ali jutranje zvonjenje avemarije, se je vsa mršava zgrudila na tla ali bila prisiljena plesati do svojega konca (Malagnini, 2006, 362–363; Nicoloso Ciceri, 2002, 490). Kuhanje posebnih jedi kot enega od identifikacijskih znakov čarovnic, ne sicer v povezavi z njihovim shodom, omenja tudi Smole: da je čarovnica, so vaščani vedeli po tem, ker je ženska kuhala močerade (Smole, 2017, 75).

Zanimivo je, da imajo v pričujoči pripovedi tudi štrije nazaj obrnjena stopala, česar v drugih pripovedih Brune Balloch ne zasledimo. Omemba, da prihajajo krivopete z Nadiškega, potrjuje tudi ugotovitve raziskave Barbare Ivančič Kutin, ki teh bitij na širšem območju Tera ni zasledila. Na podlagi terenskih zapiskov Marije Jagodic (Makarovič) in Milka Matičetovega ter z lastnim poizvedovanjem na terenu jih je našla le v Breginjskem kotu ter njemu bližnji vasi Prosnid (Prosenicco), ki je danes na italijanski strani meje (Ivančič Kutin, 2016a, 173; 2016b, 176), torej na obrobju terskega prostora. Enako kot krivopete (gl. tudi Ivančič Kutin, 2018b, 38–40) so v pripovedi tudi štrije in agane opisane kot ljudožerke, kar sicer za agane po nekaterih virih v splošnem ne velja (Malagnini, 2006, 426), po drugih pa so prav tako kruto kanibalske kot krivopete (Battaglia, 1998, 120). In kdo so pravzaprav agane, katerih sledi najdemo po celotni Furlaniji, posebej pa na območju predgorja ob cesti, ki vodi iz Čedada v Čento (Malagnini, 2006, 427), torej tam, kjer se terski in nadiški govori stikajo s furlanskimi?

Nekateri viri agane (furl. mn. aganis, ed. agane, it. anguana) opisujejo kot čarovnice z visečimi prsmi, katerih skrivališča so karnijske jame v bližini vode (Nicoloso Ciceri, 2002, 430), drugi jih označujejo kot vodne nimfe, ki živijo v bližini potokov in se kopajo v mesečini lune. S svojo milozvočno pesmijo kot gorske vile ali sredozemske sirene v svoje jame privabljajo moške, ki jih zasušnijo ali zakoljejo in požrejo (Battaglia, 1998, 116). Svoj plen presenetijo, ko hoče zaplavati, ga ujamejo za noge in ga prepletejo s svojimi dolgimi lasmi

(Nicoloso Ciceri, 2002, 430). Tretji viri jih vidijo kot figure z videzom žensk, ki oblečene v zeleno živijo ob potokih in si ne želijo, da jih kdo vidi, se jim približa ali da bi jim ljudje ukazovali (Zanolli, 2016, 238). V sebi imajo dvojno nprav: včasih so dobre in lepe, ljudem naklonjene, tako jim pomagajo pri košnji in spravilu sena, pri nabiranju drv v gozdu ali kot pastirice pri pašnji na gorskih travnikih (Zanolli, 2016, 238), včasih pa se pretvarjajo, da so perice, ki gredo k potoku prat perilo, nenadoma pa se spremenijo v kače (D'Orlandi & Cantarutti, 1964, 18).

Če za agane velja, da jih ljudje vidijo tudi kot dobre, krivopete celo predvsem kot dobre – »so ble kajšne garde an kajšne lepe ku te druge žene, pa niso ble žleht« (Ivančič Kutin, 2018b, 36) –, pa štrije v terskem prostoru, vsaj sodeč po njihovi obravnavi v knjigah Brune Balloch, dojemajo predvsem kot hudobne. Za štrijo in torej hudobno so imeli vsako starejšo žensko, ki je v svojem okolju izstopala kot zelo »kapana« 'sposobna'. Četudi se je pokazala kot dobrega srca in je ljudem rada pomagala, so jo zaradi širjenja slabega glasu o njej, ki je prihajal iz lastne družine, iz družbe izobčili, sama pa je ob tem bridko jokala, kot je zapisano v pripovedi z naslovom Štrije (Balloch, 2018, 254). Začelo se je s tem, da je njena snaha rodila dvojčici, od katerih je ena umrla. Snaha je krivdo za to naložila svoji tašči ter naokoli brezsravno pripovedovala, kako je na lastne oči videla, da je tašča deklenco »uštrijala« v mačko. Ljudje najprej tega niso verjeli, toda tašča je bila vedno bolj žalostna in dobila je »ardo poledalo« 'grd pogled' – kar denimo tudi Smole navaja kot ljudski dokaz, da gre za čarovnico (Smole, 2017, 70) –, da so jo tudi vaščani začeli imenovati štrija. Tako »čarovnico«, ki dejansko v tem primeru to ni, bi lahko glede na Mencejevo delitev označili za vaško čarovnico, ki dobi sloves čarovnice s »postopnim stopnjevanjem splošnega konsenza« glede njenih, v tem primeru domnevno škodljivih dejanj (Mencej, 2005, 203–204, prim. tudi Mencej, 2021, 138–139).

Da »so ble žene zlo kunštne 'pametne' an zlo inženjane 'podjetne'« (Ivančič Kutin, 2018b, 36), so ljudje priznavali tudi krivopetam. Obojim pa je skupno, kar je Nicoloso Ciceri zapisala za agane, in sicer, da to niso »nežna, bukolična bitja poetične klasične mitologije, ampak so skoznje naši predniki projicirali surovost in neizprosnost svojih življenjskih pogojev« (Nicoloso Ciceri, 2002, 433).

V nadaljevanju bom na izbranih primerih iz pripovedi prikazala nekatere naglasne, morfološke, besedotvorne, skladske značilnosti ter posebnosti na leksikalni ravni, ki dokazujejo samosvoj

61 Po pripovedih Zanollija pa naj bi veliko štrij živelo v krajih okoli Pozzuola blizu Vidma, največ v njegovem zaselku Santa Maria di Pozzuolo, kjer poznajo rek: »A Sante Marie, ogni ciase une strie« (V vasi Santa Marija je v vsaki hiši ena štrija) (Zanolli, 2016, 322).

razvoj terskega narečja, razpetega med izolirano-stjo od drugih slovenskih narečij in tesno romansko soseščino.

JEZIK OBRAVNAVANIH PRIPOVEDI

Osnovne naglasne značilnosti

Za lažje razumevanje transkribiranih besedil naj navedem osnovne terske naglasne premike. Za celotno narečje je značilna odsotnost umika naglasa s končnega kratkonaglašene zloga na prednaglasni kratki zlog, npr. isln. *ženà > ter. že'na, ter na prednaglasni polglasnik ali prednaglasno nadkračino, npr. isln. *māglà > ter. ma'la. Nesplošno slovensko narečno inovacijo predstavljajo umik naglasa s končnega cirkumflektiranega zloga, npr. isln. *okô > ter. ó:ko, isln. *večēr > ter. vé:čer, ki je značilen za pretežni del terskega narečja, ter pomik naglasa z začetnega akutiranega zloga, npr. isln. *zima > ter. zi(:)'ma, in s predpredzadnjega akutiranega zloga za zlog proti koncu besede, npr. isln. *pàlica > ter. pa(:)'lica, ki sta značilna za vzhodni del narečja (Ježovnik, 2019, 24, 29; Ježovnik, 2020b, 83).

Morfološke značilnosti

V mestniku ednine samostalnikov moške in srednje ojevske sklanjatve je ohranjena končnica -e (< *-ē), npr. u Səbí:de, tu špiəlnə 'v ogledalu', ou kò:rne 'na koru'.

Končnice dajalnika, mestnika in orodnika ajevske sklanjatve so se posplošile v ostale sklanjatvene vzorce (npr. ta na rà:manax, 'dou za ȳrà:tax) in po tej analogiji se je samoglasnik a posplošil v končnici orodnika ednine moške in srednje ojevske sklanjatve (npr. pret špiəlnan, za ko'shan).

Končnica -mi se je razširila od ujevske in ijevske sklanjatve ter pod vplivom imenovalnika in tožilnika množine dobila obliko -am(i) (Ramovš, 1952, 49), npr. z ù:stam.

V mestniku ednine ajevske sklanjatve je značilna ohranitev končnice -e pri prvotno mehki sklanjatvi, npr. pər te xí:še, ki se je posplošila tudi na prvotno trdo sklanjatev, npr. ta na 'ñex mè:tle, na tlà:te ñi:ȳe.

Posebnost v slovenskem merilu predstavlja naglašena končnica -e v rodilniku množine samostalnikov ajevske sklanjatve, npr. so miəle mù:zo pò:ȳno bruš'ke, znana sicer tudi v drugih zahodnih slovenskih narečjih (več o tem gl. v Ježovnik, 2019, 24–25).

Od slovenskega knjižnega jezika se v terskem narečju razlikuje raba povratnega namesto nepovratnega glagola in nasprotno, npr. blodi:tə se 'bloditi'.

Prihodnji čas se tvori na dva načina: z zvezo glagola hoteti v sedanjem času in nedoločnika, npr. ja tə 'çon pomà:t diə'lata, 'ȳas 'çon jè:tə tu skap'ce, ki je najpogosteje uporabljeni način, ter z

zvezo pomožnega glagola biti v prihodnjem času in preteklega deležnika. V narečju se rabi predpreteklik, v pogojnem odvisniku skupaj s povednim naklonom, kar je sicer značilno tudi za nadiško narečje, npr. Má:ma se je žé:nala, kər jo je vi'dala, tej će je b'la vi'dala še o'na zluódja (več o tem gl. v Zuljan Kumar, 2013, 249–250).

Krajevni predlogi so okrepljeni s krajevnimi prislovi: t'je u jè:sen, je 'šu ta-s sakrešti:je 'tam iz', or na la'ȳe 'gor na glavi'.

Besedotvorne značilnosti

Nekaj neprevzetega besedišča, zapisanega v obravnavanih pripovedih, izkazuje besedotvorno drugačnost v primerjavi s knjižnim jezikom, npr. glagol venes'tə 'izvleči se' vsebuje psl. predpono *vy-, ki jo je v drugih slovenskih narečjih in knjižnem jeziku izpodrinila predvsem predpona iz-, npr. še ter. vekopà:tə 'izkopati', valiəstə 'izlesti' = 'pokukati, vznikniti iz zemlje', velomì:tə 'polomiti (koruzo)', vlà:žja 'spomladi'. Predpona po- pri glagolih izraža začetek glagolskega dejanja (počè:tə 'začeti', posmie'xatə se 'zasmejati' se). Za narečje so značilne heteromorfne tvorjenke (tj. tvorjenke z morfemi iz različnih jezikov) (Ježovnik, 2020a, 269), npr. muzi:kəc (← furl. music + sln. -ec), zagropà:n (← sln. za- + furl. grop + sln. -an), furbast (← furl. furb- + sln. -ast), brai:ȳrast (← furl. braur- + sln. -jast), borlò:ć (< ter. borlà:tə (← furl. berlà) + sln. -oć).

Skladenjske značilnosti

Tersko narečje za izražanje svojine namesto svojilnih zaimkov za tretjo osebo ednine in množine (dvojina se izraža z množinskimi oblikami) uporablja starejši način, tj. rodilniške oblike osebnih zaimkov, npr. 'ñe má:tə 'njena mati', će'lix ñi:ma dna'a muzi:kəca tej 'ñe 'kot je njen', podobno tudi namesto povratnosvojilnega zaimka, npr. 'dan člo'vek je napraȳ'ju ña'a ñi:ȳeco 'svojo njivico', vendar ne vedno, npr. ȳsà:k e parnè:sou kà:kə dob'ro riəč od s've dolì:ne (s've po kontrakciji < svoje).

V določenih primerih ni ujemanja med odnosnico in njenim določilom (npr. z ustam odprtih).

Romanski vpliv predstavlja desna stava ujemanja pridevniškega prilastka, npr. obuti:lo debé:lo, predložne zveze, npr. od ná:še ȳá:sə 'iz naše vasi', na li:bərnə 'v knjigi', 'dan 'bot po tìedne 'enkrat na teden', predložna zveza za + nedoločnik v vlogi namernega odvisnika, npr. kùə 'bəl dà:la ja za te miət, za je vi:date 'da bi jih videli', za ne je'tə spà:t 'da ne bi šli spat', raba deležij in deležijskih polstavkov na -ć, npr. skakuć 'poskakovaje', borlò:ć 'kriče', ter podvajanje osebkā z odvečnim zaimkom (t. i. pleonastičnim pronomenom), tj. raba naslonske oblike osebnega zaimka ob imen-

ski besedni zvezi ali naglasni obliki osebnega zaimka, kot je znano v furlanščini (npr. *'ñex xó:ja na ba = njih hoja ona je bila*),⁶² ki pa ni poznano po celotnem terskem območju. Odvečni zaimek lahko vidimo samo v zgodbi, ki je bila zapisana v Viškorši, ne pa tudi v tistih, zapisanih v Subidu. Verjetno je po romanskem modelu okrepljena tudi raba nedoločnega (*'dan člo'vek, 'dan xudì:é, je brú:nost, kə nardì: dna'a človiëka lí:ëpaa, je b'la na xci:)*) in določnega člena (*te fù:rbast mō:š, 'ta xci:)*). Romanski vpliv predstavlja tudi raba preteklega časa v predmetnem odvisniku za izražanje istodobnosti. V slovenskem knjižnem jeziku se namreč istodobnost izraža s sedanjikom nedovršnega glagola ne glede na čas v glavnem (oziroma nadrednem) stavku, npr. *t'je poliëte zliùdi je xo'du pole'jat, kà:ko je liëpo rá:stlo bí:uje 'kako lepo raste', 'dan ospùot je viëdu, kə štri:je so b'le še t'la u Səbi:de 'so tudi tukaj v Subidu', verjetno tudi v primeru 'ñex xó:ja na ba ská:kuć s pá:lecami, ke so miële 'ki imajo' ta na kò:ncu zatò:čene rè:čə, ke so bod'le 'ki bodejo'.*

Po romanskem modelu je izpuščen anaforični zaimek za konektorjem *ki*, v slovenskem knjižnem jeziku morajo namreč imeti prilastkovi odvisniki, uvedeni s konektorjem *ki*, anaforično navezovanje v neimenovalniških sklonih vzpostavljeno z zaimkom (Zuljan Kumar, 2013, 251), npr. *Ka'da so parlož'le kà:kə nepri:dno kanà:jo, ke so obriëdle ta na po'tə 'ki so jo našle'.* Verjetno predstavlja romanski vpliv tudi raba nedoločnika v besedni zvezi *p'rej ko moriëtə se spē: polož'tə z zdrá:ujan* ter povednega naklona v pogojnem odvisniku za pretekli čas, saj se ta v pogovorni italijanščini in furlanščini lahko rabi namesto konjunktiva, npr. *če tē:le 'bot mo je biëu dà:u 'tuə, kə je b'lo zrà:stlo pod zē:mjo, če je b'la vi'dala še o'na zluqđja.*

Besedišče

Bralcu najprej padejo v oči številne izposojenke, največ iz furlanščine, kot so: *kontadi:n, brà:č, panò:la, belè:ča, mù:za, brù:ška, štri:ja, kanà:ja, kò:tula, ri:ja, čartò:n, éà:rta, plažà:tə, borlò:é, fəni:tə se, men'datə, pər lati:n, a'vəlid, tē:bot, rabjā:no, si:mpər, čē 'kako', 'nəme, 'fin, nē:ncər.* Veliko manj je izposojenk iz italijanščine: *lontri:na, psikò:logo, kongrè:ga, mò:ro, supè:rba, dakò:rdo,* nekaj je takih, za katere ni jasno, ali so prišle iz furlanščine ali italijanščine, npr. *salamà:ndra, liberà:tə, servi'ja:tə,* nekaj izposojenk pa je iz nemščine iz različnih razvojnih obdobj, npr. *sie'rak, brú:mən, ženà:tə se, potru:catə.*

Nekatere neprevzete terske besede imajo podobno ali enako glasovno podobo kot besede v slovenskem knjižnem jeziku, vendar drug pomen (lahko tudi soroden pomenu v knjižnem jeziku), npr. beseda *pra'vəca* pokriva širše pomensko polje kot knjižna beseda *pravljica*, saj jo govorniki terskega območja uporabljajo kot sopomensko besedi zgodba, pripoved, *xci:* poleg 'hči' pomeni tudi 'dekle', *si:n* poleg 'sin' pomeni tudi 'fant', *le'datə* poleg 'gledati' pomeni tudi 'iskati', *liëp* poleg 'lep' pomeni tudi 'velik' (*'dan liëp t'rop žè:n*), *má:šo spi:ëtə* pomeni 'zmoliti mašo', *jù:patə* 'misliti, meniti', *zdoviëdatə* 'ugotoviti', *pole'jatə* 'gledati, preverjati', *čərnè:l* 'rdeč', *rá:do* 'z veseljem', *zù:r* 'ven', *t'la* 'tukaj', *po'usen* 'povsod', *koj* 'samo', še 'tudi', če ne 'razen'. Druge besede imajo podobno glasovno podobo, vendar ne enako in isti pomen kot v slovenskem knjižnem jeziku, npr. *muža'ne* 'možgani', ki so v terskem narečju srednjega spola, *obuti:lo* 'obuvalo', *mà:jša* 'maša', *ská:pce* 'skopec, past', *jut'rəncə* 'jutrnjica', tudi 'jutrnica', *strašijəuna* 'strašljiva', *mò:rjetə* 'moči', *stà:tə* 'biti, ostati', *jè:tə* 'ujeti, uloviti', *otè:ti* 'morati', *ta'kej* 'tako', *kùə* 'kako', v zahodnih terskih govorih tudi 'kaj, kar', *'kee* 'katere', *kò:dor* 'koder, kjer', *'kop* 'skupaj', žej 'že', *paj* 'pa', *an so be bùəš* 'bose' (pridevnik *bùəš* pozna samo eno obliko). Nekatere (predvidoma) neprevzete besede so razumljive samo govorcem terskega (ter morda rezijanskega) narečja, npr. *zatò:čen* 'zamotan, zavit', *bè:ra* 'cunja', *obriëtə* 'najti', *mè:ndatə* 'izsiljevati', *tlà:te* 'te tukaj', *tjenəka'da* 'nenadoma', *è:nje* 'zdaj', *u'bi* 'bolj', *tej* 'kot'.

Beseda *klà:stə* 'polagati, dajati' ima v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* kvalifikator star., beseda *usjā:tə* 'posejati' v slovenskem knjižnem jeziku ni več v rabi.

Samo za tersko narečje je značilna tudi besedna zveza *je diëlu u'bi liëpo, kə je viëdu an z'nu* (je delal bolj lepo, kot je vedel in znal) 'je delal najbolje, kot je znal'.

ZAKLJUČEK

Če povzamem glavne jezikovne značilnosti na morfološki, besedotvorni, skladenjski in besedni ravni (glasoslovnih značilnosti v prispevku nisem analizirala), kot se kažejo v obravnavanih pripovedih, so te naslednje: ohranjene so nekatere arhaične končnice, kot je končnica *-e* v dajalniku in mestniku ednine samostalnikov moške in srednje ojevske sklanjatve ter enaka končnica v mestniku ednine ajevske sklanjatve. Končnice dajalnika,

62 Beseda *ba* je nesestavljena oblika preteklika glagola *biti* ž. sp. V terskem narečju so poznane naslednje nesestavljene oblike preteklika: »m. sp. *bi:/bj*, ž. sp. *bà:/ba*, sr. sp. *bò:/bo* (≠ 3. os. ed. prih. *bò:!*), mn. m. sp. *bi:/bi*, ž. sp. *bè:/be*), ki verjetno predstavljajo prvotne oblike aorista, na katere so se naplatile spolske končnice« (Ježovnik, 2018, 102).

mestnika in orodnika ajevske sklanjatve so se posplošile v ostale sklanjatvene vzorce, končnica *-mi* se je razširila od ujevske in ijevske sklanjatve ter pod vplivom imenovalnika in tožilnika množine dobila obliko *-ami*. Značilna je predpona *ve-* (< psl. **vy-*), in predpona *po-*, ki označuje začetek glagolskega dejanja. Na skladijski ravnini med arhaične posebnosti narečja spada raba roditeljskih oblik osebnih zaimkov za izražanje svojine namesto svojilnih zaimkov za tretjo osebo ednine in množine, veliko je romanskega vpliva (v stavi ujemalnega pridevniškega prilastka, posebnih predložnih zvezah, rabi deležij, pleonastičnem zaimku, sosledju časov v predmetnem odvisniku). Na besedni ravnini so značilni romanizmi, med katerimi prevladujejo furlanizmi. Kar se tiče neprevzetega besedišča v terskem narečju, obstajajo besede, ki imajo enako ali podobno glasovno podobo kot tiste v slovenskem knjižnem jeziku, vendar drugačen pomen, besede, ki imajo podobno glasovno podobo in isti pomen kot v knjižnem jeziku ter besede, ki so razumljive samo govorcev terskega območja ali le njegovih krajevnih govorov.

Če povzamem glavne značilnosti hudiča in štrij v terskem prostoru, velja omeniti, da hudiča dojemajo kot zlo bitje, ki se prikazuje v podobi čudnega človeka z ognjenimi očmi ali v kosmati podobi z repom, ki straši ljudi in zavaja mlada dekleta, hkrati pa tudi kot nekoga, ki ga prebrisan človek lahko pretenta, kar je motiv, ki je zelo znan po Furlaniji (npr. v pripovedi o Hudičevem mostu v Čedadu). Terske štrije so kot druge slovenske čarovnice znane po grdem pogledu, ki naj bi bil eden od znakov, da je pred teboj čarovnica, prav tako so

stare in grde kot dolenske ali štajerske čarovnice. Tudi one prirejajo svoje shode, vendar se na njih družijo s prijateljicami, ki so mitična bitja, značilna za Beneško Slovenijo, tj. s krivopetami, in tistimi, ki niso slovenska, ampak furlanska vodna bitja in se imenujejo agane. Razlikujejo se tudi po tem, da nimajo slovenskega imena, ampak so jim ljudje nadeli tujega, morda tudi zato, da do njih vzpostavijo potrebno distanco, saj nikoli ne veš, kdaj te lahko »oštrjajo«. Če sklepamo po pripovedih Brune Balloch, so terske štrije zelo krvoločne in kanibalske, po poti na shod mimogrede pobežejo kako »kanaljo«, ki ne uboga svojih staršev in jo uporabijo kot osnovo za juho poleg kač, močeradov in kar je še nepriljudnih živalskih bitij, ali pa brezkompromisno raztrgajo vaškega župnika, ki jih je razkril. Ko jih srečamo, je najbolje, da se držimo stavka, ki se ga je navadila govoriti terska deklica v bran pred čarovniško močjo v eni od pripovedi z naslovom Štrija!, potem, ko je na stezi srečala štrijo '*Son hitièla lò:št te debé:lə pà:uac tə met kazà:lec an 'son uorì:la: »Bùox te 'ne di: mò:é!«*'⁶³ (Balloch, 2018, 364).

KRAJŠAVE

bav. srvnem. = bavarsko srednjevisokonemško, clat. = cerkvenolatinsko, ed. = edninsko, furl. = furlansko, isln. = izhodiščnoslovenski, it. = italijansko, kor. nem. = koroško nemško, mn. = množinsko, nem. = nemško, psl. = praslovansko, sln. = slovensko, srvnem. = srednjevisokonemško, star. = starinsko, star. it. = staroitalijansko, stfrc. = starofrancosko, ter. = tersko, ~ = proti

63 »Naj ti bog ne da moči!«.

FOLKTALES OF THE DEVIL AND WITCHES IN THE TER/TORRE VALLEY DIALECT OF SLOVENE

Daniła ZULJAN KUMAR

ZRC SAZU, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: DZuljan@zrc-sazu.si

SUMMARY

In four narratives about two mythical creatures from the Ter/Torre mythological world, the article demonstrates how the imaginary world of Slovenes in the Ter/Torre Valleys is characterized by a deep connection with Friuli, as evidenced by the fact that Italian researchers are also interested in the Ter/Torre mythological world. The presented narratives show that Slovenes see the devil in this area as an evil creature, which appears in the image of a strange man with fiery eyes or in a furry image, which scares people and deceives young girls, but also as someone who can be deceived by a cunning man, which is a motif that is very famous in Friuli. Ter/Torre's witches, like other Slovene witches, are known for their ugly look, which is supposed to be one of their identification marks. They also organize their gatherings, but they socialize with friends, who are mythical creatures typical of Slavia Veneta, i.e. krivopete, and those who are not Slovene but Friulian aquatic creatures and are called aganis. The language of the stories is the Ter/Torre dialect of Slovene, which on the one hand is archaic, as indicated by e.g. some suffixes of non-nominative cases, the prefix *ve-*, words that are marked as obsolete in the Slovene standard language, while on the other hand the syntax and vocabulary show the influence of especially the Friulian language as a language in contact.

Keywords: dialectal stories, Ter/Torre Valley dialect, devil, witches

VIRI IN LITERATURA

Balloch, Bruna (2010): Mlada lipa: pravece domah narete: izbor besedil iz publikacije Mlada lipa = testi scelti dalla pubblicazione Mlada lipa. Dapit, Roberto, Trusgnach, Lucia & Danila Zuljan Kumar (ur.). Čedad, Kulturno društvo Ivan Trinko = Circolo culturale [Ivan Trinko].

Balloch, Bruna (2018): Lučice na oknah: naš sviet pouan naposebnosti = il nostro mondo pieno di meraviglia. Dapit, Roberto, Trusgnach, Lucia & Danila Zuljan Kumar (ur.). Čedad, Kulturno društvo Ivan Trinko = Cividale del Friuli, Circolo culturale [Ivan Trinko].

Battaglia, Raffaello (1998): La »Vecchia col fuso« e la filatura del lino nelle tradizioni popolari. V: Gri, Gian Paolo & Giuliana Valentinis (ed.): I giorni del magico. Riti invernali e tradizioni natalizie ai confini orientali. Gorizia, Editrice Goriziana, 116–134.

Bezljaj, France (1977): Etimološki slovar slovenskega jezika. Prva knjiga. A–J. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Ermacora, Davide (2009): Intorno a Salvans e Pagans in Friuli: buone vecchie cose o nuove cose buone. Atti dell'Accademia San Marco 11, 477–502.

Ermacora, Davide (2019): La Società filologica friulana e gli studi sugli esseri immaginari del folklore. In: Tilatti, Andrea (ed.): Gli studi sugli esseri immaginari del folklore. In Friul 1919–2019. XCVI congresso sociale, Udine, 6 ottobre 2019. Udine, Società Filologica Friulana, 247–261.

Dapit, Roberto (2006): Zgodbe o živalih in baje-slovnih bitjih v ustnem izročilu Terske doline. V: Kožuh, Milena: Terska dolina. Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedil, sliki in pesmi. Celje, Gorica, Celjska Mohorjeva družba, Goriška Mohorjeva družba, 269–275.

D'Orlandi, Lea & Novella Cantarutti (1964): Credenze sopravvienti in Friuli intorno agli esseri mitici. Cefastu? Rivista della Società Filologica Friulana, 40, 1, 17–41.

Grant dizionari bilengâl talian-furlan (2017). Udine, Centri Friul Lenghe. <https://arlef.it/strumenti/grant-dizionari> (zadnji dostop: 2020-12-05).

Ivančič Kutin, Barbara (2016a): Krivopete: Wild Women with Backward-facing Feet in Slovenian Folk Narrative Tradition. Folklore, 127, 2, 173–195.

Ivančič Kutin, Barbara (2016b): Bivališča "krivopet": lokacije in mikrotoponimi. Studia mythologica Slavica, 19, 169–185.

Ivančič Kutin, Barbara (2018a): Zagovori v terenskih zapisih iz Benečije. V: Žele, Andreja & Matej Šekli: Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm. Ljubljana, Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 207–220.

Ivančič Kutin, Barbara (2018b): Krivopete. Divje žene z nazaj zasukanimi stopali v slovenski folklori. Ljubljana, Založba ZRC.

Ježovnik, Janoš (2018): Slovenski jezik v Terskih dolinah. V: Žele, Andreja & Matej Šekli: Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm. Ljubljana, Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 95–107.

Ježovnik, Janoš (2019): Notranja glasovna in naglasna členjenost terskega narečja slovenščine. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta v Ljubljani.

Ježovnik, Janoš (2020a): Samostalniške izpeljanke v terskem narečju slovenščine (govor kraja Ter/Pradellis). Philological studies, 2, 18, 253–272.

Ježovnik, Janoš (2020b): Slovenski jezik v Videmski pokrajini. V: Stanonik, Marija & Irena Potočnik (ur.): Vartac, moj vas. Slovenska narečna besedila in risbe otrok iz Benečije, Rezije in Kanalske doline. Glasovi, 55. knjiga. Špeter, Študijski center Nediža, Ljubljana, Založba ZRC, 73–87.

Kropej, Monika (2008): Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja. Celovec, Mohorjeva založba, Ljubljana, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Celovec, Narodopisni inštitut Urban Jarnik.

Kropej Telban, Monika (2015): Ustno izročilo ob severni slovensko-italijanski meji. V: Dapit, Roberto, Ivančič Kutin, Barbara & Špela Ledinek Lozej (ur.): Le collezioni uniscono. Zbirke povezujejo. Udine, Univesità degli Studi di Udine. Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere, 127–149.

Maily von, Anton (2004⁶): Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie. Gorizia, Editrice Goriziana.

Malagnini, Francesca (2006): Miti e leggende. Il Friuli Venezia Giulia 1. Enciclopedia tematica 1. Il carattere di una regione. Milano, Touring Editore srl, 351–449.

Mencej, Mirjam (2005): Regionalne raziskave čarovništva danes (na primeru vzhodne Slovenije). Stud. ethnol. Croat., 17, 199–219.

Mencej, Mirjam (2006): Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja. Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana, FF UL.

Mencej, Mirjam (2021): Čarovništvo – diskurz ali praksa? Studia Mithologica Slavica, 23, 137–158.

Merkù, Pavle (2006): Ljudje ob Teru – zapejuči škarič. V: Kožuh, Milena: Terska dolina. Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedil, sliki in pesmi. Celje, Gorica, Celjska Mohorjeva družba, Goriška Mohorjeva družba, 277–283.

Nicoloso Ciceri, Andreina (2002⁴): Tradizioni popolari in Friuli. 1–2. Udine, Chiandetti editore.

Ostermann, Valentino (1978): La vita in Friuli: usi, credenze popolari (2a ed. riordinata, riveduta e annotata da Giuseppe Vidossi Udine). Udine, Del Bianco e figlio.

Pleteršnik, Maks (2014): Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-08).

Ramovš, Fran (1952): Morfologija slovenskega jezika: skripta, prirejena po predavanjih Fr. Ramovša v l. 1947/48, 48/49. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (2014): Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-28).

Smole, Vera (2017): Vraževerje in čarovništvo v šentruper[t]skih povedkah. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*, 46, 1/2, 69–82.

Šlenc, Sergij (2006): Veliki italijansko-slovenski slovar. Ljubljana, DZS.

Snoj, Marko (2014): Slovar jezika Janeza Svetokriškega. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-04).

Snoj, Marko (2015): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-08).

Zanolli, Renato (2016²): Guida insolita ai misteri, ai segreti, alle leggende e alle curiosità del Friuli. Roma, Newton Compton editori.

Zuljan Kumar, Danila (2013): Neosebne glagolske oblike in gradnja podrednih stavkov v terskem subjektivnem govoru. *Jezikoslovni zapiski*, 19, 2, 237–254.

ANALIZA PERCEPTIVNOSTI SEMANTIČNIH DIMENZIJ V SLIKOVNEM POLJU: PRIMER VASARELYJEVE UMETNIŠKE GRAFIKE »METAGALAXIE«

Špela UDOVIČ

Srednja medijska in grafična šola Ljubljana, Pokopališka 33, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: spela.udovic1@gmail.com

Asja Nina KOVAČEV

Ulica bratov Komel 11, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: asja-nina.kovacev@guest.arnes.si

Barbara RODICA

Cesta Cankarjeve brigade 22, 1290 Grosuplje, Slovenija
e-mail: barbara.rodica@outlook.com

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na evalvacijo presojanja pomenskih razsežnosti oblik in barv v umetniški grafiki »Metagalaxie« Victorja Vasarelyja. Ugotavljali smo, kakšno asociativnost sproža likovno delo, kakšno je presojanje motiva s stališča pomenskih dimenzij in vpliv likovnih prvin na dojetanje likovne sintakse. Predpostavili smo, da obstajajo razlike v dojetanju likovnega dela glede na spol. Ugotovljeno je bilo, da so korespondenti »Metagalaxie« presodili kot pretežno kompleksno likovno delo, da je bila oblika bistven dejavnik, ki je vplival na dojetanje likovne materije, in da obstajajo razlike v dojetanju pomenskih dimenzij glede na spol.

Ključne besede: asociativnost, barva, oblika, pomenske dimenzije, slikovno polje, vizualna percepcija

L'ANALISI DELLA PERCETTIVITÀ DELLE DIMENSIONI SEMANTICHE NEL CAMPO VISIVO DELL'IMMAGINE: »METAGALAXIE« – UN ESEMPIO DELLA GRAFICA D'ARTE DI VASARELY

SINTESI

L'articolo è incentrato sulla valutazione della considerazione delle dimensioni semantiche delle forme e dei colori nella grafica d'arte »Metagalaxie« di Victor Vasarely. Si è cercato di determinare quale proprietà associativa suscita un'opera d'arte figurativa e in che modo viene valutato un motivo dal punto di vista delle dimensioni semantiche, nonché l'impatto degli elementi figurativi sulla comprensione della sintesi artistica. Si è partiti dal presupposto che esistono delle differenze nella percezione di un'opera d'arte figurativa a seconda del sesso. È stato accertato che i corrispondenti avevano considerato »Metagalaxie« un'opera d'arte prevalentemente complessa, affermando che la forma era un fattore essenziale che aveva influenzato la comprensione della materia artistica e che esistevano delle differenze nella percezione delle dimensioni semantiche a seconda del sesso.

Parole chiave: proprietà associativa, colore, forma, dimensioni semantiche, campo visivo dell'immagine, percezione visuale

UVOD

Umetnost kot subjektivno zaznavna izkušnja

Likovna stvarnost že več kot stoletje ni le odslikava materialne stvarnosti. Je sinteza materialnih in duhovnih zakonitosti. Umetnost so projekcije stanja duha v vidno, v materialno. Podobe se prikazujejo v zelo različnih oblikah in načinih. Dokazujejo nam, da mimetična podoba stvarstva ni edina možna percepcija. Je prebivališče pogleda, vsebine, oblike in barve. Kaže nam zunanost notranjega sveta in notranjost vidnega. (Udovič, 2012, 105–118)

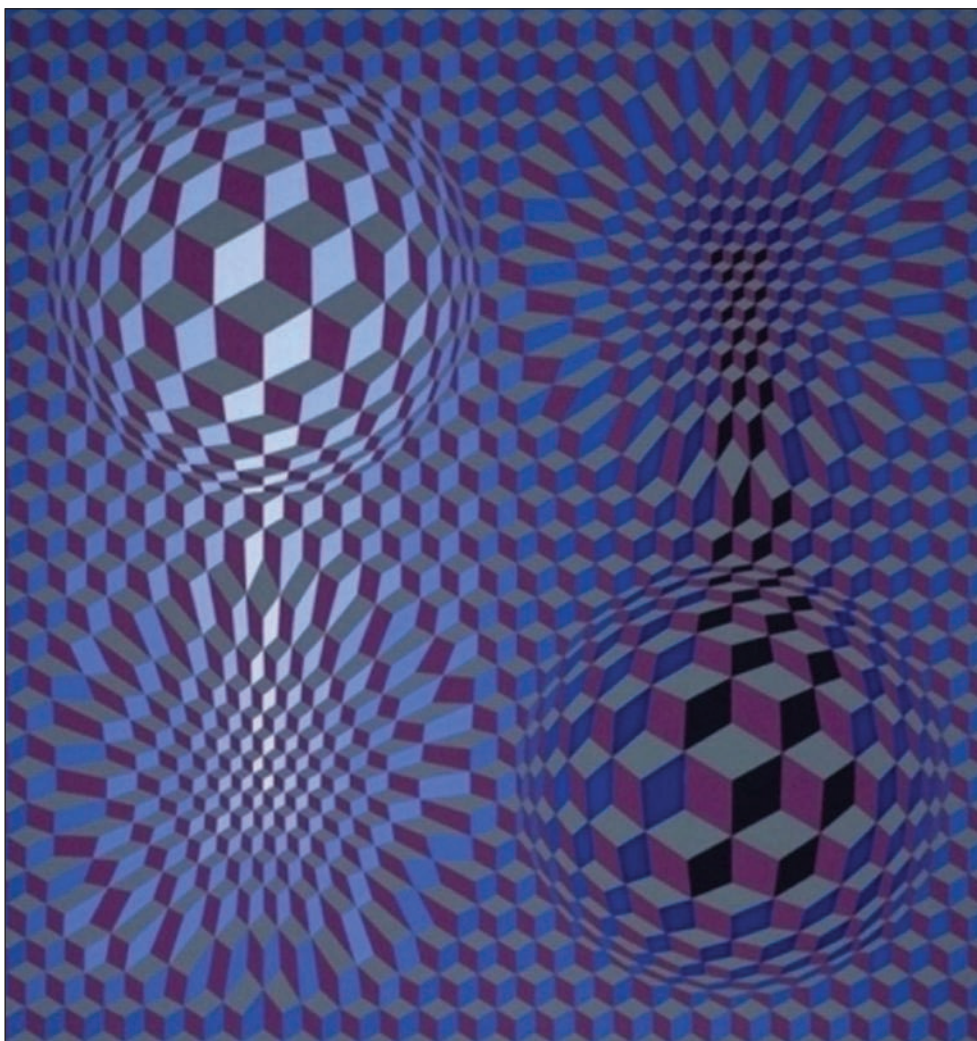
Likovni teoretik Jožef Muhovič razlaga, da likovne umetnine ne povedo že vsega kar s svojim videzom, ampak govorijo tudi z načinom svoje oblikovanosti, do katerega se je mogoče prebiti s pomočjo oblikovno-prostorske analize tega, kar gledamo. Ugotavlja tudi, da se likovno zaznavanje ne zadovoljuje s privajenim zunanjim videzom stvari, ampak poizkuša prodreti v njegovo zakulisje, ter nadalje, da likovne forme niso samo zbirke nenavadnih oblik in bolj ali manj atraktivnih barv, ampak sistemi oblik in barv, ki so organizirani po določenih zakonitostih, brez odkritja katerih jih ne moremo doživeti na njim zares ustrezen, se pravi likovni način (Muhovič, 2002, 303).

Zaznavanje, dojetje in razumevanje umetniških del je kompleksen fiziološki (gledanje) in psihološki (dojetje in razumevanje) proces, ki je odvisen od izkušenj, načina razmišljanja, socialnega in kulturnega okolja ter čustvene in intelektualne zrelosti opazovalca. Vizualno zaznavanje je doživetje, ki nastane prek psihičnega procesa, v katerem posamezne pojave, stvari in prostor prepoznavamo kot skupek pojavov, torej kot homogeno celoto, iz katere nato selekcijiramo posamezne oblike. Kadar so te oblike pravilne, enostavne in enostavno urejene, jih dojemamo z lahkoto. Pri zaznavanju kompleksnejših in manj pravilnih oblik s komplicirano organizacijo je naše zaznavanje oteženo in zahteva večjo miselno dejavnost. Vizualno razumevanje oblik, ki nastane kot posledica opazovanja pomeni torej identifikacijo nekaterih pomembnih značilnosti oziroma lastnosti predmetov. Arnheim pojmuje razumevanje oblik kot ustvarjalno dejavnost človeškega uma in razlaga, da opazovanje na senzoričnem nivoju zaznavanja dosega raven, ki je na področju sklepanja lahko komparativna razumevanju. Umetniki imajo zmožnost interpretacije izkušenj s pravilno organizacijo strukturiranih oblik. Očesna vizija je uvid (Arnheim, 1987, 46).

Tudi Milan Butina analizira zaznavanje oblik iz dveh plati. Na eni strani govori o vidnem zaznavanju dražljajev iz okolja in na drugi strani o likovnem gledanju, ki zahteva priučeno likovno zavest: »Likovno gledanje je prav gotovo posledica kulturnega izkustva

z likovnimi umetninami, učenje ob njih, vsak človek pa se že kot otrok v toku zorenja nauči navadnega gledanja« (Butina, 1997, 64). Med vsakdanjim in likovnim gledanjem vendarle obstajajo razlike v hierarhičnem pojmovanju oblik, predvsem v aspektu dojetja in pojmovanja »ozadja«. Pri vsakdanjem gledanju oko izostri posamezne oblike, ki so za gledalca pomembnejše, in zato ob tem zanemarija, »zamegljuje« ozadje oziroma manj pomembne oblike in vmesne prostore. Za likovnega ustvarjalca, bodisi slikarja ali oblikovalca, sta oblika in ozadje v drugačnem hierarhičnem odnosu. Manj pomembnih oblik, bodisi v ospredju ali ozadju, »ni«, ker ozadje figuro dopolnjuje v celoto homogene slikovne strukture likovne kompozicije in optičnega doživetja. Ob daljšem opazovanju likovnih materij se gledalcu dodatno vzpostavlja vprašanje o odsotnosti ozadja, torej ali ozadje sploh obstaja, ker se pogosto zgodi, da imajo oblike, stvari, ki se v vizualnem polju navidezno oddaljujejo v ozadje, največjo izpovedno ali simbolično moč. Vasilij Kandinsky je doumel, da je obliko mogoče razumeti tudi kot izrazito čustveno komponento, ki jo zaznamo predvsem v strukturi oblike: »[...] najpomembnejša nasploh ni oblika (snov), marveč vsebina (duh)« (Kandinsky, 1985, 289).

V zadnjem obdobju se z zaznavanjem in dojetjem umetnosti oziroma umetniških del raziskovalci poglobljeno ukvarjajo tudi s pomočjo tehnologije Eyetracking. Rodrigo Quian Quiroga in Carlos Pedreira prek svojih raziskav pritrjujeta, da: »Umetnost daje eno najbolj subjektivnih zaznavnih izkušenj in morda je zaradi te edinstvene in zelo spremenljive osebne izkušnje tako privlačna« (Quian Quiroga & Pedreira, 2011). Ker sta ugotovila, da pri zaznavanju umetniških del delujejo podobna načela vizualnega zaznavanja kot tista, ki sodelujejo pri prepoznavanju znanega obraza, mačke ali jabolka, sta si zastavila vprašanje, »kateri procesi v naših možganih naredijo umetnost tako posebno in, kar je najpomembnejše, kako lahko znanstveno začnemo obravnavati to vprašanje« (Quian Quiroga & Pedreira, 2011). S tehnologijo sledenja pogledu so raziskovali, kako subjekti »vidijo umetnost« v skladu s svojimi vzorci opazovanja. Ugotovili so, da je zaradi velike variabilnosti med predmeti znanstveno preučevanje umetnosti zelo zahtevno in je zelo težko najti skupna načela opazovanja. Nekaj skupnih načel je bilo ugotovljenih v načinu, kako ljudje gledajo na umetnost. Na sliki je pozornost vseh subjektov neizogibno pritegnilo območje z ostro ločljivostjo. Primeri njune raziskave tudi kažejo, »kako je dojetje umetnosti zelo zapleten proces, pogojen z dejavniki na različnih ravneh. Po eni strani obstajajo osnovni vizualni principi, kot sta kontrast in opaznost, ki vnašata določeno poenotenost v vzorec gledanja različnih predmetov, tako da usmerjajo pozornost na določena področja, po drugi strani pa obstajajo tudi bolj zapleteni kognitivni dejavniki,« ki se kažejo kot variabilnost

Slika 1: Victor Vasarely: »Metagalaxie«, 1979.

odziva gledalcev glede na njihove lastne interese, predhodno znanje in želje. Toda neenotnost in objektivnost sta morda razloga, zaradi katerih je umetnost tako edinstvena, osebna in fascinantna (Quián Quiroga & Pedreira, 2011).

Likovna gramatika slikovnega polja »Metagalaxie«

S procesom zaznavanja se je poglobljeno ukvarjala gestalt oziroma likovna psihologija, ki je z različnimi eksperimenti s področja psihologije spoznavanja uveljavila teorijo, ki temelji na postulatu, da je delovanje možganov holistično, vzporedno in analogno s tendencami po samoorganizaciji v poenostavitvah elementov oziroma ureditvi dražljajev na način, ki omogoča poenostavljenje strukture. »Beseda Gestalt je nemškega izvora in ima tri pomene, ki jih slovenimo kot lik, oblika, celota. V angleščino jo prevajajo kot »shape«, pogosto pa se uporablja neprevedena. Gestalt

teorijo bi lahko v slovenščini imenovali teorija oblike oz. teorija celote« (Drozg, 1991, 104). Teorija spoznavanja indicira, da človek svojo okolico oziroma prostor, v katerem biva, zaznava selektivno, kar mu poleg orientacije v njem omogoča tudi njegovo osmišljanje. Vizualni učinek torej vključuje sposobnost generiranja oblik v naših čutih. Pri tem gre za prepoznavanje celotnih oblik, ki imajo smisel in določen pomen, namesto enostavne akumulacije njenih strukturnih delov, torej preprostih elementov, npr. točk, ravnih linij ali krivulj. Celota je torej več kot le vsota svojih delov, saj je ta celota kvalitativno drugačna od njenih sestavin. Gre za delovanje, kjer sestavni deli sicer determinirajo celoto, vendar istočasno tudi celota determinira svoje sestavne dele. Muhovič ugotavlja, da je v zadnjih letih gestalt teorija doživela skorajda neke vrste renesanso: »Zdi se, kot bi bila na mnogih znanstvenih, raziskovalnih in aplikativnih področjih na novo odkrita njena holistična metodološka relevantna« (Muhovič, 2015, 780).

S spoznanji holistične teorije se je veliko ukvarjala optična umetnost, poimenovana tudi opart. Umetniška dela oparta so dinamične geometrično abstraktne likovne tvorbe, ki pogosto delujejo kot nekakšni vzorci. Ker ob opazovanju dajejo vtis gibanja, utripanja in vibracij ali upogibanja, to vrsto likovne materije imenujemo tudi kinetična umetnost.

Likovna sintaksa »Metagalaxie« predstavlja geometrično iluzijo dekorativnega konstruktivizma v polju optične umetnosti. Osnovni element geometričnega slikovnega polja je kvadrat s svojimi premutacijami. Te tvorijo kompleksno likovno strukturo kock v pretanjenih aksonometričnih postavitvah z učinkom izkrivljanja pogleda oziroma slike, kot je značilno za lečo »fisheye« pri širokokotnem fotografskem objektivu. Victor Vasarely je s takšnim načinom poizkušal vzpodbuditi dožemanje oblik na drugačen način, z drugačnih stališč in vidikov. V svojih delih je izoblikoval osebno varianto geometrijske abstrakcije. To je v veliki meri temeljilo na vsakdanjih vizualnih izkušnjah, ki so se postopno ločevale od objektivnih modelov opazovanja (Holzhey, 2005, 27).

Najzanimivejši paradoks v likovni sintaksi »Metagalaxie« sta pravzaprav »kockasti« kroglji, ki se bočita, izstopata, sevata, dominirata nad zvezdastimi vdolbinami. Njuna postavitev je tako kot postavitev zvezdastih struktur diagonalno simetrična, vendar simetrija v tem primeru optičnemu vtisu ne zagotavlja psihološke pomiritve, saj vizualno skladnost statičnega ravnovesja intrigirajo napetosti na več ravneh. Svetlo-temni kontrast, ki ga avtor dosega v modelaciji kock, je prav gotovo dejavnik, ki povzroča konflikte v dožemanju prostora. V barvni sintaksi likovnega dela »Metagalaxie« je prisotnost svetlobe in sence ter njenih tonskih vrednosti na prvi pogled manj izražena. Vendar prav tonska modelacija in prisotnost sivin temu optičnemu vtisu dodajata subverzivnost nedorečenosti in negotovosti nekega »sivega območja«, ki se giblje med znanim in neznanim, varnim in nevarnim, dovoljenim in prepovedanim.

Poleg tega, da modra barva že sama po sebi ustvarja asociacije prostorskih dimenzij, se gledalec ob pregledovanju slikovnega polja sooča z vprašanjem iluzije gibanja, približevanja in poglobljanja v vsrkačo globino prostora. Pri tem ni mogoče dokončno opredeliti prostorske bližine krogel. Ali je bližja z belo modelirana, torej svetlejša krogla, ki je locirana v zgornji levi kot, ki predstavlja drugi plan slikovne površine? Je bližja temna, s črno modelirana krogla, ki je na spodnjem desnem robu, torej v prvem planu slikovne površine? Takšno preizpraševanje povzroča v gledalcu negotovost, ki jo še stopnjujejo stroge geometrijske oblike in brezmadežne, jasno zamejene barvne ploskve. Optični vtis tako sproža senzacije sterilnosti, hladnosti, tesnobe in nadrealnosti, k čemur pomembno prispeva tudi izbor barvne lestvice, ki se giblje preko modrih otenkov do vijolične barve

in sivkastih barvnih tonov. O afiniteti modre barve k prostorskemu poglobljanju in psihološkemu delovanju modre je pisal že Kandinsky, njegove argumentacije pa vsebinsko podpirajo tudi naše ugotovitve ob rezultatih o asociativnosti, ki so jo opredelili respondenti ob opazovanju te slikovne predloge.

Nagnjenje modre k pogloblitvi je tolikšno, da je prav v globljih tonih intenzivnejša in deluje notranje bolj značilno. Kolikor globlja je modra, toliko bolj zvalja človeka v neskončnost, zbuja v njem hrepenenje po čistem in do kraja nadčutnem. Je barva nebesa, zato si jo predstavljamo pri zvoku besede nebo.

Modra je tipično nebesna barva. Prodira zelo globoko in razvija prvine miru. Ko tone črnini naproti, pridobiva prizvok nekakšne nečloveške žalosti. To je brezkončno poglobljanje v resna stanja, kjer ni konca in ga ne more biti.

Ko prehaja v svetlo, za kar je modra manj primerna, postaja bolj vnemarnega značaja in se kaže človeku prostrana in ravnodušna kot visoko svetlo modro nebo. Bolj ko je torej svetla, manj je zvočna, dokler ne preide v molčečo tišino – postane bela. (Kandinsky, 1985, 81)

»Modra barva učinkuje mehko, vlažno, poglobljeno in oddaljeno« (Muhovič, 2015, 694). V optičnih vtisih in doživljanju modre barve lahko dojamemo močno simboliko. Modra simbolizira tako duhovno kot prostorsko globino, vzvišenost, prisotnost podobe neba, hladnost, hrepenenje, melanholijo, zaupanje, razum, modrost, višjo resnico in zavest, pripadnost. Prav zaradi takšnih doživljanj modre barve jo lahko razumemo tudi kot neoprijemljivo. Kovačeva, ki je raziskovala različne pomenske in simbolne implikacije barv v različnih kulturah, razlaga, da modra barva predstavlja ženski princip v nasprotju z rdečo, ki predstavlja moški princip (Kovačev, 1994, 105–127). Hkrati tudi ugotavlja, da je modra med vsemi barvami najgloblja in najmanj materialna. Modra naj bi zato omogočala zapuščanje zavestnega in realnega ter prehod v nezavedno in nadrealno, torej v oddaljene dimenzije praznega, metafizičnega prostora (Kovačev, 1997, 319–320).

Vijolična barva nastane kot mešanica modre in rdeče. Kot takšna združuje nasprotja obeh barv, kar povzroča tudi stalne napetosti med njunimi pomenskimi implikacijami in psihološkimi učinki. Že Kandinsky je vijolično barvo razumel kot dokaj nestabilno in hladno barvo, ki se nagiba k temu, da se oddaljuje od človeka. Razlagal je, da mora biti temeljna rdeča barva za vijolično hladna, ker se sicer toplota rdeče barve ne da mešati s hladnostjo modre, »[...] kar je potrjeno tudi na področju duhovnega. Vijoličasta je torej ohlajena rdeča v fizičnem in psihičnem smislu. Zato premore nekaj boleznega, ugaslega (žlindra), v sebi ima nekaj

žalostnega« (Kandinsky, 1985, 87). Muhovič pravi, da vijolična nosi kombinacijo lastnosti rdeče in modre: »neke vrste zadržan nemir in skrivnostnost. V simboličnem smislu je ravnovesje med strastjo, ljubeznijo in razumom« (Muhovič, 2015, 694). Kovačeva je vijolično barvo opredelila v devetih pomenskih kategorijah, ki vsebujejo tako pozitivne kot tudi negativne konotacije. V pozitivnih konotacijah ljudje, kot pravi Kovačeva, vijolično doživljamo kot plemenitost in razkošnost, zapeljivost oziroma privlačnost ter kot barvo moči, živahnosti in vedrine. Asociativnost v teh kategorijah se nanaša na skladnost, lepoto, eleganco, izzivalnost, fizično in duhovno moč, svobodo. Pomenska struktura vijolične barve sicer dosega več kategorij in posledično tudi več asociacij v konotacijah z manj konvencionalnimi vsebinami. Ljudje jo pogosto doživljamo kot kategorijo nedostopnosti, nedosegljivosti in oddaljenosti z implikacijami neskončnosti, veselja, skrivnosti, nezavednega, imaginarnega in iracionalnega. V kategoriji otožnosti in žalosti spodbuja asociacije na melanholijo, hrepenenje, duševno krizo. Vijolična barva sproža še vrsto negativnih implikacij, ki jih ljudje občutijo kot asociacije na afektiranost, vsiljivost, šopirjenje, napuh, omahljivost, brez pomenskost, napetost, divjost, zlobo, hinavščino itn. »Zanimiva in morda na videz celo nekoliko nenavadna je jezikovna sorodnost med izrazom »vijoličast« ter med izrazoma »nasilje« in »moč«. »Viola« je namreč latinski izraz za vijolico, »violentia« pomeni silo, nasilje, moč in oblast, glagol »violare« pa oskruniti« (Kovačev, 1997, 71–129).

METODOLOGIJA

Oprelitev problema in cilji raziskave

Kdaj optično delovanje tekstilij presega funkcionalno vrednost tekstilnega vzorca in kdaj tekstilije dosegajo status umetniškega dela? Na kakšen način slikarsko umetniško delo lahko razumemo tudi kot vzorec oziroma ornament? To so vprašanja, ki ustvarjajo vrzel na področju raziskovanja likovne konceptualizacije in likovnoteoretske analize oblikovanja tekstilij. Raziskava torej želi odgovoriti na vprašanja o percepciji opazovanja in ugotoviti, kako sodelujoči v raziskavi dojemajo določene vzorce in umetniška dela, ki jih je mogoče smiselno povezati z oblikovanjem tekstilij. Namen raziskave je bilo ugotoviti, katera so tista stičišča v polju slikarstva, umetniške grafike in oblikovanja tekstilij, v katerih je mogoče prepoznati skupne temelje likovne konceptualizacije. Naša izhodišča temeljijo na postulat, da umetniško delo lahko preko ponavljajočih se variacij transformiramo in posledično tudi percipiramo kot vzorec. Z raziskavo smo želeli utemeljiti tudi predpostavko, da likovno učinkovanje vzorca lahko presega njegovo funkcionalno vrednost in da optični dražljaji ornamenta lahko dosegajo status umetniškega dela v smislu slikarstva, risbe oziroma grafike.

V širši raziskavi, ki temelji na presojanju devetih slikovnih predlog, so obravnavana slikarska oziroma oblikovalska dela tako uveljavljenih kot tudi manj znanih avtorjev. Integrirane so bile slikovne predloge, ki se po svoji notranji strukturi oblik, zunanji formi, barvni lestvici, likovni konceptualizaciji, funkciji in tudi optičnem delovanju med seboj dovolj razlikujejo. Izbor slikarskih del je bil pogojen z likovno gramatiko, ki jo je mogoče povezati z načinom oblikovanja vzorcev oziroma tekstilij. V raziskavi smo želeli odgovoriti na vprašanje o percepciji in dožemanju gledalcev določenih likovnih materij tako v smislu funkcionalne vrednosti tekstilnih vzorcev kot v dožemanju optičnih struktur v smislu likovne sintakse kot take, torej brez funkcionalne vrednosti in v likovni izpovednosti sami.

Temeljni raziskovalni problem širše raziskave je ugotavljanje vpliva različnih barv na učinkovanje likovnih struktur tako v optičnem smislu kot po vsebinski, pomenski in simbolni ravni. Raziskava poleg dimenzij barvnega učinkovanja ugotavlja tudi pomenske razsežnosti oblik na več ravneh. Analizira delovanje notranjih struktur oblike na zunanje učinkovanje forme. Na naslednji ravni delovanja oblike raziskava analizira vpetost posameznih oblik v likovno delo in posledično na optično učinkovanje celotne likovne materije (Udovič *et al.*, 2014, 76–90). Raziskava poleg dimenzij barvnega učinkovanja in pomenskih razsežnosti oblik ugotavlja tudi asociativnost, ki jo sproža določena likovna materija.

Prispevek se osredotoča na učinkovanje likovne strukture umetniškega dela »Metagalaxie« (Vasarely, 1979), grafičnega lista v tehniki litografije Victorja Vasarelyja iz leta 1979, ki pa je sicer en del v raziskavi devetih slikovnih predlog, torej del širše obravnave likovnih del o semantičnih razsežnostih izbranih umetniških del.

Cilji raziskave, v kateri se osredotočamo na obravnavo ožjega področja izbranega primera umetniške grafike »Metagalaxie«, so determinirani v več plasteh. V eni predpostavki je namen raziskave ugotoviti, kakšno je presojanje izbrane likovne gramatike s stališča pomenskih dimenzij in likovne konceptualizacije ter kakšen je vpliv likovnih prvin, predvsem barve in oblike, na dožemanje likovne sintakse. Druga predpostavka je dokazati, da sta barva in oblika bistvena dejavnika, ki vplivata na dožemanje likovne materije. Namen raziskave je bil tudi ugotoviti, ali obstajajo razlike v dožemanju slikovnega polja glede na spol.

Raziskovalna vprašanja

Pred izvedbo kvalitativnega dela eksperimenta so bila postavljena naslednja raziskovalna vprašanja:

RV1: Ali je barva tisti dejavnik, ki pomembno vpliva na učinkovanje likovnih struktur tako v optičnem pomenu kot na vsebinski, pomenski in simbolni ravni?

RV2: Kakšen vpliv imajo pomenske razsežnosti notranjih struktur oblike na optično učinkovanje celotne likovne materije?

RV3: Ali pri presoji pomenskih dimenzij obstajajo razlike glede na spol?

Vzorec in subjekti raziskave

K sodelovanju v raziskavi so bili povabljeni subjekti brez specializirane likovno-umetniške izobrazbe, ker smo želeli priti do odgovorov, ki ne bi bili pogojeni s predhodnim poznavanjem umetniških del in z likovno-teoretskim znanjem o njihovi zgradbi. Zanimal nas je odziv splošne populacije na učinkovanje umetniškega dela, saj so rezultati prehodnih raziskav pokazali, da »sta na ocene lepote in naklonjenosti/všečnosti vplivala stopnja umetniškega znanja in kontekst, v katerem je bila slika/umetnina gledana. To je v skladu s teorijami, ki poudarjajo kognitivni vpliv na dojetje umetnosti« (van Paasschen, Bacci, Melcher, 2015).

V širši raziskavi je sodelovalo 205 subjektov v dveh skupinah. Prva skupina je zajemala 77 dijakov ene izmed slovenskih srednjih šol. Sodelovalo je 29 deklet in 48 fantov. Vzorec je zajemal starost dijakov od 15 do 19 let. V drugi skupini je sodelovalo 133 študentov prvega letnika ene izmed visokih strokovnih šol, članice Univerze v Ljubljani. Zaradi nepopolnosti podatkov je bilo zavrženih 5 vprašalnikov. Druga skupina tako zajema 128 študentov. Sodelovalo je 105 deklet in 23 fantov. Vzorec je zajemal starost študentov od 18 do 22 let. Demografski podatki stalnih prebivališč respondentov so pokrivali območje celotne Slovenije. Sodelujoče v raziskavi smo obravnavali kot homogeno skupino. Sodelovalo je torej 134 deklet in 71 fantov. Celotni vzorec je zajemal starost subjektov od 15 do 22 let, srednja vrednost njihove starosti je bila 17,7 leta. Sodelujoči v raziskavi so bili izbrani nestrukturirano.

V raziskavi primera umetniškega dela »Metagalaxie« je sodelovalo 198 subjektov. Iz Preglednice 1 je razvidno, da je vrednostne sodbe podalo 66,2 % žensk in 33,8 % moških udeležencev. Vzorec zajema starost subjektov od 15 do 22 let, srednja vrednost njihove starosti pa je 17,7 leta.

Preglednica 1: Subjekti raziskave, ki so podali sodbe za slikovno predlogo »Metagalaxie« glede na spol.

subjekti raziskave	frekvenca	%
ŽENSKE	131	66,2
MOŠKI	67	33,8
skupaj	198	100

Postopek zbiranja podatkov

Subjekti raziskave so prejeli ocenjevalni Vprašalnik estetskega in vrednostnega presojanja z devetimi slikovnimi predlogami, med katerimi je bilo tudi umetniško delo »Metagalaxie«. Po skupnih navodilih za vrednotenje slikovnih predlog so individualno izpolnjevali ocenjevalni vprašalnik.

Uporabljeni instrumenti

Za raziskovanje pomenskih razsežnosti oblik in barv je bila uporabljena metoda anketiranja. V namen te empirične raziskave je bil strukturiran avtorski instrument Vprašalnik estetskega in vrednostnega presojanja (Kovačev, 2012), ki zajema avtorsko ocenjevalno lestvico (Kovačev, 2012). Ta instrument povezuje psihološke in likovne razsežnosti elementov, ki so prezentne tako na različnih področjih oblikovanja (npr. grafično oblikovanje in oblikovanje tekstilij) kot tudi v slikarstvu. Sodelujoči v raziskavi so opredelili svoje estetske sodbe glede umetniških del in podajali asociacije, ki jih sprožajo optični učinki. Respondenti so svoje sodbe in asociacije ovrednotili tudi na podlagi različnih pomenskih dimenzij na 7-stopenjski lestvici (od -3 do +3). Pomenske dimenzije, ki jih vključuje vprašalnik, so predstavljene v Preglednici 2. Demografski podatki anketirancev zajemajo ime (oziroma šifro), spol, starost, stopnjo izobrazbe, poklic in zaposlitev (Udovič et al., 2014, 76–90).

Preglednica 2: Pomenske dimenzije, na osnovi katerih so respondenti ovrednotili umetniško grafiko »Metagalaxie«.

Dimenzija 1:	<i>neprijetno – prijetno</i>
Dimenzija 2:	<i>pasivno – aktivno</i>
Dimenzija 3:	<i>grdo – lepo</i>
Dimenzija 4:	<i>pomirjevalno – vznemirljivo</i>
Dimenzija 5:	<i>nestimulativno – stimulativno (oz. ne spodbujevalno – spodbujevalno)</i>
Dimenzija 6:	<i>skromno – razkošno</i>
Dimenzija 7:	<i>šibko – močno</i>
Dimenzija 8:	<i>zaviralno – pospeševalno</i>
Dimenzija 9:	<i>preprosto – kompleksno (zapleteno)</i>
Dimenzija 10:	<i>revno – bogato</i>
Dimenzija 11:	<i>umirjeno – razgibano oz. živahno</i>
Dimenzija 12:	<i>negativno – pozitivno</i>

Preglednica

Poleg vrednotenja pomenskih dimenzij nadaljnja vprašanja integrirajo tudi sodbe s področja dojetanja in presojanja posameznih likovnih sintaks ter komentarje respondentov glede na podane sodbe. Vprašanja se zaključujejo s trditvami o tem, kaj je najbolj odločilno vplivalo na percipiranje optičnega vtisa: barve, črte, oblike, struktura slike ali celota. Možno je bilo izbrati enega pa tudi dva ali več odgovorov (Udovič *et al.*, 2013, 207–221).

Postopki obdelave podatkov

Primarno smo podatke uredili z rangiranjem odgovorov in jih statistično obdelali. Za statistično obdelavo smo uporabili metode osnovne deskriptivne statistike (f , $f\%$, M , SD) in inferenčne statistike (χ^2 – preizkus). Podatke smo obdelali v programskem orodju Microsoft Office Excel 2007 in SPSS 16.0.

REZULTATI IN INTERPRETACIJA RAZISKAVE

Asociativnost slikovnega polja »Metagalaxie«

V splošnem razlikujemo dve vrsti asociacij: proste in vezane asociacije. Proste asociacije se sprožajo le na podlagi asociativnih zakonov, vezane asociacije pa so kontrolirane oziroma usmerjene z navodili. Asociativne povezave so praviloma pogojene s socialnim in kulturnim okoljem, starostjo in življenjskimi situacijami posameznikov, razlikujejo se na primer po spolu, v različnih poklicih, sorodstvenih odnosih in drugem (Udovič *et al.*, 2017, 207–221). Psihologi v eksperimentalne in praktične namene uporabljajo številne teste besednih in slikovnih asociacij. Na podlagi frekvenc asociativnih odgovorov je mogoče ugotovljati jakost asociacij, ki jih sprožajo določeni pojmi in specifične pomenske strukture pojmov v izbranih eksperimentalnih skupinah (Pečjak, 1975, 141–159).

V raziskavi pomenskih razsežnosti oblik in barv so vprašani za slikovno predlogo »Metagalaxie« podali več kot 320 različnih prostih vsebinskih asociacij z njihovimi pomenskimi variacijami, ki smo jih razvrstili v 13 kategorij (v nadaljevanju prispevka je število posameznih asociacij zapisano v oklepaju za asociacijami). Le nekaj asociacij je takšnih, ki se v odgovorih značilno ponavljajo. Odgovori so poudarjeno orientirani v narativnost podobe, torej v tisto, kar so subjekti raziskave videli na slikovni predlogi. Ti rezultati so bili pričakovani tudi na podlagi ugotovitev predhodnih raziskav, ki so pokazale, da ima umetniško neizobraženo občinstvo raje slike, ki jih lahko prepozna, kot pa abstraktne (Pepperell, 2011).

Največ odgovorov se tako nanaša na kategorijo GEOMETRIJA, GEOMETRIJSKI LIKI, MATEMATIKA (171), kar ni presenetljivo, saj geometrijska telesa

in liki strukturirajo likovno delo in njihove lastnosti, način njihove kompozicijsko oblikovne razporeditve pa narekujejo njihovo semantično plat. Že Selan v svoji študiji ugotavlja, da imajo »položaji in smeri [oblik] [...] izrazne potenciale. To ne pomeni, da jim lahko pripišemo točno določene vsebine, pač pa, da imajo potencial, da lahko na poseben način izrazijo in poudarijo značaj določenih tipov vsebin« (Selan, 2020, 256). Slikovno predlogo so subjekti torej v splošnejših opredelitvah percipirali kot geometrijsko (7), kockasto likovno vibracijo (66), razumeli pa so jo tudi kot matematično mojstrovino. Največ subjektov raziskave je odgovorilo, da imajo asociacije na geometrijska telesa, še posebno pomembno so eksponirali kocko oziroma kocke (66). Veliko vprašanih se je opredelilo, da jih predloga asociira na eno, dve ali več krogel (37), nekaj pa jih je predlogo pomensko povežalo tudi s kvadri (7). Visoko frekvenčnost v tej kategoriji dosegajo tudi pomenske povezave z geometrijski liki (40). V stopnjevanju matematičnega percipiranja likovne materije »Metagalaxie« so respondenti slikovno predlogo povežali tudi s širšimi pojmi naravoslovja in z astronomijo. Te asociacije smo uredili v kategorijo ASTRONOMIJA, NARAVOSLOVJE, RAČUNALNIŠTVO IN INFORMATIKA (29). V tej kategoriji se največ asociacij veže na računalnik v različnih aplikacijah. Zanimivo je, da so sodelujoči v komentarjih za svoje asociacije mnogokrat pojasnili, da so prepričani, da je slikovno polje »Metagalaxie« nastalo s pomočjo specializiranih grafičnih računalniških programov (13). Podobno frekvenčnost v tej kategoriji dosegajo tudi asociacije v neposredni povezavi z vesoljem, saj so vprašani povedali, da jih umetniška grafika asociira na vesolje (6), črno luknjo, planete, nezemeljsko, ozvezdje in drugo. S prostranstvom vesolja lahko povežemo tudi kategorijo PROSTOR (67), ki po homogenosti odgovorov med kategorijami pomembno izstopa. Respondenti so v njej podali sodbe, da slikovno polje implicira asociacije na prostor, prostorskost, tretjo dimenzijo, prostorsko dimenzijo, prostornino, neskončnost, globino, večdimenzionalnost in oddaljenost. Kategorija PROSTOR se v nadgradnji svojih pomenskih dimenzij smiselno spaja s kategorijo OBJEKTI, STRUKTURE, IZBOKLINE (111), ki opredeljuje predvsem iluzijo volumna v iluziji prostora. Med semantičnimi vrednostmi po frekvenčnosti zelo izstopajo asociacije na stopnice (71). Več asociacij so vprašani podali tudi v povezavi s tehničnimi znanostmi. Opredelili so se, da jih optični vtis asociira na arhitekturo, urbanizem in gradbeništvo. Ostali pomenski spoji so manj homogeni.

V disharmoniji s pomenskimi asociacijami, ki jih implicirajo matematika, naravoslovje in astronomija, je zagotovo kategorija ILUZIONIZEM, IRACIONALNO, ZASLEPLJENOST, CENENOST, ki je zajemala večje število asociacij (104). Največja homogenost

odgovorov se kaže v intencionalnosti asociacij v optične iluzije (30), saj je največ asociacij vezanih na občutke sodelujočih, da gre pri likovnem delu za očesno prevaro oziroma nekakšno iluzijo. »Kocke te potegnejo vase ...«, je svojo asociativnost pojasnjeval eden izmed njih. Poleg pomenskih spojev z različnimi iluzijami ta kategorija obsega tudi asociativnost, ki se veže z različnimi oblikami neracionalnosti. Vprašani so slikovno predlogo povezovali z disko krogli (12), zabavo (8), diskoteko (5), labirintom, izgubljenostjo, sanjami, čarovnijo, hazarderstvom, psihadeličnim, čudnim, drugo dimenzijo, halucinacijo, hipnotičnim in drugim.

Kategorija UMETNOST, BARVE, VZOREC, LEPOTA, HARMONIČNOST (88) akumulira pretežno pozitivne pa tudi negativne pomenske povezave, ki govorijo predvsem o gramatiki umetniške grafike »Metagalaxie«. Te asociacije se nanašajo tako na likovne elemente kot tudi na njihovo ureditev. V povezavi z likovnimi elementi so bile najpogosteje podane asociacije na barve, ki obsegajo različne implikacije. Največ podanih asociacij je v povezavi z modro oziroma modrino (13) in na barve (7) v splošnem pomenu. V ostalih manj homogenih pomenskih povezavah so vprašani povedali, da slikovno predlogo doživljajo kot kontrastno in barvito likovno materijo, v kateri percipirajo prelivanje barv, vijolično, belo, črno, sivo, rdečo, enobarvnost, harmonijo barv, hladne barve, preveč barv in ujemanje barv. Podali so tudi različne pomenske spoje, v katerih izražajo, da jim slikovna predloga sproža asociacije na ornamentalnost in da v likovni materiji percipirajo različne vzorce. S stališča likovne sintakse slikovno polje vzbuja asociacije na abstrakcijo, arhitekturo, estetiko, kubizem, prepletenost, skladnost, umetnino, vizijo, domišljijo, drugačnost, glasbo, grafično oblikovano, grafično, kompozicijo, usklajenost in zrcaljenost.

Izrazito pozitivnih asociacij s čustvenimi in psihološkimi implikacijami, ki jih vzbuja slikovna predloga »Metagalaxie«, je malo, vendar smo jih kljub temu opredelili v različnih kategorijah. Kategorija POZITIVNOST, TOPLINA (19) obsega manj homogene pozitivne asociacije na veselje, živahnost, pomirjajoče, pozitivnost, bogato, ponavljanje, preprostost, svobodo, toplino, umirjenost, prijetnost, prijetno vzdušje in življenje. Tudi kategorija AKTIVNOST, GIBANJE, MOČ (46) v asociacijah ne dosega visoke frekvenčnosti. V njej so vprašani likovno materijo povezovali z razgibanostjo, gibanjem oziroma aktivnostjo.

V emocionalno bolj nevtralnih asociacijah se giblje kategorija NARAVA (19), ki združuje zelo specifične in razpršene pomenske spoje, v katerih so bile podane asociacije na meglo, celico, dolino, DNK, hribe, jame, molekule, nevihto, noč, ocean, panj, pot, prepad, sončnična semena, valovanje, višino, vodo in vrtačo. V kategoriji SVETLOBA IN TEMA (44) lahko najdemo tudi neposredne povezave s kategorijo NARAVA, vendar smo se prav zaradi svojevrstnosti semantičnih vrednosti aso-

ciacij odločili opredeliti ločeno kategorijo. Ta akumulira zelo homogene ter precej bolj frekvenčne asociacije na temo in temačnost (24), svetlobo in sence (5).

S kategorijo, ki smo jo poimenovali DOLGOČASNO, MONOTONO, NEZANIMIVO, NEIZRAZITO, SKROMNO (35), se pomenske vrednosti asociacij prevešajo v bolj negativne konotacije. Navezujejo se tako na likovno konceptualizacijo slikovnega polja kot tudi na iradiacijo psiholoških učinkov, ki jih ima likovna vibracija na gledalca. Ti so povedali, da slikovna predloga v njih sproža asociacije na monotono, dolgočasno, pasivnost, nezanimivo, prazno, pustost in podobno. V kategoriji HLADNOST, TOGOST, DOSLEDNOST, ZAPLETENOST (44) so umeščeni pomenski spoji, ki se nanašajo predvsem na občutenje nekakšne brezosebne, ki jo poraja likovno delo. Sodelujoči so podali mnenje, da jih umetniška grafika »Metagalaxie« spominja na zapleteno, hlad, urejenost, mraz, nasprotja ... V to kategorijo smo umestili tudi pomenske povezave z zimo, ledom in snegom, ki bi jih lahko umestili tudi v kategorijo NARAVA, vendar naša odločitev temelji na povezovanju teh pojmov z mrzom, ki pomembneje zaznamuje to kategorijo.

Kompleksnejše so tiste pomenske asociacije, ki jih likovno sporočilo evocira na ravni abstraktnega mišljenja. Opredelili smo jih v kategoriji NEGATIVNOST, NEGATIVNA OBČUTJA, PRAZNINA, NELAGODJE (80). V psihološkem oziroma čustvenem kontekstu ni bilo podanih pomembno izstopajočih asociacij, ki bi jih subjekti pogosto izražali. Vendar gre ob podrobnejši analizi asociacij zaslediti izražanje čustvenih iradiacij, ki bi jih lahko interpretirali kot občutke nelagodja, saj so bile podane številne asociacije z negativno konotacijo. Te so negativno, depresivno, neprijetno, zmeda, žalost, grozljivo, grozno, strah, prestrašenost in nasilje.

Ovrednotenje pomenskih dimenzij v likovni sintaksi »Metagalaxie«

V ovrednotenju pomenskih razsežnosti umetniške grafike »Metagalaxie« so subjekti raziskave svoje sodbe in asociacije ovrednotili na podlagi različnih pomenskih dimenzij na 7-stopenjski lestvici (od -3 do +3). Statistična analiza ovrednotenja pomenskih dimenzij je pokazala, da se srednje vrednosti izraženih sodb (M) gibljejo od 4,016 do 5,419 (*Preglednica 3*). Z najvišjo srednjo vrednostjo podanih sodb pomembno izstopa 9. dimenzija, ki se giblje v polju razsežnosti preprosto – kompleksno (zapleteno). Njeno povprečje izraženih sodb je visoko, kar nakazuje tudi največkrat izražena ocena (Mo) v tej dimenziji, ki je v rangu 7. Takšni rezultati nam kažejo, da so subjekti raziskave slikovno polje »Metagalaxie« najpogosteje doživljali kot zelo kompleksno likovno vibracijo.

Iz podrobnejše analize podanih estetskih sodb v vseh dimenzijah (*Preglednica 3*) ter njihovega ovrednotenja lahko ugotovimo, da so vprašani optično vibracijo »Metagalaxie« ocenili s sodbami, ki se od nevtralnosti nagibajo le k pozitivno izraženemu polu. Povprečne

Preglednica 3: Srednje vrednosti (M) izraženih sodb po posameznih dimenzijah.

DIMENZIJE	M	Mo	SD
1. neprijetno – prijetno	4,094	6	1,822
2. pasivno – aktivno	4,864	6	1,522
3. grdo – lepo	4,356	4	1,611
4. pomirjevalno – vznemirljivo	4,832	4	1,412
5. nestimulativno – stimulativno (oz. ne spodbujevalno – spodbujevalno)	4,387	4	1,554
6. skromno – razkošno	4,482	4	1,353
7. šibko – močno	5,042	6	1,384
8. zaviralno – pospeševalno	4,429	4	1,445
9. preprosto – kompleksno (zapleteno)	5,419	7	1,466
10. revno – bogato	4,644	4	1,286
11. umirjeno – razgibano oz. živahno	5,079	6	1,568
12. negativno – pozitivno	4,016	4	1,537

ocene izraženih sodb v negativnem polu ni. Najnižje izraženo povprečje so subjekti podali v 12. dimenziji z vrednostjo 4,016, kar evidentira pozitivno nevtralnno srednjo vrednost. Višje povprečne vrednosti slikovno polje dosega tudi v 11., 7., 2. in 4. dimenziji. Analiza teh estetskih sodb nam evidentira, da so sodelujoči Vasarelyjevo umetniško grafiko »Metagalaxie« percipirali tudi kot bolj živahno oziroma razgibano, močno, aktivno in vznemirljivo slikovno polje. Najbolj homogeni odgovori so bili tisti, ki so jih podali za dimenzijo 10. Sodelujoči v raziskavi so bili torej najbolj enotni v sodbi, da optični vtis slikovne predloge deluje malo bogato. Vendar nam natančnejša analiza kaže, da so njihove sodbe z 29,3 % najbolj izražene v nevtralnih ocenah. Največja razpršenost v odgovorih se kaže v dimenziji 1, torej v percipiranju razsežnosti prijetno oziroma neprijetno, kjer vrednost SD dosega 1,822.

Ovrednotenje pomenskih dimenzij in razpršenost rezultatov glede na spol

Pred izvedbo eksperimenta smo si zastavili raziskovalno vprašanje RV3, ali med subjekti raziskave obstajajo razlike pri presoji pomenskih dimenzij glede na spol oziroma ali se percepcije žensk glede posameznih po-

menskih razsežnosti značilno razlikujejo od moških. V raziskavi smo testirali odvisnost med spoloma in njuno preferenco glede na 12 pomenskih dimenzij. Ugotovili smo veliko homogenost odgovorov glede na spol. Statistično značilno razliko med ženskami in moškimi smo ugotovili le v presojanju semantičnih razsežnosti dimenzije 9 (Preglednica 4).

V globlji analizi rezultatov za dimenzijo 9, ki obsega semantične vrednosti PREPROSTO – KOMPLEKSNO, smo ugotovili, da se glavnina sodb nahaja v oceni zelo kompleksno oziroma zapleteno. Tako se je odločilo 29,8 % vprašanih, razporeditev po spolu glede te sodbe je homogena. Razlika med ženskami in moškimi se kaže predvsem v oceni nevtralnno, kjer je takšno sodbo podalo 15,0 % žensk in le 3,1 % moških udeležencev. Statistično pomembno razliko za dimenzijo 9 je pokazal tudi rezultat 2 preizkusa z vrednostjo $P = 0,002$. Glede na rezultate torej trdimo, da je razporeditev subjektov po spolu pri dimenziji 9 nehomogena. Iz rezultatov je mogoče razbrati, da likovno vibracijo subjekti raziskave sicer v veliki večini percipirajo kot bolj ali manj kompleksno likovno delo, vendar ga ženske doživljajo bolj nevtralnno, kot ga razumejo moški. Zanimivo je, da optičnega vtisa niti en moški ni doživel kot zelo preprosto likovno sporočilo in nobena ženska kot pretežno preprosto. Nasploh je dimenzija 9 tista, ki med vsemi dimenzijami najbolj izstopa po izraženosti v pozitivnem polu. Takšne sodbe je podalo kar 76,9 % sodelujočih, v negativnem polu pa le 12 % (Preglednica 4). Glede na rezultate ugotovimo, da pri presoji pomenskih dimenzij obstajajo razlike glede na spol, kar je odgovor na raziskovalno vprašanje RV3.

Glede na rezultate 2 preizkusov v ostalih dimenzijah trdimo, da je razporeditev subjektov po spolu glede dimenzij 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11 in 12 homogena ter v teh primerih ugotovimo, da pri presoji pomenskih dimenzij ne obstajajo razlike glede na spol, kar je odgovor na raziskovalno vprašanje RV3.

V nadaljnji celostni analizi rezultatov za vse dimenzije smo ugotovili, da gre za izstopajoče visok rezultat v podanih sodbah ocene nevtralnno. Ocena nevtralnno je dosegla najvišji rezultat kar v sedmih dimenzijah. To so dimenzije 3, 4, 5, 6, 8, 10 in 12, ki obsegajo semantične vrednosti GRDO – LEPO, POMIRJEVALNO – VZNEMIRLJIVO, NESTIMULATIVNO – STIMULATIVNO, SKROMNO – RAZKOŠNO, ZAVIRALNO – POSPEŠEVALNO, REVNO – BOGATO in NEGATIVNO – POZITIVNO.

V razčlenjevanju rezultatov za dimenzijo 1, ki obsega semantične vrednosti NEPRIJETNO – PRIJETNO, smo ugotovili, da se glavnina sodb nahaja v ocenah nevtralnno, malo prijetno in pretežno prijetno. Tako se je odločilo 58,1 % vprašanih. Največje število odgovorov je bilo z 19,9 % podanih v oceni pretežno prijetno. V nasprotju s temi sodbami jih je najmanj, le 7,3 % vprašanih, presodilo, da likovno delo deluje zelo prijetno.

Preglednica 4: Frekvenčnost podanih estetskih sodb v DIMENZIJI 9.

pomenske vrednosti DIMENZIJE 9	SPOL				skupaj		rezultat	
	ŽENSKÉ		MOŠKI					
	f	%	f	%	f	%	χ^2	P
ZELO PREPROSTO	2	1,6	0	0,0	2	1,0	20,982	0,002
PRETEŽNO PREPROSTO	0	0,0	7	10,9	7	3,7		
MALO PREPROSTO	9	7,1	5	7,8	14	7,3		
NEVTRALNO	19	15,0	2	3,1	21	11,0		
MALO KOMPLEKSNO (OZ. ZAPLETENO)	31	24,4	15	23,4	46	24,1		
PRETEŽNO KOMPLEKSNO (OZ. ZAPLETENO)	27	21,3	17	26,6	44	23,0		
ZELO KOMPLEKSNO (OZ. ZAPLETENO)	39	30,7	18	28,1	57	29,8		
seštevek	127	66,5	64	33,5	191	100		

Rezultati analize za dimenzijo 2, ki opredeljuje semantične vrednosti v razsežnostih PASIVNO – AKTIVNO, nam kažejo, da so vprašani slikovno predlogo v 65,5 % percipirali kot aktivno likovno vibracijo. Glavnina odgovorov je skoncentrirana v sodbah, da slikovno polje deluje malo in pretežno aktivno. Takšne odločitve je podalo 52,4 % sodelujočih, odgovori za obe sodbi so bili podani v enakih deležih. Kot zelo pasivno slikovno polje je »Metagalaxie« doživelo le 2,6 % vprašanih.

Tudi v dimenziji 3, ki se nahaja v polju razsežnosti GRDO – LEPO, se je večina vprašanih opredelila za sodbe v pozitivnem polu. Kljub temu dosega, kot je bilo že omenjeno, najvišji rezultat nevtralna sodba s 23,0 %. Sodbe, podane tako v pozitivnem kot negativnem skrajnem polu, dosegajo nizek rezultat. Da se jim zdi »Metagalaxie« zelo lepa grafika, se je odločilo 6,3 % vprašanih, kot grdo pa jo je percipiralo le 4,2 % subjektov raziskave.

V dimenziji 7, ki obsega polje semantičnih razsežnosti ŠIBKO – MOČNO, najvišji rezultat dosegajo sodbe v oceni pretežno močno, za katero se je odločilo 31,4 % vprašanih, medtem ko je 25,1 % sodelujočih presodilo, da so likovno delo percipirali kot malo močno. V dimenziji 7 je bilo kar 69,1 % sodb podanih v pozitivnem polu, medtem ko je bilo v negativnem polu pomenskih razsežnosti te dimenzije podanih le 15,7 % sodb. Nobeden od moških udeležencev ni podal mnenja, da optični vtis doživlja kot zelo ali pretežno šibko likovno delo.

Tudi v dimenziji 11, ki obsega semantične vrednosti UMIRJENO – RAZGIBANO, je z 68,1 % poudarjeno izražen pozitivni pol, kar pomeni, da so vprašani likovno delo percipirali kot zelo živahno optično vibracijo. Natančnejša analiza kaže, da je največji delež subjek-

tov raziskave podal sodbe v oceni pretežno razgibano oziroma živahno. Tako se je odločilo 30,4 % vprašanih. Da se jim zdi slikovno polje »Metagalaxie« bolj ali manj umirjeno, se je odločilo le 15,2 % sodelujočih.

V dimenziji 12, ki jo določajo pomenske dimenzije NEGATIVNO – POZITIVNO, je največ izraženih sodb z oceno nevtralnno, in sicer jo je podalo 34,0 % sodelujočih. Takšen delež izraženih sodb je tudi višji od vseh ostalih, ki so jih vprašani podali glede umetniške grafike »Metagalaxie« v različnih pomenskih dimenzijah. Vendar je iz natančnejše analize rezultatov mogoče razbrati, da so se subjekti raziskave v enakem deležu odločili tudi za sodbe v pozitivnem polu, torej da vizualno optično strukturo percipirajo kot bolj pozitivno likovno energijo. Tudi v negativnem polu je bilo izraženih sodb le za 2,0 % manj, torej 32,0 %.

Vpliv likovnih prvin na zaznavanje slikovnega polja in razpršenost rezultatov glede na spol

Tudi pri ocenjevanju vpliva likovnih prvin na zaznavanje slikovnega polja so vprašani izbirali med petimi prvinami: barve, črte, oblike, struktura slike in celota. Možno je bilo izbrati enega ali več odgovorov, ki se med seboj ne izključujejo. Statistično smo tako obdelali frekvenco in odstotek podanih pozitivnih odgovorov za vpliv vsake prvine (*Preglednica 5*). V raziskavi smo preverjali tudi odvisnost med spoloma glede vpliva različnih likovnih elementov.

Rezultati raziskave vpliva prvin nam kažejo, da so bile pri likovni materiji slikovne predloge »Metagalaxie« barve tiste, ki so kot druge najbolj vplivale na percipiranje likovne materije in dojetanje slikovne predloge glede na stopnjo ugajanja (*Preglednica 5*). Vprašani so v 46,1 % pritrdili, da je na njihovo percipiranje likovne

Preglednica 5: Vpliv likovnih prvin na zaznavanje slikovnega polja in razpršenost rezultatov glede na spol.

VPLIV	SPOL				skupaj		rezultat	
	ŽENSKE		MOŠKI					
	f	%	f	%	f	%	χ^2	P
BARVE	60	47,2	28	43,8	88	46,1	0,209	0,647
ČRTE	20	15,7	10	15,6	30	15,7	0,000	0,982
OBLIKE	62	48,8	40	62,5	102	53,4	3,201	0,074
STRUKTURA SLIKE	51	40,2	21	32,8	72	37,7	0,978	0,323
CELOTA	47	37,0	13	20,6	60	31,6	5,225	0,022

sintakse najpomembneje vplivala barva. Rezultat χ^2 preizkusa $P = 0,647$ nam torej kaže, da med ženskami in moškimi subjekti raziskave ni bistvenih razlik pri vplivu barve na njihovo razumevanje slikovne predloge. Da je na njihovo dojetanje likovne materije najbolj vplivala barva, je odgovorilo 47,2 % žensk in 43,8 % moških, zato trdimo, da je razporeditev subjektov po spolu glede vpliva barv homogena.

Analiza pritrilnih odgovorov kaže, da so črte tiste, ki so najmanj vplivale na dojetanje, razumevanje in izbor likovne materije »Metagalaxie«. Vprašani so za vpliv črt na njihovo dojetanje podali pritrilne odgovore le v 15,7 % (Preglednica 5). Takšen rezultat ni presenetljiv, saj sta predvsem ploskev in volumen tista likovna elementa, ki bistveno strukturirata Vasarelyjevo likovno delo »Metagalaxie«. Ugotovili smo, da je razporeditev subjektov po spolu glede vpliva črte enotna.

Subjekti raziskave so podali mnenje, da so imele oblike najmočnejši vpliv na njihovo percipiranje likovne sintakse »Metagalaxie«. Vpliv oblike je bil pomemben pri 53,4 % vprašanih, zato smo v tem primeru ugotovili, da pomenske razsežnosti notranjih struktur oblike pomembno vplivajo na optično učinkovanje celotne likovne materije. Ob analizi rezultatov je bilo tudi ugotovljeno, da pri vplivu oblike na razumevanje te slikovne predloge ne obstaja pomembna razlika med vprašanimi ženskami in moškimi, kar evidentira tudi rezultat χ^2 preizkusa z vrednostjo $P = 0,074$ (Preglednica 5).

Prvina struktura slike se je pri slikovni predlogi ekspanzirala kot tretji element, ki je bistveno vplival na doživljanje likovne materije. Vprašani so jo kot pomembno izbrali v 37,7 %. Odgovori po spolu so bili homogeni, kar potrjuje rezultat χ^2 preizkusa z vrednostjo $P = 0,323$ (Preglednica 5).

Rezultat χ^2 preizkusa z vrednostjo $P = 0,022$ (Preglednica 5) je pokazal, da obstajajo statistično pomembne razlike glede na spol pri presojanju vpliva celote na dojetanje slikovne predloge »Metagalaxie«. Iz rezultatov je razvidno, da je bil vpliv celote močnejši pri ženskah, ki so se za takšne odgovore odločile v 37,0

%. Na moške je celota vplivala v 20,6 %. Vpliv celote je bil sicer med ostalimi likovnimi prvinami z 31,6 % uvrščen na četrto mesto.

SKLEP

V širši raziskavi smo ugotavljali, na kakšen način korespondenti doživljajo in razumevajo učinkovanje devetih umetniških del. Preverjali smo torej asociativnost, ki jo sprožajo določene likovne sintakse, ugotavljali smo, kakšno je estetsko presojanje sodelujočih v raziskavi glede na različne pomenske dimenzije in kakšen je vpliv likovnih prvin na njihovo percipiranje.

V širši raziskavi smo pri merjenju asociacij ugotovili, da prav vsa vključena slikovna polja sprožajo mnoge različne asociacije, tako pozitivne kot tudi negativne. Asociacije smo zaradi preglednosti in specifičnosti klasificirali v različne kategorije, ki v psihološkem in simbolnem smislu vsebinsko določajo vsako izmed devetih likovnih materij. Ugotovili smo, da je pri večini slikovnih predlog v asociativnosti pomembno prisotna kategorija NARAVA ne glede na narativnost slikovnega polja oziroma na likovno gramatiko.

Pri analizi pomenskih povezav za umetniško delo »Metagalaxie« smo asociacije uvrstili v 13 kategorij. Najobsežnejša kategorija, ki smo jo oblikovali, je kategorija GEOMETRIJA, GEOMETRIJSKI LIKI, MATEMATIKA, pri kateri je pomemben poudarek na tistih odgovorih, ki opredeljujejo narativnost podobe. Od teh asociacij jih je največ pomensko apodiktično v korelaciji s kockami, druge sodbe se implikativno povezujejo z geometrijo. Glede na strukturo slike niti ni presenetljivo, da so vprašani slikovno polje pogosto zaznali tudi kot različne vzorce v mnogoterih aplikacijah. Negativne asociacije se navezujejo predvsem na negativna občutja, praznino, nelagodje in monotonijo.

Analiza ovrednotenja likovnega dela »Metagalaxie« na pomenskih dimenzijah je pokazala, da z najvišjo srednjo vrednostjo podanih sodb pomembno izstopa 9. dimenzija, ki se giblje v polju razsežnosti preprosto –

kompleksno (zapleteno). Rezultati so nam torej pokazali, da so respondenti slikovno polje najpogosteje doživljali kot zelo kompleksno likovno delo. Ugotovili smo tudi, da umetniško grafiko ženske in moški v dimenziji preprosto – kompleksno presojuje povsem različno. Iz rezultatov, ki kažejo na statistično pomembno razliko, je mogoče razbrati, da likovno vibracijo slikovne predloge subjekti sicer v veliki večini percipirajo kot bolj ali manj kompleksno likovno delo, vendar ga ženske doživljajo bolj nevtrarno, kot ga razumejo moški. Podrobnejša analiza podanih ostalih estetskih sodb je pokazala, da so sodelujoči »Metagalaxie« percipirali tudi kot bolj živahno oziroma razgibano, močno, aktivno in vznemirljivo slikovno polje.

Z analizo širše raziskave vpliva prvin na doživljanje in razumevanje likovnih del smo ugotovili, da so bile barve tiste, ki so najbolj vplivale na percipiranje večine slikovnih predlog. Z rezultati izvedene raziskave na primeru »Metagalaxie« lahko tako kot pri večini preostalih slikovnih predlog (pri sedmih od devetih primerov) odgovorimo na raziskovalno vprašanje RV1, da je barva bistven dejavnik, ki vpliva na učinkovanje likovnih struktur. Izpostavljamo tudi rezultate analize, ki smo jih opravili za sliko Bridget Riley »Aurulum« (Udovič *et al.*, 2015, 165–183) ter tekstilnih vzorcev »Wild Rose« oblikovalca Johana Carpnerja (Udovič *et al.*, 2013, 207–221) in »Fishpond Flush« oblikovalke Hanne Werning (Udovič *et al.*, 2017, 234–242), saj pomembnost barvi pri percipiranju slikovnih polj pri vseh treh optičnih vtisih pripisuje več kot 68 % sodelujočih.

Nadalje smo še ugotovili, da so bile prav oblike tiste, ki so kot druge najbolj vplivale na stopnjo ugajanja in doživljanja slikovnih predlog. Pri prvinah celota, struktura slike in črta smo zaznali bistveno manjše vplive. Glede na rezultate raziskave in primera »Metagalaxie«, smo ugotovili, da imajo pomenske razsežnosti notranjih struktur oblike pomemben vpliv na optično učinkovanje celotne likovne materije, kar je odgovor na raziskovalno vprašanje RV2.

Rezultati raziskave vpliva prvin na percipiranje likovne materije »Metagalaxie« so pokazali, da so imele največji vpliv oblike, kar je bilo glede na strukturo slikovnega polja tudi pričakovano. Vpliv oblike je bil pomemben pri 53,4 % vprašanih, zato smo v primeru umetniške grafike »Metagalaxie« ugotovili, da pomenske razsežnosti notranjih struktur oblike pomembno vplivajo na optično učinkovanje celotne likovne materije. Analiza rezultatov je pokazala, da pri vplivu oblike na razumevanje te slikovne predloge ne obstaja pomembna razlika med vprašanimi ženskami in moškimi.

Že predhodne raziskave na področju psihologije barve in oblike, ki so jih opravljali tako psihologi kot likovni teoretiki, podpirajo tudi analize in ugotovitve naše raziskave. Barvni teoretik Johannes Itten je delovanje barve razvrstil v različne načine dojetja: čutno-optično (impresivno), psihično (ekspresivno) in razumsko-simbolično (konstruktivno). (Itten, 1999, 13) Anton Trstenjak, ki

je raziskoval delovanje barve na področju psihologije, povezuje delovanje barve z emotivnim dojetjem, obliki pa pripisuje večjo komunikativno vrednost (Trstenjak, 1978, 27). Nadalje pojasnjuje, da barve, ki ne bi imela čustvenega potenciala, kratko malo ni, vendar barvo v realnem prostoru opredeljuje šele oblika, zato je njuno delovanje soodvisno. Muhovič pravi, da je na splošno mogoče reči, da je pri zaznavanju barv akcija usmerjena od predmeta k subjektu, pri zaznavanju oblik pa je aktivni subjekt usmerjen k predmetu zaznavanja. »Oblika in barva izpolnjujeta dve značilni funkciji gledanja: nosita izraz in informacijo« (Muhovič, 2015, 79). Tudi Trstenjak je barvo obravnaval v korelaciji z obliko in njunimi diferencami v delovanju:

Oblike same na sebi [pa] nimajo posebnih čustvenih valenc, zlasti če gre za čiste geometrične like. Oblika sama je glede na trirazsežne pojave teles vedno že nekaka abstrakcija, nekaj razumski reziduum, ostanek, ki ga dobimo, če konkretnemu, plastičnemu telesu odmislimo vse drugo: težo, trdoto, gostoto, temperaturo, vonj, okus in barvo. Gola oblika je vedno racionalizacija pojava. [...] Razliko bi mogli okvirno izraziti tudi takole: ob barvnem dojetanju izhaja dejavnost iz predmeta in prehaja na opazovalca kot izziv, dražljaj; ob likovnem dojetanju pa izhaja dejavnost iz opazovalca in prehaja na predmet kot ravnanje. Seveda pa tega razlikovanja ne smemo pojmovati v izključevalnem pomenu, kakor da bi barva vplivala samo na čustvo in pasivno dojetanje, oblika pa samo na razum in aktivno obvladovanje predmeta. (Trstenjak, 1978, 27)

Da imajo lahko vizualne značilnosti, kot sta barva in oblika, čustveno vrednost, potrjujejo tudi novejši raziskave o odzivih na narativna in abstraktna umetniška dela (van Paasschen, Bacci & Melcher, 2015).

Analize širše raziskave so pri merjenju razlik v presojanju pomenskih dimenzij glede na spol pokazale, da pri slikovnih predlogah »Aurulum« (Udovič *et al.*, 2015, 165–183), »Wild Rose« (Udovič *et al.*, 2013, 207–221) in »Fishpond Flush« (Udovič *et al.*, 2017, 234–242) obstajajo večje razlike pri presoji pomenskih dimenzij glede na spol, kot je bilo ugotovljeno na primeru slikovne predloge »Metagalaxie«, kjer smo ugotovili veliko homogenost odgovorov glede na spol. Pomembnejše razlike na primeru »Metagalaxie« smo ugotovili le v analizi rezultatov za že omenjeno pomensko dimenzijo preprosto – kompleksno (zapleteno). Glede na rezultate smo ugotovili, da pri presoji pomenskih dimenzij obstajajo razlike glede na spol le v eni dimenziji, kar je odgovor na raziskovalno vprašanje RV3. Na primeru »Metagalaxie« smo večje razlike glede na spol zaznali tudi pri presojanju vpliva celote na dojetanje slikovne predloge. Iz rezultatov je razvidno, da je bil vpliv celote močnejši pri ženskah.

THE ANALYSIS OF PERCEPTIVITY OF SEMANTIC DIMENSIONS IN THE ART FIELD: AN EXAMPLE OF VASARELY'S ARTWORK »METAGALAXIE«

Špela UDOVIČ

Secondary School of Media and Graphics Ljubljana, Pokopališka 33, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: spela.udovic1@gmail.com

Asja Nina KOVAČEV

Ulica bratov Komel 11, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: asja-nina.kovacev@guest.arnes.si

Barbara RODICA

Cesta Cankarjeve brigade 22, 1290 Grosuplje, Slovenia
e-mail: barbara.rodica@outlook.com

SUMMARY

The article focuses on the evaluation of the qualitative and quantitative research on the semantic and aesthetic assessment of the semantic dimensions of shapes and colours in the graphic art of Victor Vasarely's »Metagalaxie«, which is part of a more extensive study. The research attempts to answer the question of the viewer's perception and understanding of certain artistic materials, both in terms of the functional value of textile patterns and in the perception of optical structures in terms of artistic syntax as such, therefore without functional value and in the artistic expression itself. The objectives of the research are defined in several layers. In the first layer were determining what kind of associativity the artwork triggers. In the second premise, the goal of the research was to find out what the motive is from the point of view of semantic dimensions and the influence of visual elements, especially colour and shape, on the perception of the artwork. It was also attempted to prove that colour and shape are essential factors that influence the perception of the optical impression. The aim of the research was further to find out whether there are differences in the perception of artwork by gender. The analysis of the research shows that »Metagalaxie« triggers rich associativity. Participants meaningful connections were classified into several categories. Furthermore, it was found that the correspondents assessed the optical vibration of »Metagalaxie« as a mainly complex work of art, and that shape was an essential factor influencing the perception of the artwork. The results of the study also showed that there are some differences in the perception of semantic dimensions in terms of gender.

Keywords: associativity, colour, shape, semantic dimensions, art field, visual perception

VIRI IN LITERATURA

Arnheim, Rudolf (1987): Umetnost i vizualno opažanje: psihologija stvaralačkok gledanja. Beograd, Univerzitet umetnosti.

Butina, Milan (1997): Prvine likovne prakse. Ljubljana, Debora.

Drozg, Vladimir (1991): Gestalt teorija in geografsko proučevanje. Geografski vestnik, Ljubljana, Zveza geografskih društev Slovenije, 103–109.

Holzhey, Magdalena (2005): Victor Vasarely, 1906–1997: pure vision. Köln [etc.]: Taschen, cop.

Itten, Johannes (1999): Umetnost barve: študijska izdaja. Jesenice, samozaložba Rudi Reichmann.

Kandinsky, Vasilij (1985): Od točke do slike: Zbrani likovnoteoretski spisi. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Kovačev, Asja Nina (1994): Simbolične implikacije barv in njihov položaj na dimenziji ugajanja. *Anthropos*, 4/6, 105–127.

Kovačev, Asja Nina (1997): Govorica barv. Ljubljana, Prešernova družba, Vrba.

Kovačev, Asja Nina (2012): Vprašalnik estetskega in vrednostnega presojanja. Interno gradivo.

Muhovič, Jožef (2002): Umetnost in religija. Ljubljana, KUD Logos.

Muhovič, Jožef (2015): Leksikon likovne teorije: slovar likovnoteoretskih izrazov z ustreznici iz angleške, nemške in francoske terminologije. Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba.

Pečjak, Vid (1975): Psihologija spoznavanja. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Pepperell, Robert (2011): Connecting Art and the Brain: An Artist's Perspective on Visual Indeterminacy. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnhum.2011.00084/full> (zadnji dostop: 2020-09-13).ž

Quian Quiroga, Rodrigo & Carlos Pedreira (2011): How do we see Art: An Eye-tracker Study. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnhum.2011.00098/full> (zadnji dostop: 2020-09-13).

Selan, Jurij (2020): Kako govori likovni jezik? Analiza položajev in smeri v likovnih delih iz zbirke Narodne galerije Slovenije. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 2, 235–260.

Trstenjak, Anton (1978): Človek in barve. Ljubljana, Dopisna delavska univerza Univerzum.

Udovič, Špela (2012): Geometrizacija polja likovne materije v refleksiji družbenih značilnosti dvajsetega stoletja. *Anthropos*, 44, 1/2, 105–118.

Udovič, Špela, Kovačev, Asja Nina & Barbara Rodica (2013): Raziskava semantičnih razsežnosti oblik in barv v vzorcu »Wild Rose«. *Tekstilec*, 56, 3, 207–221.

Udovič, Špela, Kovačev, Asja Nina & Barbara Rodica (2014): Analiza estetskega presojanja pomenskih dimenzij oblik in barv. *Pedagoška obzorja*, 29, 1, 76–90.

Udovič, Špela, Kovačev, Asja Nina & Barbara Rodica (2015): Perceptivnost semantičnih dimenzij v slikovnem polju »Aurulum«. *Anthropos*, 47, 1/2, 165–183.

Udovič, Špela, Kovačev, Asja Nina & Barbara Rodica (2017): The Analysis of Associative Properties of the »Fishpond Flush« Pattern. *Tekstil: časopis za tekstilnu tehnologiju i konfekcijo*, 66, 9/10, 234–242.

van Paasschen, Jorien, Bacci, Francesca & David P. Melcher (2015): The Influence of Art Expertise and Training on Emotion and Preference Ratings for Representational and Abstract Artworks. *PLoS ONE* 10, 8, e0134241. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0134241> (zadnji dostop: 2021-09-03).

Vasarely, Victor (1979): Metagalaxie. <https://www.artnet.com/WebServices/images/11004111d-K66FFgbNECfDrCWvaHB0cC8K/victor-vasarely-metagalaxie.jpg> (zadnji dostop: 2021-01-05).

KUŽNA SLIKA V CERKVI SV. PRIMOŽA NAD KAMNIKOM IN IKONOGRAFIJA KOMBINIRANE INTERCESIJE V ČASU OKROG 1500

Tomislav VIGNJEVIĆ

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: tomislav.vignjevic@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Namen besedila je s pomočjo ikonografske analize in primerjave prikazati povezanost in skladnost tako imenovane Kužne slike na severni steni cerkve sv. Primoža nad Kamnikom s številnimi sočasnimi upodobitvami tega motiva v umetnosti južnonemškega prostora v času okrog leta 1500, kar dokazuje tudi ta primerjalna analiza. V njej je svetoprmoška freska opredeljena kot zelo kompleksen primer ikonografskega motiva Kužne slike, ki pa je brez dvoma tesno povezan s sočasnimi upodobitvami tega motiva v južnonemškem prostoru.

Ključne besede: Kužna slika, Sv. Primož nad Kamnikom, stensko slikarstvo, zgodnja renesansa

L’AFFRESCO DEI FLAGELLI DI DIO NELLA CHIESA DI SV. PRIMOŽ NAD KAMNIKOM E L’ICONOGRAFIA DELL’INTERCESSIONE COMBINATA INTORNO AL 1500

SINTESI

Il presente contributo muove da un’analisi iconografica in chiave comparativa per illustrare come il cosiddetto “Affresco dei flagelli di Dio” raffigurato sulla parete nord della chiesa di Sv. Primož nad Kamnikom si inserisca in un quadro di continuità e coerenza con numerose rappresentazioni coeve del medesimo motivo rinvenibili nella produzione artistica del sud germanico risalente al periodo attorno al 1500. L’affresco della chiesa di Sv. Primož ne emerge come un’occorrenza di estrema complessità del motivo iconografico noto come “Affresco dei flagelli di Dio”, senza dubbio strettamente connesso alle raffigurazioni coeve del medesimo motivo rilevabili in area sud germanica.

Parole chiave: Affresco dei flagelli di Dio, Sv. Primož nad Kamnikom, dipinti parietali, primo Rinascimento

Pomen in simbolika *Kužne slike* pri Sv. Primožu nad Kamnikom sta brez dvoma še vedno izjemno izzivalna in zanimiva, tako da to delo zbujajo precejšen interes umetnostnozgodovinske stroke tudi v našem času (glej npr. Stelè, 1924/1925; Stelè, 1969, 273–278; Kretzenbacher, 1981, 70–72; Vignjevič, 1992; Vignjevič, 1996, 39–46; Höfler, 1996, 171–177; Mikuž, 1999; Mikuž, 2013; Oter Gorenčič, 2018; za avtorstvo fresk pri Sv. Primožu gl. pregled atribucij v Vignjevič, 1996, 19–23).¹ Vsekakor je na tej sliki vizualiziran zelo fascinanten preplet nedvoumni in evidentni ali pa zgolj nakazani ali možni motivni spodbud in likovnih vzorov ter številnih idejnih vplivov in raznovrstnih versko-zgodovinskih dogodkov. Ti so bili nekakšna ikonografska podstat in povod za nastanek freske z motivom kombinirane intercesije ali *Kužne slike* na severni steni cerkve sv. Primoža in Felicijana nad Kamnikom. Namen te razprave je podati ikonografski kontekst svetoprimoške *Kužne slike* ter njene povezanosti in odvisnosti od sočasnih zgledov in drugih primerov tega ikonografskega tipa v južnonemškem in srednjeevropskem prostoru.

Očitno je namreč dejstvo, da je *Kužna slika* v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom nastala kot posledica specifične poteze takratne mentalitete, ko so s tesnobo in negotovostjo opredeljevali kužne bolezni, vojne in druge nadloge kot apokaliptična znamenja božje jeze ter maščevanja za grešno življenje in napake tedanjih ljudi ter iskali pomoč v priprošnji Kristusu in Mariji. Ta vsebinska poteza je bistvena za nastanek te freske, lahko pa gre delno tudi za domnevno zgledovanje po umetnikih, povezanih s kakšnim drugačnim vsebinskim sporočilom, na primer z rožnovensko nabožnostjo.

Predvsem lahko štejemo za primarni vzor te slike zelo številčno in za ta čas značilno skupino umetnin z upodobitvijo kombinirane intercesije oziroma dvojne priprošnje Kristusa in Marije, kakršna je ohranjena na številnih Kužnih slikah, nastalih okrog leta 1500 v srednjeevropskem prostoru (Hagemann, 1982; Dinzlbacher, 1986). Vsebinsko je namreč ta freska v veliki meri določena z značilnostmi ikonografskega tipa *Kužne slike*, predvsem s simboliko in pomenom dvojnega posredništva ali kombinirane intercesije v povezavi z upodobitvijo nadlog, ki so kot posledica božje jeze in kazni pestile tedanje prebivalstvo na Slovenskem.

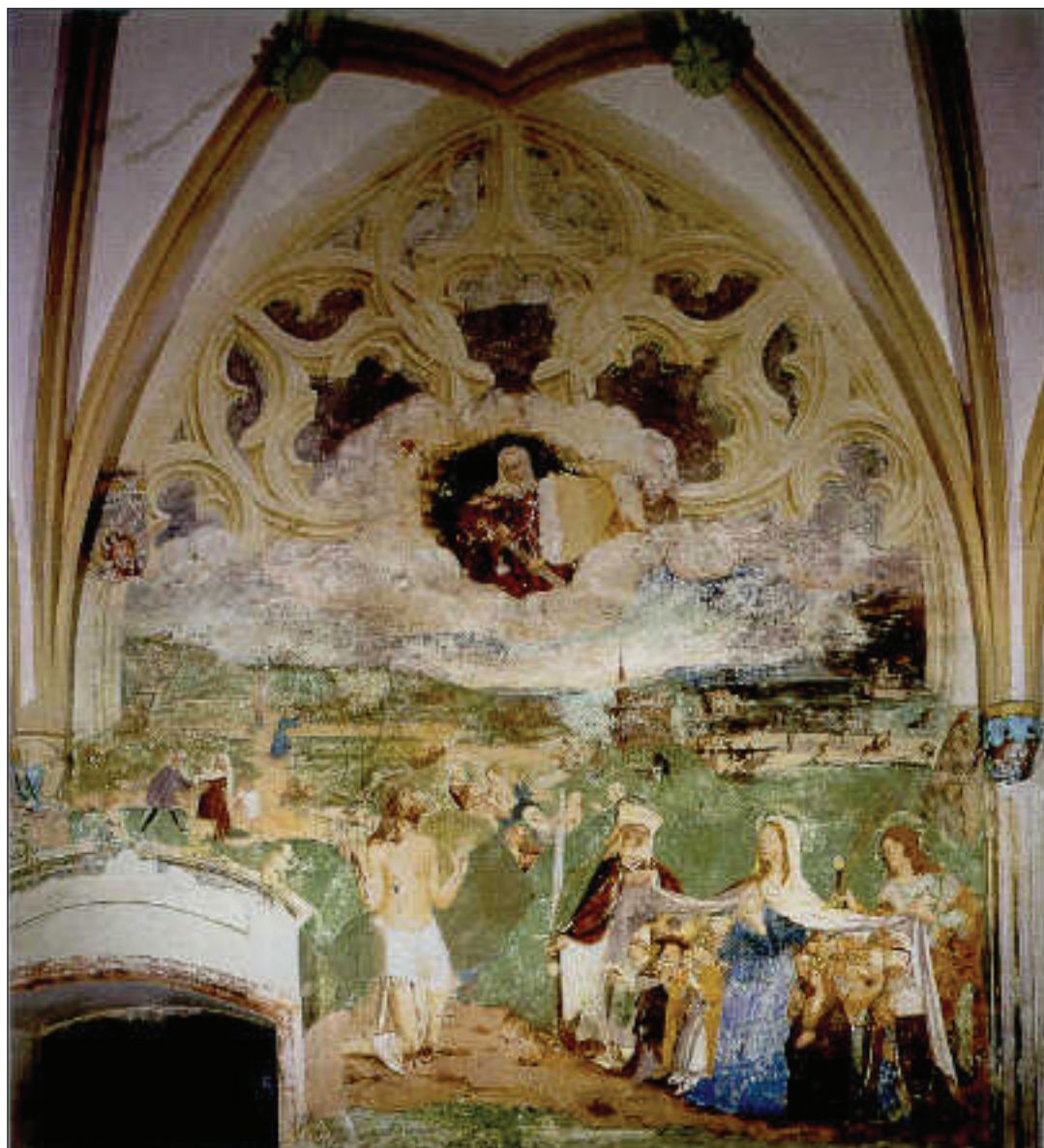
To dejstvo pa nikakor ne izključuje možnosti, da je tudi *Kužna slika* pri Sv. Primožu naročil isti naročnik kot ostale freske v tej romarski cerkvi, verjetno kakšna izmed kamniških bratovščin, morda Marijine, kot predlaga Oter Gorenčič (2018),

in z enako intenco poudarjanja vloge Marije, ki ima v tej podobi zelo vidno mesto. Njena monumentalna izpostavljenost je zelo vidna v celotni podobi te freske, ki pa je kulturnozgodovinsko pogojena kot nekakšen odziv na tedanje številne nadloge, pred katerimi naj bi vernike obvarovala posredništvo Kristusa in Marije. Kdo je bil naročnik svetoprimoških fresk, še vedno ni določeno, a je imela Marijanska pobožnost – in s tem verjetno tudi kakšna s čaščenjem Marije povezana bratovščina – najverjetneje velik pomen pri izboru ikonografije. Vendar ne toliko pri *Kužni sliki*, ker je to motiv, ki seveda vključuje tudi Marijo, a je kot celota zelo značilen odziv na tedanji »duh časa«, poln apokaliptičnih pričakovanj, in s fascinantno vizualizacijo nadlog, ki so pestile tedanje prebivalce Kranjske – od epidemij do nevarnosti turških vpadov.

Vizualizacija teh tegob in upanje na odrešitev s pomočjo dvojnega posredništva sta pač poglavitni vsebini *Slike nadlog* ali *Kužne slike* na severni steni cerkve sv. Primoža nad Kamnikom. Zelo raznolika, z upodobitvami zgodovinskih dejstev (turški vdori oziroma vojne, roparji, epidemije kuge, kobilice itd.) in astroloških vizij (dež križev) nasičena upodobitev tedanjih nadlog pri Sv. Primožu se v osnovnih potezah in v večini prikazanih detajlov osnovne trojice likov (Marija, Kristus in Bog Oče) navezuje in pripovedno nadgrajuje, kot bo razvidno iz te razprave, številne sorodne upodobitve kombinirane intercesije in božje kazni, ki so ohranjene predvsem v umetnosti južnonemškega prostora. Tovrstne slike, »kužne podobe«, kot so jih najpogosteje imenovali (glej Dinzlbacher, 1986), izpričujejo povsem podobno, skorajda identično sporočilo in ikonografsko vsebino, kot tudi kompozicijsko strukturo, kakršne so vizualizirane v monumentalni svetoprimoški freski. To dejstvo priča o povezanosti in številnih medsebojnih vplivih na obsežnem območju, ki sega od alpskega območja do mest južne Nemčije in Avstrije ter drugih centrov likovnega ustvarjanja v Srednji Evropi, predvsem v času okrog leta 1500.

Gre za prikaz božje jeze, ki je vizualizirana s podobo Boga Očeta v avreoli oblakov, ki bodisi izstreljuje puščice na grešno ljudstvo bodisi vihti meč oziroma ga vrača v nožnico po posredovanju obeh priprošnjikov, kot je prikazano pri Sv. Primožu nad Kamnikom. Posledice njegove jeze in kazni, kar ponazarjajo podobe kužnih bolnikov, kobilic, ropanj, turškega nasilja oziroma vojne in drugih nadlog, skušata oba priprošnjika s svojim posredovanjem pri Bogu odvrniti od vernikov, ki jih je Marija vzela v zaščito pod svojim plaščem.

¹ Prispevek je nastal v okviru programske skupine P6-0272 Sredozemlje in Slovenija, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Slika 1: Mojster Kranjskega oltarja (slikar Vid): Kužna slika, 1504, Sv. Primož nad Kamnikom (arhiv avtorja).

Kristus je pri Sv. Primožu nad Kamnikom naslikan v podobi klečečega ikonografskega tipa Kristusa trpina (Panofsky, 1927; Belting, 1992; Merback, 2013), ki kaže svoje rane, na desni pa je upodobljena Marija, ki z opozarjanjem na svoje prsi izpostavlja materinstvo, zavoljo česar naj se Bog usmili človeštva. Verniki so se kot celota krščanske družbe zatekli v varstvo pod Marijin plašč, pri čemer gre tu predvsem za star, še iz sredine oziroma druge polovice 14. stoletja izvirajoč ikonografski tip Marije zaščitnice s plaščem kot *Mater omnium*, saj so se pod njeno zaščito zatekli vsi, ne glede na stan ali na pripadnost posvetnim

oziroma duhovniškim stanovom (Perdrizet, 1908, 150–159). Torej tako laični stanovi, ki jih v tem primeru predvodi cesar z obraznimi potezami Maksimilijana I., kot kleriki, ki jih predvodi papež na Marijini desni, pomembnejši strani.

Ta ikonografska varianta Marije zaščitnice s plaščem je nastala v času po katastrofalni epidemiji črne smrti sredi 14. stoletja, ki je terjala ogromno število mrtvih v celotni Evropi in je pri prebivalstvu vzbudila občutek neizmerne ogroženosti in prepuščenosti Božji kazni, kar so skušali omiliti in se odrešiti z zatekanjem v Marijino varstvo in priprošnjo. Dejansko je že v drugi polovici tega stoletja med ljudstvom

prevladovalo prepričanje, da je bila velika epidemija kuge in pa vse druge, ki so ji sledile, božja kazen za človeške pregrehe in napake. Skupaj z lakoto in vojno pa je bila kuga tudi zanesljiv znanilec bližajoče se poslednje sodbe. Veliko upodobitev tipa *Mater omnium*, na kateri je upodobljena zaščita vseh slojev prebivalstva pred dejanji Božje jeze, lahko obravnavamo kot funkcijski tip podobe *ex voto*, ki skuša odvrniti nevarnost kuge (Perdrizet, 1908, 142–143).

Tako je že papež Klemen VI. v letu kuge 1348 vsem kristjanom, ki bi se spokorili in izpovedali grehov, obljubil popolno odpuščanje grehov (Herlihy, 1998, 83). Prebivalstvo Evrope pa je v tej epidemiji videlo predvsem nedvomno božjo kazen, posledice božje jeze zaradi pregrešnega in razuzdanega življenja, kar je jedrnat in natančno opisal nek kronist v Dubrovniku, ki je zapisal, da je bila v tem mestu velika epidemija, a je bolj kot za kugo dejansko šlo za božjo jezo (Cohn, 2002, 228).

S podobami klečečih laikov in klerikov pod plaščem na Marijini levi in desni strani je bila pri ikonografskem tipu *Mater omnium* tako ponazorjena celota krščanske družbe, ki je bila od samega začetka krščanstva razdeljena na duhovščino in na laike, na dva vladarska meča, ki sta ponazarjala cerkveno (papež) in laično (cesar) oblast. Marija kot *Mater omnium* tako ščiti vse pripadnike krščanskega občestva, kar je natančno vizualizirano tudi pri Sv. Primožu nad Kamnikom, kjer med predstavniki laičnih stanov na Marijini levi strani poleg cesarja Maksimilijana I. v ospredju razberemo še podobo cesarice s krono in pa vojvode z dolgo sivo brado in lasmi.

Vsekakor je vprašljivo, ali je slednja figura podoba cesarja Friderika III., kot domneva Oter Gorenčič (2018, 65), saj dotična oseba na tej sliki na glavi nima krone, pa tudi cesarskega ornata ne; tudi fiziognomija tega vladarja je bila povsem drugačna od sivolasega in bradatega lika na svetoprmoški freski.² Bolj verjetno je, da gre tu glede na tipična oblačila (belo krzveno pokrivalo na glavi in ramenih) za podobo vojvode, v tem primeru bi torej najverjetneje lahko šlo za deželnega glavarja Kranjske. S tem je ohranjen princip stopnjevanosti stanovske hierarhije, kar pri tej freski pride še bolj do izraza v podobah duhovščine na Marijini desni, kjer se v uveljavljeni hierarhični lestvici vrstijo podobe papeža, kardinala in škofa v ospredju duhovniških stanov.

V času okrog leta 1500 je namreč na številnih upodobitvah Marije zaščitnice s plaščem, še zlasti pa v povezavi z motivom dvojnega posredništva v južnonemškem prostoru skorajda pravilo, da so verniki, ki pod Marijinem plaščem iščejo zaščito, razdeljeni na predstavnike duhovščine na Marijini

desni in na laike na njeni levi strani, pri čimer je stanovska razdelitev pogosto še poudarjena z upodobitvami cesarja na čelu laikov in papeža na čelu duhovniških stanov. Cesar pa je v tem obdobju okrog leta 1500 pogosto dodatno okarakteriziran s ciljem portretne podobe, tako da je velikokrat upodobljen Maksimilijan I., kot je to tudi pri Sv. Primožu nad Kamnikom. Ravno tako je papež glede na čas nastanka nemalokrat portretno določen kot Julij II. ali pa kot Leon X.

Značilen zgodni primer tega ikonografskega motiva je poznogotska *Kužna slika* v župnijski cerkvi sv. Boštjana v Oettingenu na Švabskem (Dinzelbacher, 1986, 39), ki je nastala okrog leta 1480 in je vključena v neogotski oltar oziroma oltarni nastavek sv. Boštjana, poglobitnega zavetnika proti kugi. Pod Marijinim plaščem, ki ga na vsaki strani pridržuje po en angel, kar je zelo razširjen motiv, so na Marijini levi strani upodobljeni cesar z značilno cesarsko krono in drugi laični stanovi, na njeni desni pa so klečeči papež in duhovščina, ki je hierarhično razčlenjena v različne stopnje še s podobo kardinala in škofa. Na sredini se je nakopičila gomila trupel, ki jih je pokosila smrt oziroma božja kazen v podobi puščic. Ti mrlički so ravno tako stanovsko določeni z oblačili in atributi (s kraljevsko krono, škofovsko mitro, meniško kuto, viteškim oklepom, kmečkimi oblačili itd.). Na desni pa je upodobljen klečeči, s puščicami prestreljeni zavetnik proti kugi sv. Boštjan, ki z levico opozarja na svoje rane in skuša posredovati pri Bogu ter z ogrinjalom zaščititi klečeče vernike. Bog oče je upodobljen med množico angelov in je suvereno umeščen na vrhu z lokom v rokah med streljanjem treh puščic jeze in kazni na grešnike. Ta slika vsebuje v bistvu vse elemente, ki jih srečamo tudi pri Mojstru Kranjskega oltarja pri Sv. Primožu nad Kamnikom, le da so na freski izpod čopiča tega kamniškega slikarja nadloge oziroma božja kazen prikazani bolj monumentalno, izčrpno in s številnimi detajli ter da je namesto sv. Boštjana upodobljen Kristus.

Zelo tipičen primer je tudi reliefna *Kužna podoba* (*das Pestbild*), ki je nastala v krogu ulmskega kiparja Michela Erharta ob koncu 15. stoletja in je sedaj hranjena v gradu v Briksnu (Bressanone) na južnem Tirolskem. Relief kaže zgoraj Boga Očeta, ki je usmeril svoje puščice nadlog (kuga, lakota in vojna) z lokom na ljudi, ki so upodobljeni išoč zavetje pod Marijinim plaščem. Na njeni heraldični desni strani so kleriki s papežem na čelu ter kardinal in škof, na njeni levi laiki s cesarjem, kraljem, knezom in drugimi laičnimi stanovi. Levo je upodobljen klečeči Kristus trpin, z vsemi ranami na svojem telesu; prikazan je v priprošnji, usmerjeni k Bogu Očetu (Mayer, 2021, 219).

² Starejša in včasih nekoliko preveč z domišljijo določena literatura o teh osebah sicer identificira celo vrsto oseb pod Marijinim plaščem, poleg Maksimilijana I. še Friderika III., pa tudi papeža Siksta IV. itd. (Jellouschek, 1856, 13; Strahl, 1884, 9; Graus, 1885, 37).

Slika 2: Neznani slikar, Kužna slika, ok. 1480, c. St. Sebastian, Oettingen (Wikimedia Commons).

V kiparstvu tega časa je bil tudi sicer zelo razširjen ikonografski tip Marije zaščitnice s plaščem z delitvijo na duhovščino in laike. Tako je bila okrog leta 1500 denimo izrezljana Marija zaščitnica s plaščem, ki je sedaj v Marijini kapeli v kraju Sattenburen na Švabskem. Ta skulptura nedvomno priča o veliki priljubljenosti tipa *Mater omnium* tudi ali pa prav v tem času prehoda v renesanso. Pri tej upodobitvi Marije zaščitnice, ki je delo nekega kiparja iz nasledstva že omenjenega ulmskega umetnika Michela Erharta, so se pod njen plašč, ki ga držita

dva angela, zatekli levo pripadniki duhovniških stanov in desno cesar z laiki (Reinhart & Roller, 2002, 360–361).

Zato ni nobene potrebe, da bi iskali vzor za sve-toprimoško Marijo zaščitnico s plaščem v kölnskem slikarstvu in zgolj v ikonografiji, ki je bila povezana z rožnovenskimi bratovščinami in z njimi povezano pobožnostjo, saj je bilo zelo pogosto, da v podobah Marije zaščitnice v tem času njen plašč držita ali dva svetnika, ali pa dva ali več angelov. Dva svetnika tako držita Marijin plašč na sliki Benedetta Bofiglija

Slika 3: Michael Erhart (krog), Kužna podoba, ok. 1500, grad, Brixen (Bressanone) (Mayer, 2021, 336).

Slika 4: Martin Schaffner, Kužna slika, ok. 1512–1514, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg).

iz let 1464–66, ki je v oratoriju San Francesco al Prato v Perugii (Perdrizet, 1908, sl. XVII) ali pa denimo v iniciali ustanovne listine bratovščine sv. Nikolaja v Toulu iz sredine 15. stoletja (Perdrizet, 1908, sl. XII). Podobnost z upodobitvijo Marije zaščitnice s plaščem na triptihu Mojstra St. Severina na oltarju Rožnovenske bratovščine v cerkvi sv. Andreja v Kölnu iz okrog 1500 (Oter Gorenčič, 2018, 65–66) sicer obstaja, očitna pa je ključna razlika v dejstvu, da je na kölnski sliki upodobljena stoječa Marija z

detetom v rokah, pri Sv. Primožu pa gre za klečečo Marijo z razkritimi prsmi v kompleksni kompoziciji dvojne priprošnje.

Na podlagi starega opisa pa lahko v leto 1508 datiramo *Votivno sliko augsburškega trgovca Ulricha Schwarza in njegove družine*, ki jo je naslikal Hans Holbein starejši in je sedaj v muzeju v Augsburgu. Tudi tu gre, tako kot pri v. Primožu, za kombinirano intercesijo, saj sta upodobljena Marija, ki kaže prsi, in Kristus z *ostentatio vulnerum*. Zaščita s plaščem

je tu komaj nakazana, zato pa je toliko bolj razvidna značilna in najpomembnejša trojica v zgornji polovici podobe – Bog Oče z mečem v rokah na sredini zgoraj, levo Kristus trpin in desno Marija z razkrito dojko, s čimer opozarja na svoje materinstvo. Ob vznožju te skupin pa so naročnik te votivne slike, njegove tri soproge in množica otrok, ki so nazorno razdeljeni glede na spol (Bushart, 1965, 89–90).

Isto osnovno idejo priprošnjikov Kristusa in Marije z Bogom Očetom z mečem je ponovil v knjižni ilustraciji Hans Holbein ml., ki je prispeval naslovni lesorez za *Missale speciale*, objavljen pri Thomasu Wolffu v Baslu leta 1521 (Bushart, 1965, 172).

V prvi polovico drugega desetletja 16. stoletja, najverjetneje med letoma 1512 in 1514, pa je Martin Schaffner, ulmski slikar iz obdobja prehoda v renesanso in učenec Hansa Holbeina st., naslikal *Kužni oltar* za ulmski samostan Wengen. Ta ikonografsko izjemno zanimiva umetnina je diptih, ki pa je zgolj v naš čas ohranjeni fragment obsežnejšega krilnega oltarja. Sedaj ta diptih hrani Germanisches Nationalmuseum v Nürnbergu. Na levem krilu je upodobljena Marija zaščitnica s plaščem, ki ga drži dva angela. Njeno zaščito pod plaščem iščejo zastopniki laičnih stanov na njeni levi, s klečečim cesarjem na čelu, pri čimer je povsem očitno, da gre tudi tu za portret cesarja Maksimilijana I., ob katerem so naslikani še volilni knez, predstavniki plemstva in številni meščani. Medtem pa so na Marijini desni, torej hierarhično pomembnejši strani, kleriki s papežem Leonom X. v ospredju, ki ga lahko prepoznamo po portretnih poteza obraza, ob njem sta upodobljena kardinal in škof, za njimi pa drugi predstavniki cerkvene hierarhije. Marija priprošnjica se z razkrito levo stranjo prsi, na katero opozarja z gesto, obrača h Kristusu v podobi Kristusa trpina, ki je upodobljen klečeč na desnem krilu oltarja zgoraj ter kaže in opozarja na rano na prsih. Za njim so angeli, ki drže *arma Christi* v rokah, s katerimi opozarjajo na Kristusov pasijon in v nekakšni argumentativni igri z Bogom Očetom terjajo usmiljenje do človeštva pod Marijinim plaščem.

Pod njim je Martin Schaffner upodobil sv. Boštjana z avtoportretnimi obraznimi potezami in sv. Roka, oba poglobitna zavetnika pred kugo in drugimi boleznimi, kar med drugim tudi opravičuje tradicionalni naziv tega diptiha, namreč »Kužni oltar«. Poleg puščic božje jeze in kazni, ki jih izstreljujejo angeli, kar lahko simbolizira vojno, in mlinskega kamna, ki po nekaterih interpretacijah simbolizira lakoto in apokalipso, je kuga, pred katero varujeta ta dva svetnika, še tretje znamenje bližajoče se poslednje sodbe, ki ga vsebuje ta oltarni nastavek (Teget Welz, 2008, 344). Nad Marijo je podoba Boga Očeta, ki vihti meč v rokah, pod njim pa so angeli z loki in puščicami. Na desnem oltarnem krilu, nasproti podobe Boga Očeta, je

podoba klečečega Kristusa trpina, nad katerim so angeli z orodji Kristusovega mučeništva. Podoba angela z mečem na levi strani krila z Marijo je posneta po Dürerjevi upodobitvi nadangela Mihaela v njegovem ciklu Apokalipsa (1498), podobno je z angelom z mlinskim kamnom in drugim angelom z mečem, ki sta tudi posneta po tem Dürerjevem grafičnem ciklu, ki je vsebinsko nekako v ozadju oziroma pomeni ključ za razumevanje te slike. Tudi sicer je celota naravnana na vsebinsko izrazito »temačen« in strog ton. Pokrajina v ozadju z utrjenim mestom je v celoti posneta po krajinskih motivih na Hohenburškem oltarju Hansa Holbeina starejšega (Löcher, 1997, 443–446).

Zelo blizu osnovnemu vsebinskemu sporočilu freske pri Sv. Primožu nad Kamnikom je tudi dobro desetletje mlajša kužna votivna podoba kanonika Mornauerja v župnijski cerkvi sv. Marije in Kastula v zgornjebavarskem mestu Moosburg, ki je nastala okrog leta 1515. Na reliefu je upodobljen klečeči Kristus na levi strani, ki z rokami opozarja na svoje rane, in na desni Marija zaščitnica s plaščem. Išoč njeno zaščito pred božjo kaznijo – na vrhu je upodobljen Bog Oče, ki izstreljuje puščice – so na njeni desni upodobljeni papež in duhovščina ter na njeni levi cesar z obraznimi potezami Maksimilijana I. in drugi predstavniki laičnih stanov. Ta polihromirani relief iz peščenca je delo kiparja Hansa Leinbergerja, ki je deloval v Landshutu. Celoten relief pa je kompozicijsko zelo jasno in pregledno koncipirana umetnina, ki izpostavlja bistvene ikonografske elemente dvojne priprošnje (Bös & Klinger, 1992, 63; Merback, 2012, 90–91).

V osnovnih potezah kompozicije kot tudi vsebinsko je ta reliefna podoba glede na razvoj motiva utemeljena v ilustracijah zelo pomembnega traktata *Speculum humanae salvationis*, ki je bil najprej ilustriran okrog leta 1325 in je bil v obdobju od 1450 do konca prve tretjine 16. stoletja izjemno vpliven. V obeh primerih sta namreč upodobljena ista osnovna kompozicija in pomensko jedro tovrstnih upodobitev, ki ju lahko opredelimo kot kombinirano intercesijo Kristusa in Marije, ki klečita pred podobo Boga Očeta, kot je Erwin Panofsky poimenoval tovrstne prizore (Panofsky, 1927, 228).

Kombinirana intercesija je motiv tudi malo mlajše *Kužne slike* iz kroga vodilnega münchenskega slikarja Jana Polacka. Ta slika je nastala okrog leta 1517 in je hranjena v cerkvi sv. Petra v Münchnu. Zanj je značilna delitev v tri vodoravne pasove: zgoraj sta upodobljena priprošnjika Kristus in Marija ob Bogu Očetu z mečem v rokah, v srednjem pasu priprošnjiki proti kugi (Boštjan in Rok ter drugi svetniki), med njimi pa angeli, ki mečejo puščice na ljudi v spodnjem pasu podobe. Tu so upodobljene posledice kuge in pa s puščicami prestreljeni mrličji (Merback, 2005, 611–612).

Slika 5: Hans Leinberger, Votivna podoba kanonika Mornauerja, ok. 1515, c. sv. Marije in Kastula, Moosburg (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, Franz Paul Burholzer).

Slika 6: Neznani slikar, Kužna slika, 1519, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe (Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe).

Isto osnovno ikonografsko konstelacijo je upodobil na svoji sliki (datirana 1519, hranjena v Staatliche Kunsthalle v Karlsruheju) tudi neki južnonemški, verjetno gornješvabski slikar, na čigar slog sta vplivala predvsem Bernhard Striegel in Mojster iz Meßkircha (Moraht Fromm, 2013, 459–463). Bog Oče je na tej sliki upodobljen na sredini zgoraj, sedeč na prestolu in s puščicami v rokah. Na lebdčem križu na levi strani je klečeči Kristus trpin in za njim angela z orodji Kristusovega mučeništva. Na desni pa je upodobljena

Marija zaščitnica s plaščem, ki ga drži dva angela. Marija z levico drži razgaljeno dojko, z desno roko pa nekako ščiti vrsto duhovniških stanov.

Na desni strani je vrsta laikov, s klečečim in portretno povsem razvidno določenim cesarjem Maksimilijanom I., ki je umrl januarja 1519, torej v letu nastanka te slike, v ospredju, plemičem v oklepu in drugimi predstavniki laičnih stanov. Cesar je upodobljen z vsem razkošnim ornatom, cesarsko krono, verižico reda Zlatega runa in v bleščečem

Slika 7: Gregor Erhart, Marija zaščitnica s plaščem, ok. 1510, c. Frauenstein, Ramsau pri Mollnu (Wikimedia Commons).

plašču iz zlatega brokata, obrobljenega s krznom. Dejansko lahko tukaj govorimo o sakralizaciji cesarjeve podobe, saj je na tej sliki Maksimilijanova izpostavljena figura tista, ki poleg Marije in Kristusa vrši priprošnjo (Eisenbeiß, 1998). Levo oziroma na Marijini desni strani pa klečijo papež z obraznimi potezami Leona X., kardinal in druga duhovščina. Tako je zopet ponovljena osnovna ikonografska shema, kakršno najdemo tudi pri Mojstru Kranjskega oltarja pri Sv. Primožu nad Kamnikom.

V opusu istega mojstra ali pa vsaj v istem slikarskem krogu v južni Nemčiji pa je približno sočasno, okrog leta 1520 nastala še ena slika kombinirane intercesije, ki je bila hranjena v Germanisches Nationalmuseum v Nürnbergu, a je bila uničena. Sodeč po fotografijah je bil tudi tukaj na sredini slike zgoraj Bog Oče, ki je izstreljeval puščice jeze in kazni na pregrešno človeštvo, upodobljeno v pokrajini pod njim. Desno na sredini table je bil upodobljen Kristus trpin, levo pa Marija z razkritimi prsmi. V spodnjem

pasu slike so bili upodobljeni številni pripadniki različnih stanov, od cesarja in papeža do menihov in meščanov (Moraht Fromm, 2013, 462).

Kako zelo razširjena je bil motivika Marije zaščitnice s plaščem z vključeno portretno podobo cesarja Maksimilijana I., priča tudi polihromirana skulptura na oltarju v romarski cerkvi Frauenstein v kraju Ramsau pri Mollnu v Zgornji Avstriji. Na tej votivni podobi Marije zaščitnice s plaščem so na Marijini desni Maksimilijan in druge osebe moškega spola, upodobljeni v molitvi, na njeni levi pa so upodobljene cesarica Bianca Maria Sforza in njene spremljevalke. Naročnik te skulpture, ki jo je najverjetneje ustvaril augsburški kipar Gregor Erhart, je bil cesar Maksimilijan okrog leta 1510, morda celo skupaj s svojim sekretarjem Florianom Waldaufom zu Waldensteinom. To cesarjevo naročilo oziroma votivna podoba je nastalo kot v znamenje zahvale za čudežno rešitev pred snežnim viharjem med plovbo po Zuiderzeeuju leta 1489 (Baxandall, 1980, 131; Silver, 2008, 132–133). Florian Waldenstein je tako v znamenje zahvale za čudežno odrešitev pred nevarnostjo dal postaviti kip Madone v cerkvi v Hallu na Tirolskem, cesar Maksimilijan pa domnevno ta oltarni nastavek v Frauensteinu.

Med letoma 1516 in 1518 pa je najverjetneje v Wittenbergu nastala že povsem renesančna *Kužna slika* Lucasa Cranacha st., ki je precej samosvoja interpretacija standardnih elementov teme kombinirane intercesije Kristusa in Marije pred obličjem Boga Očeta. Sliko sedaj hrani Muzej lepih umetnosti (Szépművészeti Múzeum) v Budimpešti. Na levi je upodobljen Kristus trpin, ki kleči na križu, položenem na tleh. Na desni strani slike je Marija zaščitnica, ki je kar ovila v svoj plašč različne stanove in range krščanske družbene hierarhije. Pri tej podobi gre za izjemno svojevrstno verzijo znane teme *Scala salutis*, stopnišče odrešitve, kakršno najdemo tudi na številnih nemških grafikah že od srede 15. stoletja dalje (Heitz & Schreiber, 1918, slika 3). Pri tem seveda ne sme manjkati tudi Bog Oče, naslikan zgoraj, ki z lokom izstreljuje tri puščice naenkrat, kar simbolizira apokaliptične grozote: kugo, lakoto in vojno. Gledalec dobi vtis, kot bi Marija na tej sliki nekako stisnila k sebi in s plaščem ovila celotno človeštvo, ki išče njeno zaščito (Brinkmann, 2008, 234–235).

Že ta koncizni pregled nekaterih najznačilnejših upodobitev kombinirane intercesije v razširjeni obliki Kužne slike v času okrog leta 1500 nam

s precejšnjo mero gotovosti dokazuje, da je upodobitev tega ikonografskega tipa v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom v bistvenih potezah odvisna od zelo razširjenih in zavezujočih ikonografskih vzorcev tako imenovane Kužne slike. To pa še ne izključuje skupne intence pri naročniku, verjetno kakšne izmed kamniških bratovščin, najverjetneje Marijine bratovščine, saj se *Kužna slika* s svojo podobo Marije zaščitnice s plaščem lepo sklada s celoto svetoprimoških fresk, ki je vsebinsko ubrana na motiviko marijanske ikonografije.

Vsekakor je bila Rožnovenska bratovščina v Kamniku ustanovljena šele decembra leta 1672 (Lavrič, 2016, 10) in so torej domneve o odločilnem vplivu rožnovenske ikonografije lahko le domneve na podlagi indicev. Upodobitev rožnega venca nad Poklonom kraljev na severni steni je lahko v določeni meri tudi dekorativna podoba, saj je bil to tudi priljubljen in zelo razširjen okrasen motiv v 16. stoletju. Tako najdemo podobno, verjetno dekorativno upodobitev rožnovenskih jagod na molilnem traku tudi na freskah v cerkvi sv. Luke v Spodnjih Praprečah, nastalih okoli leta 1520 (Höfler, 1996, 145–146), in pa na freskah v cerkvi sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu, nastale sicer v drugi polovici 16. stoletja (Stelè, 1969, 146).³

Vse tovrstne podobe nadlog in božje kazni ter motiv dvojne priprošnje, tudi sveto primoška, so namreč nastali kot posledice tedanjega prelomnega, hitro spreminjajočega se in razburkanega časa. Bili so zelo zgovoren umetniški odziv na tesnobno, apokaliptično in skrbi polno dožemanje stvarnosti med tedanjimi ljudmi, ko so družbo pretresali epidemije kuge, turški vdori in vojne ter številne druge nadloge, kar so takrat dojemali kot znamenja božje kazni in tudi bližajoče se poslednje sodbe. Dokaj številne podobe kombinirane intercesije v tem času v južnonemškem in avstrijskem prostoru so torej dejanski ikonografski kontekst svetoprimoške *Kužne slike*, dela Mojstra Kranjskega oltarja, ki je značilen in hkrati likovno zelo kvaliteten primer realizacije tega motiva. Brez dvoma pa sta svoj delež prispevali tudi marijanska ikonografija ter rožnovenska pobožnost, ki je v bistvo tesno prepletena z drugimi marijanskimi motivi tega časa. Številčnost in ohranjenost Kužnih podob v času okrog 1500 pa sta zgovorna dokaza, da so bile te upodobitve priljubljene in močno razširjene in so lahko vplivala tudi na nastanek tovrstne podobe na Slovenskem v turbulentnem času začetka renesanse.

3 Oba primera je opazil že France Stelè in ju zabeležil v terenskih zapiskih (ZRC SAZU, UIFS, Steletovi terenski zapiski, Sv. Primož nad Kamnikom, 33 in 55).

THE PLAGUE IMAGE AT THE CHURCH OF ST. PRIMUS ABOVE KAMNIK AND THE ICONOGRAPHY OF COMBINED INTERCESSION AROUND THE YEAR 1500

Tomislav VIGNJEVIĆ

Science and Research Centre Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: tomislav.vignjevic@zrs-kp.si

SUMMARY

In this paper, the so-called Plague Image, a celebrated mural dating to the early Slovenian Renaissance period painted on the northern wall of the Church of St. Primus above Kamnik, is carefully analysed and contextualised within the iconography of this type of image in the area of southern Germany. A comparison of this work with related art from around the year 1500 shows evidence of the dependence and connection of the St. Primus' fresco to similar depictions of combined intercession or plague images in Central Europe, as the iconography of St. Primus' combined intercession is quite consistent with numerous contemporary representations of this iconographic motif in southern Germany. Essentially, it is a portrayal of a double intercession by the Virgin of Mercy and the Man of Sorrows seeking to intercede with God the Father and avert the consequences of his ire from believers who, at the time of the creation of the artwork, were being plagued by wars, depredation, pestilence, famine, locusts and other adversities. The frequent perception and interpretation of the latter as apocalyptic portents further exacerbated people's anxieties. Since such plague images, very common in the late Gothic period and the Renaissance, are visual renditions of the typical eschatological mentality of that time, this superb work of art from the Church of St. Primus is also a very telling historical document.

Keywords: plague image, St. Primus above Kamnik, wall painting, early Renaissance

VIRI IN LITERATURA

- Baxandall, Michael (1980):** *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany*. New Haven, London, Yale University Press.
- Belting, Hans (1991):** Slika in njeno občinstvo v srednjem veku. Oblika in funkcija zgodnjih tabelnih slik pasijona. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Bös, Werner & Thomas Klinger (1992):** *Gotik in Oberbayern*. München, Süddeutscher Verlag.
- Brinkmann, Bodo (ur.) (2008):** *Cranach der Ältere, Ostfildern, Hatje Cantz.*
- Bushart, Bruno (ur.) (1965):** *Hans Holbein der Ältere und die Kunst der Spätgotik*, Augsburg, Staatsgalerie.
- Cohn, Samuel K. (2002):** *The Black Death Transformed. Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. London, New York, Arnold, Oxford University Press.
- Dinzelbacher, Peter (1986):** Die tötende Gottheit: Pestbild und Todesikonographie als Ausdruck der Mentalität des Spätmittelalters und der Renaissance. V: Hogg, James (ur.): *Zeit, Tod und Ewigkeit in der Renaissance Literatur*. Zv. 2. (Analecta cartusiana). Salzburg, 5–138.
- Eisenbeiß, Anja (1998):** Ein Fürbittebild von 1519 in der Staatlichen Kunsthalle Karlsruhe. Überlegungen zur Synthese von Intercessio und herrscherlicher Selbstdarstellung bei Kaiser Maximilian I.. *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, 35, 78–104.
- Graus, Johann (1885):** St. Primus und Felicianus. *Die Kirchenschmuck*, 16, 2, 37–62.
- Hagemann, Ernst (1982):** Der göttliche Pfeilschütze. Zur Genealogie eines Pestbildtypus. St. Michael, Bläschke Verlag.
- Heitz, Paul & Wilhelm Ludwig Schreiber (1918):** Pestblätter des XV. Jahrhunderts. Einblattdrucke des Fünfzehnten Jahrhunderts, zv. 2. Strassburg, Heitz & Mündel.
- Herlihy, David (1998):** Der schwarze Tod und die Verwandlung Europas. Berlin, Wagenbach.
- Höfler, Janez (1996):** Srednjeveške freske v Sloveniji. I. knjiga. Gorenjska. Ljubljana, Družina.
- Jellouschek, Anton (1856):** Die Filial- und Wallfahrtskirche St. Primus und Feliciani bei Stein. *Mitteilungen des historischen Vereines für Krain*, 11, 2, 12–14.
- Kretzenbacher, Leopold (1981):** Schutz- und Bittgebärden der Gottesmutter: zu Vorbedingungen, Auftreten und Nachleben mittelalterlicher Fürbitte-Gesten zwischen Hochkunst, Legende und Volksglauben; vorgetragen am 6. Februar 1981. *Bayerische Akademie der Wissenschaften / Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte*, 3. München, Verlag der Akademie.
- Lavrič, Ana (2016):** Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Svetem Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni. *Arhivi*, 39, 1, 9–25.
- Löcher, Kurt (1997):** *Germanisches Nationalmuseum. Die Gemälde des 16. Jahrhunderts, Ostfildern, Ruit, Hatje Verlag.*
- Mayer, Kuno Erich (2021):** »Sogenanntes Pestbild«. V: Eisner- B., Barbara & Erich Mayer Kuno: *Wir Friedrich III. & Maximilian I. Ihre Welt und ihre Zeit*. Benediktinerstift Admont, 336.
- Merback, Mitchell B. (2005):** Fount of Mercy, City of Blood: Cultic Anti-Judaism and the Pulkau Passion Altarpiece. *Art Bulletin*, 87, 4, 589–642.
- Merback, Mitchell B. (2012):** *Pilgrimage and Pogrom. Violence, Memory, and Visual Culture at the Host-Miracle Shrines of Germany and Austria*. Chicago, London, University of Chicago Press.
- Merback, Mitchell B. (2013):** *The Man of Sorrows in Northern Europe: Ritual Metaphor and Therapeutic Exchange*. V: Puglisi, Catherine R. & William L. Barcham: *New Perspectives on the Man of Sorrows*. Kalamazoo, Western Michigan University, 77–116.
- Mikuž, Jure (1999):** Kri in mleko. Sugestivnost podob. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Mikuž, Jure (2013):** Le sang et le lait dans l'imaginaire médiéval. Ljubljana, Založba ZRC-SAZU.
- Moraht Fromm, Ana (2013):** *Das Erbe der Markgrafen. Die Sammlung deutscher Malerei (1350–1550) in Karlsruhe*. Ostfildern, Thorbecke.
- Oter Gorenčič, Mija (2018):** Auf den Spuren der Rosenkranzbruderschaft, Albrecht Dürers und zweier Kaiser in den Fresken von St. Primus oberhalb Kamnik. *Acta Historiae Artis Slovenica*, XXIII, 2, 51–73.
- Panofsky, Erwin (1927):** »Imago pietatis«. Ein Beitrag zur Typengeschichte des »Schmerzensmanns« und der »Maria Mediatrix«. V: *Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage*. Leipzig, E. A. Seemann Verlag.
- Perdrizet, Paul (1908):** *La Vierge de Miséricorde. Etude d'un thème iconographique*. Paris, A. Fontemoing.
- Reinhardt, Brigitte & Stefan Roller (ur.) (2002):** *Michel Erhart & Jörg Syrlin d. Ä. Spätgotik in Ulm*. Stuttgart, Theiss.
- Silver, Larry (2008):** *Marketing Maximilian. The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Stelè, France (1924/1925):** Freske u crkvi sv. Primoža kod Kamnika. *Starinar*, 129–160.
- Stelè, France (1969):** *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Teget Welz, Manuel (2008):** *Martin Schaffner. Leben und Werk eines Ulmer Malers zwischen Spätmittelalter und Renaissance, Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm*, 32. Stuttgart, Kohlhammer Verlag.
- Vignjevič, Tomislav (1992):** *Freska kombinirane intercesije na Sv. Primožu nad Kamnikom*. M'ars, IV, 2–4, 61–63.
- Vignjevič, Tomislav (1996):** *Mojster Kranjskega oltarja*. Ljubljana, Narodna galerija.
- von Strahl, Eduard (1884):** *Die Kunstzustände Krains in den vorigen Jahrhunderten*. Graz, Kleinmayr und Bamberg.

TWO CONGENIAL FEMALE VOICES – A WORLD APART

Saša SIMOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philology, Danila Bojovića bb, 81 400, Nikšić, Montenegro
e-mail: sasasim@ucg.ac.me

Olga VOJIČIĆ – KOMATINA

University of Montenegro, Faculty of Philology, Danila Bojovića bb, 81 400, Nikšić, Montenegro
e-mail: olgako@ucg.ac.me

ABSTRACT

The attempt to reconstruct the personality and the literary works of Margaret Fuller and Ivana Brlić-Mažuranić shines the spotlight not only on these extraordinary female figures, two strong female voices coming from two distant parts of the world, Margaret as a writer, Transcendentalist, translator, journal editor and contributor; Ivana as the authoress of short stories, poems, a short novel and collections of fairy-tales, but also from a period of time which represents a prolegomenon in the comprehension of female abilities. Both of these distinguished female figures earned significant reputation: Margaret was the first American female foreign correspondent, and Ivana received two nominations for the Nobel Prize for Literature. Both were ahead of their time and “moved” the boundaries, both were dedicated to education and writing, and tried whole-heartedly to influence the improvement of the social position of women. The aim of this paper is to point out their vision of (women’s) writing / children’s literature as well as their contribution to education (of women) in general.

Keywords: female voice, antebellum America, South Slavic literary context, children’s literature

DUE VOCI FEMMINILI AFFINI – DUE MONDI

SINTESI

Il tentativo di ricostruire la personalità e le opere letterarie di Margaret Fuller e Ivana Brlić-Mazuranić illumina non solo queste straordinarie figure femminili, due forti voci femminili provenienti da due lontane parti del mondo, ma anche il periodo che sia nel continente americano che quello europeo rappresenta prolegomeni nella comprensione della capacità delle donne. Margaret Fuller era una scrittrice, trascendentalista, traduttrice, redattrice e collaboratrice della rivista, e Ivana Brlić-Mazuranić era autrice di racconti, poesie, romanzi brevi e raccolte di fiabe. Entrambe queste eminenti figure femminili hanno guadagnato la reputazione significativa: Fuller è stata la prima donna corrispondente americana e Brlić-Mazuranić ha ricevuto due nomination al Premio Nobel per la letteratura. Entrambe erano in anticipo sui tempi e hanno “spinto” i confini, entrambe erano dedicate all’istruzione e alla scrittura e hanno cercato con tutto il cuore di influenzare il miglioramento dello status sociale delle donne. L’obiettivo di questa opera è di sottolineare la loro visione della scrittura femminile/ letteratura per i bambini, così come il loro contributo all’istruzione (delle donne) in generale.

Parole chiave: voce femminile, antebellum America, contesto letterario slavo meridionale, letteratura per bambini

I do not write well at all ... I have written every day a little but have made but little improvement ... I hope to make greater proficiency in my Studies. (Marshall, 2013, 21)

This statement was a seven-year-old girl's apology to her father, a prominent and highly educated lawyer in Cambridge, Massachusetts. This girl would not only prove to be "the prodigy of talent and accomplishment" (Marshall, 2013, 33), but, as a young lady, she would be recognized as a writer, teacher, journalist, translator, journal editor, Transcendentalist, the first American female foreign correspondent who faced the great turmoil of the Revolution in Italy in the late 1840s, the only female writer whose literary and critical contributions were published in the *Western Messenger*, a distinguished magazine of the day, a pre-feminist who raised her voice on behalf of women, putting into the spotlight the problem of the social position and rights of the "gentler" sex and who, with her book *Woman in the Nineteenth Century*, provoked controversial responses from her contemporaries. This girl would be known world-widely as one of the greatest minds of antebellum America¹, Margaret Fuller.

Margaret Fuller was the oldest daughter of the stern and highly demanding Timothy Fuller who had a successful career in politics, being a member of Congress. He considered his oldest daughter's education extremely significant, proclaimed himself as her only teacher and subjected her to his strenuous methods of teaching, trying to "transfer" all of his knowledge to his first born child, claiming that "[t]o excel in all things should be your constant aim; mediocrity is obscurity" (Marshall, 2013, 21). He introduced Latin lessons to her education when she was only six, "requiring that she recite her lessons only to *him* during his months at home, insisting she be kept awake until his return from work to stand before him on his study carpet late at night, her nerves 'on the stretch' until she finished repeating to him what she had learned that day" (Marshall, 2013, 21).

As Margaret Fuller's biographers state, even as an adult woman with an astonishing career, years after Mr. Fuller's death, she reflected on her father both with deep, loving emotions and a dose of resentment, probably because he had "demanded accuracy and clearness in everything" and insisted that you make yourself "perfectly intelligible to the person addressed; [you] must not express a thought, unless you can give a reason for it, if required; must not make a statement, unless sure of all particulars" (Marshall, 2013, 29).

At the age of nine she was sent to the newly opened Cambridge Port Private Grammar School though she did not stay there for long, one of the reasons being her "superiority" compared to her classmates. The next step in her education was the most academically strict and demanding girl's academy in Boston, Dr. Park's Lyceum for Young Ladies, where she could improve and broaden her knowledge as well as begin research into new disciplines. She was taught Latin and English compositions, French, Italian, history, geography, geometry and trigonometry, and natural sciences (Marshall, 2013, 32). She was enchanted with classic literature, Roman and Greek heroes, she read great German authors, even though in antebellum America German literature was not looked on favorably by many, such as Dr. Park, who claimed that it was polluted with "rhapsodical intimations [and] was not taught in his school" (Marshall, 2013, 34). Margaret excelled here as well and became a prize pupil. Years later, her interest in European literatures, history and politics tremendously increased. "No longer Byronized, Margaret read Schiller, Novalis, Jean Paul Richter, and above all Goethe" (Marshall, 2013, 57).

The "intellectual prodigy" that had mastered flawlessly the most demanding school tasks at a certain point was expected to change her role – related to the fact that her father's political career had failed and the family's economic situation was far from promising, Timothy Fuller, suggested that Margaret teach in the family school. Soon afterwards, beside her siblings, she had three village children in her classroom, thus earning her own money for the first time. And this was just the beginning of her teaching career. In the autumn of 1837 Margaret accepted a position as Bronson Alcott's teaching assistant in his Temple School in Boston. While giving classes in French, German, and Italian literature she discovered that she was, by disposition "more galvanizer than teacher" (Marshall, 2013, 77). As Megan Marshall stated, Margaret was very proud of her teaching abilities, primarily concerning the fact that "within 3 months the beginning German class was translating 20 pages per lesson, the advanced language students reading whole volumes of Goethe and Dante" (Marshall, 2013, 77).

Unlike the existing tendency in some schools in antebellum America,² the practice of rigorous methods, Margaret Fuller considered her relationships with her pupils as a special bond and friendship, nurturing collegial relations, inspiring them to converse and express their thoughts, stand their ground

1 Antebellum – "Belonging to the period before a war, esp. the American Civil War" (Jost et al., 1993, 56).

2 Richard H. Brodhead highlighted parallels between the whipping scenes in antislavery texts such as Douglas's *Narrative*, a reformist text by Richard Henry Dana's *Two Years before the Mast* and Elizabeth Palmer Peabody's *Record of a School* "with its astonishing account of Bronson Alcott making his pupils whip *him* for their disciplinary infractions. When at first they did it very lightly, Alcott asked of his weeping pupils if they thought that they deserved no more punishment than that. And so they were obliged to give it hard" (Brodhead, 1993, 15).

firmly in discussions, develop debating skills and satisfy their inquiring minds by a thorough search of mindscapes.

She cherished the same ideas while teaching in Providence, Rhode Island, after she had accepted Hiram Fuller's offer to work at his Greene Street School³. Since she had been given a permission to teach as she pleased, she was eager to guide and inspire the sixty girls in her class. "Margaret arranged for regular sessions with each group in the antechamber designed for recitation, insisting on conversations instead. The rule was simple: in order to remain in the class, each girl must be willing to communicate what was in her mind" (Marshall, 2013, 81). Not only did she try to focus on the girls' distinguished performance, she encouraged them to "search" for their own intellectual power, illustrating her ideas with a number of strong-willed women from ancient times, demanding "reading by women authors, from the Connecticut poet Lydia Sigourney to the British essayist Anna Jameson [...] and of course de Staël. When teaching Wordsworth, she singled out his poems about women: 'Lament of Mary Queen of Scots' received a full lesson and a written analysis as homework" (Marshall, 2013, 82).

Although Margaret Fuller was admired by the majority of her students because of her intellectual powers, the great knowledge she possessed and the efforts she put into her teaching, the tight and demanding daily schedule made her exhausted, sometimes impatient and very critical.

"I often regret that you have not a teacher who has more heart, more health, more energy, to spend upon you than I have". Although she admitted she may have been "too rough" with the girl, Margaret still hoped to "teach her more confidence and self-possession". She would rather her students learn to stand up to pressure than be indulged for shortcomings well within their power to correct: "I dare not be generous lest I should thus be unable to be just" (Marshall, 2013, 82).

After her teaching experience in Providence, Margaret came back to Boston. In 1840–42 she edited *The Dial*,⁴ a journal which presented a strong voice of Transcendentalism and circulated for four years on the literary scene, with Ralph Waldo Emerson, the father of American Transcendentalism, as the next editor. During the time she spent in New York she became inspired by the charms of the metropolis, was introduced to one of the greatest minds of the day, Evert August Duyckinck, the leader of Young America and editor of the influential journal *Arcturus*. It was Duyckinck who suggested that Margaret publish her *Papers on Literature and Art* (1846). The collection reprinted a series of her previously issued texts in *The Dial* and the part entitled "American Literature" presents, according to one of the greatest connoisseurs of American Transcendentalism, Perry Miller, "one of the boldest and most courageous" expressions in antebellum America (Miller, 1957, 188). And this is what Margaret said on the topic of American literature,⁵ its position in the present time, and prospects for the future:

3 Hiram Fuller had hired "Miss Fuller to teach for a thousand dollars a year, a salary that Alcott could never have afforded" (Allen, 1982, 296).

4 "On October 16, 1839, Emerson wrote to Margaret Fuller: 'I should heartily greet any such Journal as would fitly print these Journals of yours, & will gladly contribute of my own ink to fill it up. But unless Mr Ripley would like to undertake it himself, or unless you would, I see not that we are nearer to such an issue than we have been these two years past,' [...] Reluctantly, Margaret accepted the assignment, and George Ripley agreed to act as business manager. Weeks and Jordan in Boston contracted to publish it without subsidy. The editor was promised a salary of two hundred dollars a year, but as it turned out there were no profits and she collected no salary. [...] Alcott had suggested the name, hoping that the magazine would measure the progress of thought. [...] Throughout the winter of 1839 – 1840 he [Emerson] and Margaret furiously exchanged, discussed, and evaluated manuscripts obtained for consideration – 'Dialing', he called this correspondence – but he let her make the final decisions. This was fortunate because she was a stricter judge of literary quality; he was too eager to encourage young talent" (Allen, 1982, 357).

5 Not only did Margaret have "hot and cold" relations with "the tomahawk man", Edgar Allan Poe, there were occasional ups and downs in the long-term friendship with her Transcendental mentor, Ralph Waldo Emerson. A highly educated woman, as Margaret surely was, who, according to Emerson, could stately claim, "I know all the people worth knowing in America, and I find no intellect comparable to my own" (Miller, 1957, 101), occasionally had difficulties to "adapt". However, she was ahead of her time. Sometimes her ideas, such as those expressed in her master-piece *Woman in the Nineteenth Century*, were challenging and progressive, reaching far beyond the age of antebellum America. There was even a slight controversy when it comes to her friendship with Nathaniel Hawthorne and his wife Sophia (Peabody) Hawthorne. This is reflected in the fact that Hawthorne's son Julian published in *Nathaniel Hawthorne and His Wife* (1884) a passage from his father's *The French and Italian Notebooks* (April 3rd 1858, Rome) which was excluded from Sophia's *Passages from the French and Italian Notebooks* (1872) (Cain, 1996, 490). Hawthorne called Margaret "a great humbug of course with much talent, and much moral reality, or else she could not have been so great a humbug. But she had stuck herself full of borrowed qualities, which she chose to provide herself with, but which had no root in her" (Cain, 1996, 491). Hawthorne even judges Margaret's choice of partner, a young Italian noble Giovanni Angelo Ossoli, claiming that he was "the handsomest man Mr. Mozier ever saw, but entirely ignorant even of his own language, scarcely able to read at all, destitute of manners; in short, half an idiot, and without any pretensions to be a gentleman" (Cain, 1996, 491). William E. Cain points out that "his words are offensive and cruel, yet in their jaded way they also bring out Fuller's intensity, intellectual resolve, and desire for experience" (1996, 490). Sophia Hawthorne was never delighted by Margaret's major ideas expressed in *Woman in the Nineteenth Century*, claiming that an unmarried woman has no right to comment on the institution of marriage because she had not experienced that kind of union, stating that the "'wife only' can understand the dynamics of marriage" (Marshall, 2013, 135).

Some thinkers may object to this essay, that we are about to write of that which has, as yet, no existence. For it does not follow because many books are written by persons born in America that there exists an American literature. Books which imitate or represent the thoughts and life of Europe do not constitute American literature. Before such can exist, an original idea must animate this nation and fresh currents of life must call into life fresh thoughts along its shores. We have no sympathy with national vanity. [...] We have been accused of an undue attachment to foreign continental literature, and, it is true, that in childhood, we had well-nigh 'forgotten our English', while constantly reading in other languages. Still, what we loved in the literature of continental Europe was the range and force of ideal manifestations in forms of national and individual greatness. [...] What suits Great Britain, with her insular position and consequent need to concentrate and intensify her life, her limited monarchy, and spirit of trade, does not suit a mixed race continually enriched with new blood from other stocks the most unlike that of our first descent, with ample field and verge enough to range in and leave every impulse free, and abundant opportunity to develop a genius, wide and full as our rivers, flowery, luxuriant and impassioned as our vast prairies, rooted in strength as the rocks on which the Puritan fathers landed. (Fuller in Miller, 1957, 189–191)

Margaret conducted “Conversations”, discussion classes⁶ for ladies, insisting on fruitful and vivid debates, the recognition of one’s potential, free will and self-reliance, thus promoting and shedding light on the major Transcendental ideas that she whole-heartedly supported. The Conversations enabled her to debate and focus on the reasoning of daring, “disputable” ideas in Elizabeth Peabody’s bookroom. Some of her students were very talented and outstanding women of the day, just to mention the Peabody sisters (Elizabeth, Sophia and Mary).

Fuller published her essay “The Great Lawsuit: Man versus Men, Woman versus Women” (*The Dial*,⁷ July 1843). It proved to be the most daring outcry for liberation of women from the strict social rules in antebellum America. An extended version of it followed, known as her crowning work *Woman in the Nineteenth Century*. Margaret Fuller demanded not only the autonomy of women but the interdependence of both sexes. In *Woman in the Nineteenth Century* the author questioned the social restrictions and “obligations” put upon women, demanding that they raise their voices and develop their own power and potential as well as decoding traditionally rooted gender roles. According to Fuller, a woman needs “not as a woman to act or rule, but as nature to grow, as an intellect to discern, as a soul to live freely” (Fuller, 1850, 31). She discusses the perspectives of marriage claiming that in marriage women had lost any right to control property and that it often implied a “union” in which the husband’s dominance over his wife is “confirmed” and “justified”.

We will not speak of the innumerable instances in which profligate and idle men live upon the earnings of industrious wives; or if the wives leave them, and take with them the children, to perform the double duty of mother and father, follow from place to place, and threaten to rob them of the children, if deprived of the rights of a husband, as they call them, planting themselves in their poor lodgings, frightening them into paying tribute by taking from them the children, running into debt at the expense of these otherwise so overtaken helots....I have known these men steal their children whom they knew they had no means to maintain...I do believe that this mode of kidnapping ..Will be by the next age viewed as it is by Heaven now (Fuller, 1850, 25–26).

Fuller pointed out that a woman does not hold property on equal terms with a man, so if it happens that she becomes a widow, instead of being the head of the family, she inherits only a part

6 Some critics, such as Perry Miller, consider these female students Transcendental luminaries, “as much laughed at as were Alcott’s ‘Orphic Sayings’, and by all accounts were as much lacking in humor” (Miller, 1957, 101).

7 The very controversial relations between Margaret Fuller and Edgar Allan Poe resulted in Poe’s intriguing statement in his review of Nathaniel Hawthorne’s *Twice-Told Tales* and *Mosses from the Old Manse* (1847). According to some critics, there is a possibility that Poe was not familiar with the circumstances in the editorial board of *The Dial*, “so he probably had her in mind when he proposed that Hawthorne, in the interest of literary self-preservation, ‘hang’ the editor of *The Dial*” (Bloomfield, 2007, 103). Concerning the fact that there was a huge rift between Emerson and Transcendental “brotherhood” on one side and Edgar Allan Poe on the other, it is not surprising that Poe satirized both Transcendentalists in general and Margaret Fuller in some of his stories. Neither Emerson nor Margaret Fuller were fascinated by Poe, the man, artist, and critic. For the Father of American Transcendentalism, he was primarily “a jingle man”. However, in 1846 Poe stated that Margaret Fuller “judges woman by the heart and intellect of Miss Fuller, but there are not more than one or two dozen Miss Fullers on the whole face of the earth” (Bloomfield, 2007, 119).

Image 1: Margaret Fuller (Wikimedia Commons).

of her husband's fortune, "often brought him by herself, as if she were a child, or ward only, not an equal partner" (Fuller, 1850, 25). Fuller discusses "double standards" trying to "deconstruct" traditional, stereotypical issues of male and female social roles. Consequently, Fuller insists that "[t] here is no wholly masculine man, no purely feminine woman" (Fuller, 1850, 108). In *Woman in the Nineteenth Century* Margaret Fuller raises her voice and demands on behalf of "her sisters" the following: "Let them be sea captains, if you will!" (Fuller, 1850, 165)"

The profound texture of *Woman in the Nineteenth Century* (1845) reveals Emersonian ideas of self-reliance, corresponding to the Latin saying *Ne te quesiveris extra*, thus claiming *Do not search outside yourself*, since everything you need is within you. Rely on your own self, your own potential, or, to recall Emerson again and the ideas expressed in his essay "Self-Reliance", "*trust thyself ... trust thy thought ... trust thy emotion*". According to Charles Capper, Margaret Fuller's Romanticism

deeply expressed Transcendental "versions of the values of antebellum democracy", primarily those "of universally equal individual rights and purposive self-fashioning" (Capper, 2015, 25). Margaret Fuller truly believed that there were no strict gender roles since "the world is in flux, a never ending process" (Vukčević, 2005, 159). As Vukčević points out, Margaret Fuller envisaged masterfully a partnership of equals. *Woman in the Nineteenth Century* makes a distinguished "feminist" outcry in advance of the first women's rights convention.

Margaret Fuller traveled to Europe and became the first American female correspondent. While in London, she met Giuseppe Mazzini, the exiled Italian activist and patriot who had participated in creating the young Italy movement with the highest goal – the creation of an independent Republic. She was introduced to Thomas Carlyle who considered her "not nearly such a bore as [he] expected", on the contrary, he found her "heroic and courageous" (Bloomfield, 2007, 119). In Paris she was feted by George Sand, a well-

known French writer who astonished society by “breaking” social norms and being entangled with “controversy” due to her extramarital relations, as well as Adam Mickiewicz, a famous Polish patriot and poet. However, she was impressed with Italy, she fell in love with both the places she visited and the 26-year-old, poorly educated, impoverished Roman noble Giovanni Angelo Ossoli with whom she would have a son. Margaret arrived in Italy at a time of dramatic upheavals, turmoil, and intense revolutionary activity. She wrote vivid texts covering the most relevant political events thus providing readers in her homeland with the first-hand information on the turbulent course of events in the late 1840s.

[H]er *Tribune* dispatches were a source of detailed news that her American readers found not just absorbing but indispensable as a wave of revolution swept across Europe in 1848 [...] The style of reporting Margaret had developed, first in her travels in the West and then on her forays into the netherworld of the Great Metropolis, personal in tone but visionary in scope, was a perfect match for the tumultuous world events of the next eighteen months. (Marshall, 2013, 180)

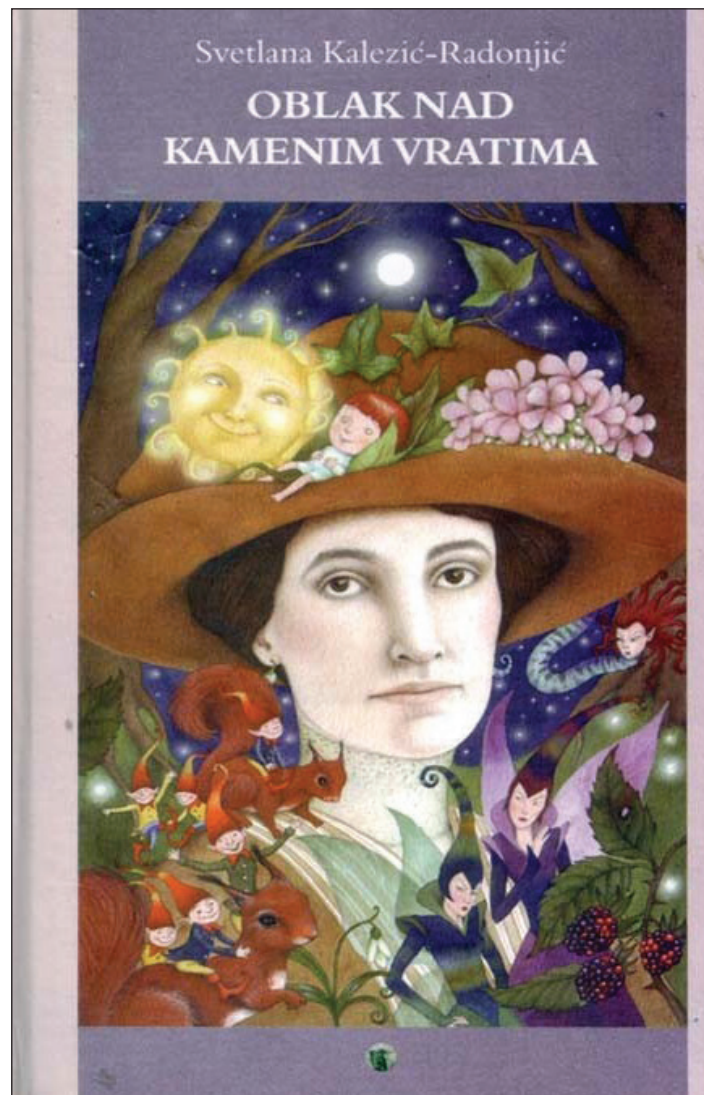
After facing serious turmoil in Italy, she decided to go back to her homeland with her husband and baby. They boarded the ship *Elizabeth* which was wrecked off Fire Island on July 19, 1850. Unfortunately, all the members of the family drowned.

Not too long after her death, another significant authoress was born, another strong female voice was heard, a voice echoing from a distant country and different culture. It was one more distinctive and outstanding female voice that would make a difference and influence the generations of writers to come.

Investigating the South Slavic context of the narration from the 19th century until the present day, a very rich and diversified when talking about the male literariness, it is not hard to grasp what the reason was of the insufficiency of the female population in the creation of narrative texts, poetry, and dramatic discourse. The heroic model of the world conditioned a disproportionate prevalence of the male principle in all social issues, and also in literary creation. With the certainty of diachronic cognition we conclude that from the year 863, which is officially taken as the year when literacy and Christianity were brought to the South Slavic countries, until the 15th century, there are just rare instances of women stepping forward in literature, of which

we are familiar with the work of Jefimija who lived in the court of the Nemanjićs, and who was the author of *The Encomium of Prince Lazar*, and Jelena Balšić (the daughter of Prince Lazar Hrebeljanović), the authoress of three letters from a well-known correspondence with her ordained priest and confessor Nikon of Jerusalem; their religious and pious epistolary discourse was collected in the so called Gorica's Almanac, 1441/1442 (kept in a repository of the Archive of the Serbian Academy of Arts and Sciences in Belgrade). Therefore, from the beginnings of literacy until the second half of the 19th century, and almost until the end of the century, there had been no female author of greater impetus and creative continuity until Ivana Brlić-Mažuranić appeared on the scene. Before we highlight analytically the person and the works of the aforementioned authoress, it is necessary to explain why there was a centuries-long aphasia when it comes to women's writing. The first reason proves to be the already mentioned warring way of life which involved defense against the conquerors present in the region of the South Slavic communities. The colonial societies did not possess circumstances of a spiritual and material nature which would satisfy their cultural needs, therefore everything came down to maintaining the bare necessities of existence, and when the tribal society took on a different quality, literacy, and education spread through the population, but even that for a long period of time was a privilege of the aristocracy. Although it is a fact that one South Slavic community had a printing press almost concurrently with Gutenberg's printing house, when the first printing house in the South Slavic countries was established in the then state of Zeta (Montenegro), which was also the first state-owned printing house in the world, this did not contribute to the existence of an adequate affirmative atmosphere when it comes to the creation of literary ideas. This printing house served for liturgical purposes, meaning the printing of theological books, not printing of any other type of literature. Soon after its opening (six years later) it ceased its activities because it was melted down to make weapons needed for defense against the rising Ottoman Empire. The lack of freedom during the following five centuries would determine the direction of certain South Slavic communities towards the fight for national liberation and questions of identity. In such a social milieu it is clear that there was no room for women's writing.

Ivana Brlić-Mažuranić (1874–1938) was born at the time when the South Slavic people's struggle for the definition of the political, economic and cultural questions of their countries in an in-

Image 2: The book cover of Svetlana Kalezić-Radonjić's *The Cloud over the Stone Door: The Art of Ivana Brlić-Mažuranić's Writing* (by the artist Marsela Hajdinjak)

tegrated manner came to a head. Her grandfather Ivan Mažuranić, a Croatian Governor and writer, was an outstanding fighter against the brutal Hungarization of the Croats which particularly escalated after his gubernatorial tenure of office in the time of infamous rule of Khuen-Héderváry. He was a distinguished advocate of the Illyrian Movement which emphasized a pan-Slavist conceptual basis and the introduction of the national language into literature. It is necessary to mention the fact that the Croatian language gained its official standardization from the end of the 19th century, given that, because of the exploiting aspirations of various conquerors through history, the official language of the country had only been

permitted to be Latin, German, and eventually, for a long time, Hungarian. Bearing in mind all the circumstances, Brlić-Mažuranić became the first female writer in Croatia and in South Slavic literature in general.

When considered in any of the well-known and applicable ways in the field of literary studies – Ivana Brlić-Mažuranić belongs to the already indicated context of Literary Modernism. In the terms of her biography, she was born in 1874, which means that she had just turned 20 in 1895, which is considered in literary history, more frequently than all the other dates, as the beginning

of a new literary period which, according to the same standards, would last until the First World War or 1916. In the terms of generations she stands shoulder to shoulder with the majority of key protagonists of the formation under discussion. Only a year before her, for example, Antun Gustav Matoš and Milivoj Dežman Jovanov were born, and Dinko Šimunović and Srđan Tucić, Vladimir Vidrić, and Dragutin Domjanić were born a year after her birth and two years later Milan Begović and Vladimir Nazor were born. (Kalezić-Radonjić, 2011, 7)

Although in our national societies and literatures each literary epoch, formation or movement, are half a century or sometimes even a century late (for example, 1847 was the year of the victory of Vuk's reform or the introduction of the vernacular language into literature, it was still a period of Romanticism in our literature, and at the same time, in 1835, the novel *The Père Goriot* was published in France, written by Honoré de Balzac as a programmatical novel according to the methodology of realistic procedure), the period of Modernist trends in this region and in Europe can be followed in synchronic manner. The social sobering up, acculturational European relations and interculturology, the liberation from numerous conquerors, the Berlin Congress in 1878 and different ways of affirming nations, conditioned the modern tendencies in the region. Apart from that, the historical course of events which resulted in changes in social relations – class differentiation, bourgeois conformism and resistance to it, the creation of left and then right orientations, eventually the First World War from which the avant-garde simultaneously developed, were the current actors of persuasiveness when it comes to the process of dissolving the bourgeois system in this area. The writers of this period had their personal literariness, by means of which they fought against the clearly bad living and economic conditions in the society. The way most typical of the time was anti-mimetism, since everything that was contrary to the image of reality found its place in literature as the existing projection of defense. Ivana Brlić-Mažuranić was the only woman who created her works in the time of the actual modernist and avant-garde tendencies; her anti-mimetic sensation was not, at the same time, anti-narrative; on the contrary, she decided to confront the nonsense of the world by creating fairy-tales – a narrative discourse which does not mimize the world of realia, and therefore has an unlimited defense mechanism against the laws of that world. However, it is possible that her literary interest

and the thematic, as well as motif, framework of her work did not need to have connections with the poetic atmosphere of the period – as a writer of a specific intellect and idiom she would create in the same manner and independently of the expectations of the current trends. When she gave her autopoetic comments on her life and works in her brief *Autobiography*, she pointed out that the reasons for making fairy-tales was actually her children, since she discovered that in the phase of their perception of the world, as well in the phase of finding their initial place in it, it was she who had to adapt them to the existing way of life in the sense of imitating the worlds of the non-existent. However, this artist created poetry and short stories written in a didactic vein, as well as the short novel (the genre defined by literary criticism) *The Strange Adventures of Hlapić the Apprentice*, which she herself thought of as a short-story of longer scope.

The necessary question which appears here relates to the recognition of the factors which put this authoress in the ranks of the feminists, as well as marking the elements which make her oeuvre a distinctively feminine discourse. In answering this question we point to her advocacy of the enlightened state and education of women, while her personal example of shaping verbal worlds significantly points to the esthetic and ethical consciousness and a peculiar intellectual curiosity. In her *Autobiography* she points out that for a certain period of time she even set aside her literary work since she was engaged continuously as an active companion of her husband in his state affairs. Her husband Vatroslav Brlić, came from a famous family which cherished a traditional reverence for art, as well as a devotion to politics, he himself was a member of the Croatian Parliament. As someone who was by nature very modest person, she radiated her personal small revolution as a hypersensitive being through various social and cultural activities. In the words of Svetlana Kalezić-Radonjić who in her MA thesis *The Cloud Over the Stone Door (The Art of Ivana Brlić-Mažuranić's Writing)* dealt with the analytical and synthetical range of this literary figure, Brlić-Mažuranić was interested in all the available and culturally accessible activities, and she was one of the initiators of the opening of the Croatian Reading-Room "and the first secretary of the Association of Women in the Croatian Ladies' Charitable Society (1895–1899), and afterwards twice its president (1905–1907) and (1929–1931)" (Kalezić-Radonjić, 2011, 6). In the aforementioned brief autobiographical work, Brlić-Mažuranić highlights her grandfather Ivan Mažuranić, who was her first model of identi-

Image 3: Ivana Brlić-Mažuranić (Wikimedia Commons).

fication during her childhood. The visits to her grandfather's house in Varaždin represented for her a disclosure of new worlds, each time anew and with strong intensity, since it was then that she moved away for hours from the world of the real existence, hermeneutically getting into the spirit of the cult of the story and narration. Her grandfather, a Croatian writer and governor, a fighter for South Slavic unity a full century before it actually happened, and for unity in political, economic, social, and linguistic terms, was a strong individual, although raised with evident patriarchal qualities; he was oriented towards the modernist tendencies of the new, liberal world and, therefore the concept of femininity and freedom of all sorts, the choice of free education, for Ivana Brlić-Mažuranić occurred without resistance from her family, and with the all-embracing help of her grandfather. Therefore, she grew up as an educated, widely read and multilingual person, and the fact that she was a distinguished polymath at a time when women were not edu-

cated and in a chronotope to which she did not belong because of the many centuries of colonial existence, increases the perception of this unexpected individual horizon. Apart the education of the family that she originated from, and the nobility and tendency toward art of the family she married into, Ivana Brlić-Mažuranić pointed out that she needed to express her gratitude to the poet Franjo Marković for her complete literary education and intellectual ascendance. "In the close friendly communication between our families since my childhood, I had the opportunity to edge towards this really genuine poet. The public does not have any measure by which to determine the heights of a writer except by his works" (Brlić-Mažuranić, 2021).

The poet Marković as a model of creativity, and the strong figure of her grandfather Ivan, who was aware of the fact that a woman has to fulfill her creative aspirations, directed Ivana Brlić-Mažuranić in the right direction, which meant toward imagination and productivity. Although she

grew up in a patriarchal South Slavic country, she was fortunate to be born and grow up in one of the most educated Croatian houses of the nineteenth century, and the choice she made in her marriage completely directed her literary path. She declared many times that her family and literary lives at one point had become joined and out of it her multi-decade engagement was produced. She discussed this issue, as we have already mentioned, in her *Autobiography*.

When the little troop of my children began attaining full growth and when they expressed the usual desire for reading – it seemed to me at one time that I found a point where my desire for writing became reconciled with my comprehension of duties. My children wanted to read – what a joy for me to be their guide in that field as well, to open the door for them to that fabulous, uneven world into which every child steps with their first reading – to make their clear and curious little eyes look back on those sides of life that I want them to notice first and never drop from their sight. How could this job not be in accordance with my duties? (Brlić-Mažuranić, 2021)

She gave birth to seven children, one of them died in early infancy, and this large family nest demanded the continuous psychophysical activity of all the members of the family. Ivana herself at the culmination of her development as a mother, decided to incorporate for some other purposes, her talent of narrating which she had used up to that moment only into the oral discourses while entertaining and spiritually educating her children, which meant that she decided to give her stories to the others, giving the magic of the story to all generations and professions – children, their parents and family, teachers and other educators of children. In the century when she created her works, and also from long before she was born, it is important to mention once again, that she was the only woman writer, exclusively the only authoress of fairy-tales, which was a rare situation in Europe generally speaking, and since her appearance on the literary scene, the woman in the South Slavic community decided to dedicate a significant space and time to herself and her personal education. The end of the 19th century was, among other things, a period of time marked by liberation from various colonizers, and an era of freedom brought to the emergence of women and the advent of the completely different social semantics. The opening of schools for women and girls' institutes became a praiseworthy gesture in

each of the South Slavic countries. It is evident that education was still a privilege of the richest people, but in the first steps of the consciousness being raised by feminists this was a significant movement, since up to that time even the daughters of the wealthiest great lords were not being educated and not taught to do something constructive when it came to education. Brlić-Mažuranić had independence from her birth, as an unquestionable factor of her evolution, therefore not even the use of two surnames, completely unusual for the woman of that period, was not unusual for her two families; from her time, women started to add to their maiden name the family name they received by marriage, as we emphasized, shyly and gradually.

Svetlana Kalezić-Radonjić in her book on Ivana Brlić-Mažuranić points out that this authoress gave the greatest of her inspirational ardor to children's literature.

In her early phase, over 10 years she published three collections – The Good and the Mischievous, School and Holidays and Images. In her mature phase the appearance of her crowning works followed, the novel The Strange Adventures of Hlapić the Apprentice and the collection of fairy-tales Tales of Long Ago. Between the two wars she published a large number of various genres and themes: A Book for Youth, Joyful Mother – A Good Poetess, Children's Book of Health, Peace of Mind, From the Archives of the Brlić Family in Brod na Savi I – III, Jaša Dalmatin, Viceroy of the Gujarati, and Gingerbread Heart. (Kalezić-Radonjić, 2011, 6)

As the most significant works in her oeuvre we will highlight *Tales of Long Ago* and *The Strange Adventures of Hlapić the Apprentice*. The fact that her selected works were translated into many foreign languages, because of which she became a world-renowned authoress, proves her popularity, as well as the exceptional breakthrough of female logocentrism in the achievements of the old continent and other regions as well. A connoisseur of the works of this Croatian authoress, Dragica S. Ivanović, in her text *Nove draži slovenskoga mita (New Charms of the Slavic Myth)* concludes that it is no coincidence that literary criticism has words of praise for her and calls her the Croatian Andersen, and that she was nominated for the Nobel Prize for Literature twice.

In Lidija Dujić's review article "Ženski red u Čudnovatim zgodama šegrta Hlapića" ("The Female Figure in *The Strange Adventures of Hlapić the Apprentice*") the focus is put on the interesting constitution of the female protagonist Gita who is a rather unusual fictional construction. This is

a girl who gets lost at a fair in her early infancy and becomes the private ownership of the circus owner, an autocrat and tyrant who treats all of his employees like a slave-owner. Gita's phraseological point of view, in the same way as her ideological and psychological point of view, was not given in line with expectation; consequently it can be concluded that Ivana Brlić-Mažuranić, in the manner of her betrayed motivation, included this in her literary character – the symbol of the new, forthcoming time. Gita is just a girl but she already lives by her wits, making a living by dancing and singing and performing acrobatic feats in the circus and becomes a faithful friend to little Hlapić, who finds himself in trouble. Although she suffers a lot in her short life, and although she is without her parents in a merciless world, she succeeds in finding her way in all situations through her inventiveness and experiential wisdom, which anticipates a futuristic vision of a woman who creates by herself her own spiritual comfort and triumph. Such a female character is an antipodal realization of all the earlier characters who waited passively for the decision of the old members of the family/community or obeyed the male principle.

The authoress keeps Gita's double identity right until the end of the book. As a girl from the circus she keeps on her thumb a scar in the shape of the cross which is, actually, the stamp of her earlier family's Christian life, while as the found daughter of the master Mrkonja she takes her previous name of Marica (for her parents), but retains her circus name Gita (for Hlapić and the book). Such an unstitched identity is supported additionally by the meeting of the adult Gita with a new girl who performs in the circus, with her horse and parrot, and with the new, nice owner as well. With this slightly subversive solution, Ivana Brlić-Mažuranić at the same time passes on traditional gender stereotypes and vacillates between them fragiley. As the master-lady hides fresh bread for Hlapić under her apron, so Gita, hidden behind the tent cuts the rope with the bad baskets of a haughty basket-weaver – the first one disrupts the domestic, the other the market economy. (Dujić, 2013, 8)

It is not accident that in this short novel for children Brlić-Mažuranić starts playing with Gita's dual identity and life. She did not choose any of her identities, but in both of them she chose her own direction, ethics, and aesthetics of life. It is here that the newness and the artificiality of this character rest.

Critics found certain autobiographical details in this discourse, probably alluding to the creative energy of the authoress who unified the patriarchal and matriarchal code in her nature in a very adaptable and particular manner. That harmony promoted a new woman, a new idea and a new time, the woman of the twentieth century who can adapt all the demands of her nature and intellect, without these being contrasted, only if she can remain faithful to herself and does not renounce anything that could fulfill her intimately.

The female voice is a distinct category in the works of Ivana Brlić-Mažuranić and it seems that it anticipates a new conception of fairy-tales and novels as well as the female characters in them. Her female characters, no matter whether they are protagonists, antagonists or minor characters, are not boiled down to a symbolic reduction, which means they do not represent just one person or symbol – maternity, sisterhood, womanhood in the sense of spousal connection, but on the contrary, each of them is a polyphonic construction composed of femininity, intellect, brightness, and practical knowledge.

By the interposition of characters which bring a realistic vision and appearance, even by putting them alongside beings from the spectrum of demonic fantasy, Brlić-Mažuranić opens up a new discourse in which ordinary people – fishermen, villagers, or peasants, can do great things and become well-known. Their mothers, girlfriends, sisters or daughters constitute a balance in the sense of semantic equivalence, which means that it is not necessary for a victory to be gained by a man or for him necessarily to be a knight or a protector; the female character gains a new, undiscriminated role, not losing any recognizable principles, or the distinction of her femininity. The female character has the expression of the twentieth century, the century of culturological freedom and emancipation.

CONCLUSION

According to the aforementioned, Margaret Fuller and Ivana Brlić-Mažuranić proved to be extraordinary female figures, two strong female voices that originated from significantly different, distant parts of the world. Margaret was a writer, Transcendentalist, translator, journal editor and contributor; Ivana was an authoress of short stories, poems, a short novel, and collections of fairy-tales. Although they were born and raised in different cultures, and although they lived in rather different societies with different (inter)national, political, and socio-economic circumstances and issues, these two female figures had much

in common. Both were the offspring of families which cherished the importance of education and personal growth. Both left an indelible stamp on literature. Both of these prominent female figures won great international acclaim; Margaret was the first American female foreign correspondent, Ivana received two nominations for the Nobel Prize for Literature. These authoresses were ahead of their time and pushed the boundaries; both of them were dedicated to education and writing, and were

eager to influence the improvement of the social position of women. They had their own vision of (women's) writing, the first one in antebellum America, the other in the region of the Balkans in the run-up to the 20th century. Both of them had bad ends to their lives – Margaret was drowned with her small family on their way to her homeland after the ship *Elizabeth* was wrecked off Fire Island, and Ivana committed suicide after a long period of suffering from depression.

DVA SORODNA ŽENSKA GLASOVA – DVA SVETOVA

Saša SIMOVIĆ

Univerza v Črni gori, Filološka fakulteta, Danila Bojovića bb, 81 400, Nikšić, Črna gora
e-mail: sasasim@ucg.ac.me

Olga VOJIČIĆ – KOMATINA

Univerza v Črni gori, Filološka fakulteta, Danila Bojovića bb, 81 400, Nikšić, Črna gora
e-mail: olgako@ucg.ac.me

POVZETEK

Članek kot osnovno izhodišče izpostavlja seznanitev bralca z raznolikostjo in barvitostjo dveh avtoric, Margaret Fuller in Ivane Brlic-Mažuranić, ki sta neprecenljivo vplivali na kulturno zavest ameriškega in balkanskega toposa. Margaret Fuller je s svojo ustvarjalnostjo sprožila spremembe v Ameriki, s transparentnostjo poklica, ki si ga je izbrala, pa se je znebila vseh dotedanjih stigm in tabujev ter pokazala, da je ženska lahko novinarka, vojna poročevalka, pisateljica in borka za človekove pravice in svoboščine. Na drugem koncu sveta, na Hrvaškem, v še vedno absolutnem patriarhatu in vladavini kulturnih stereotipov, se sugestivno in slogovno ekspresivno pojavi Ivana Brlic-Mažuranić. Sama ustvarja žensko otroško književnost, tako pristno, da se je že na začetku njene literarne biografije razblinila izrazita nit med njeno fikcijo in epom njenega slavnega dedka Ivana Mažuranića. Če primerjamo njuno sočasnost in z vidika našega diahronega zornega kota, ju lahko označimo kot najizrazitejši femininocentrični posameznici svoje dobe, ki nakazujeta začetek nove dobe. Obe sta bili pred časom in „premikali“ meje, obe sta bili posvečeni izobraževanju in pisanju ter z vsem srcem poskušali vplivati na izboljšanje socialnega položaja žensk. Cilj tega prispevka je izpostaviti njuno vizijo (ženskega) pisanja / otroške literature in njenega prispevek k izobraževanju (žensk) na splošno.

Ključne besede: ženski glas, antebellum America, južnoslovanski literarni kontekst, otroška književnost

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Allen, Gay Wilson (1982):** Waldo Emerson. Middlesex, Penguin Books.
- Balzak, Onore de (1978):** Čiča Gorio. Beograd, Nolit, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva..
- Bloomfield, Shelley Costa (2007):** The Everything Guide to Edgar Allan Poe. Avon, Massachusetts, Adams Media.
- Brlić-Mažuranić, Ivana (2021):** Autobiografija. <http://www.usvijetubajki.org/ivana-brlic-mazuranic/autobiografija> (last access: 2021-09-23).
- Brlić-Mažuranić, Ivana (1997):** Čudnovate zgode šegrta Hlapića. Beograd, Prosveta.
- Brodhead, Richard H. (1993):** Cultures of Letters: Scenes of Reading and Writing in Nineteenth-Century America. Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Cain, William E. (ed.) (1996):** Nathaniel Hawthorne: The Blithedale Romance. Boston, Bedford Books of St. Martin's Press.
- Capper, Charles (2015):** Margaret Fuller in Time. *Nineteenth-Century Prose*, 42, 2, 17–42.
- Dujić, Lidija (2013):** Ženski red u Čudnovatim zgodama šegrta Hlapića Ivane Brlić-Mažuranić. *Fluminensia*, 25, 1, 7–9.
- Emerson, Ralph Waldo (1998):** Self-Reliance. In: Vukčević, Radojka (ed.): *An Anthology of American Literature*. Podgorica, Institut za strane jezike, 297-314.
- Fuller, Margaret (1850):** *Woman in the Nineteenth Century*. London, George Slater.
- Ivanović, Dragica S. (2011):** *Nove draži slovenskog mita*. Novi Sad, Sajnos.
- Kalezić-Radonjić, Svetlana (2011):** *Oblak nad kamenim vratima, Umjetnost riječi Ivane Brlić-Mažuranić*. Tuzla, Bosanska riječ.
- Marshall, Megan (2013):** *Margaret Fuller: A New American Life*. Boston, New York, Houghton Mifflin Harcourt.
- Miller, Perry (1957):** *The American Transcendentalists: Their Prose and Poetry*. New York, Doubleday & Company Inc.
- The American College Dictionary (1993).** Boston, New York, Houghton Mifflin Company.
- The Dial: A Magazine for Literature, Philosophy, and Religion.** Boston, Weeks, Jordan, and Company, 1840–1844.
- Poe, Edgar Allan (1984):** Nathaniel Hawthorne: *Twice-Told Tales and Mosses from an Old Manse (1847)*. In: Thompson, Gary Richard (ed.): *Edgar Allan Poe: Essays and Reviews*. New York, The Library of America, *Literary Classics of the United States*, Inc., 577–588.
- Vukčević, Radojka (2005):** *A History of American Literature: Then and Now*. Podgorica, Univerzitet Crne Gore, Institut za strane jezike.

THE PARENTAL HABITUS AND MOTIVES THAT LEAD THE CHOICE OF KINDERGARTEN FOR THE ITALIAN NATIONAL MINORITY IN CROATIA

Eliana ČAVRAK TOMAC

Dječji vrtić Rijeka, Veslarska ulica 5, 51000 Rijeka, Hrvatska
e-mail: Eliana.Cavrak-Tomac@rivrtici.hr

Željko BONETA

Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet, Sveučilišna avenija 6, 51000 Rijeka, Hrvatska
e-mail: zboneta@uniri.hr

ABSTRACT

By applying the method of qualitative analysis of life history, on a sample of fifteen parents, we wanted to investigate the extent to which the choice of kindergarten in Italian is influenced by language ideology, family language practices and strategies related to parental habitus. Interviews reveal the existence of three models of family language practice: in the first model, the Croatian language predominates because the parents do not speak Italian, the second, which is also dominated by the Croatian language, but with occasional activities in Italian, and the third, in which each parent addresses the child in his hereditary language.

Keywords: habitus, hereditary language, kindergartens for the Italian national minority in Croatia, linguistic and cultural socialization, models of family language practice

IL HABITUS GENITORIALE E I MOTIVI CHE INDUCONO ALLA SCELTA DELLA SCUOLA DELL'INFANZIA PER LA MINORANZA NAZIONALE ITALIANA IN CROAZIA

SINTESI

Applicando il metodo dell'analisi qualitativa delle storie di vita, su un campione di quindici genitori, si è voluto indagare fino a che punto la scelta della scuola materna in lingua italiana è influenzata dall'ideologia linguistica, dalle pratiche linguistiche familiari e dalle strategie legate all'habitus genitoriale. Le interviste rivelano l'esistenza di tre modelli di pratica linguistica familiare: nel primo domina la lingua croata perché entrambi i genitori non conoscono la lingua italiana, nel secondo, anch'esso dominato dalla lingua croata, ma con attività occasionali in italiano, e il terzo, dove ogni genitore si rivolge al bambino nella propria lingua ereditaria.

Parole chiave: habitus, lingua ereditaria, scuole materne per la minoranza nazionale italiana in Croazia, socializzazione linguistica e culturale, modelli di pratica linguistica familiare

UVOD

Organizacija, struktura i sadržaj formalnog obrazovanja na manjinskim jezicima u Republici Hrvatskoj određeni su Ustavnim zakonom o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u RH i drugim nacionalnim obrazovnim dokumentima. Pripadnici nacionalnih manjina sami predlažu i odabiru odgojno-obrazovni model u skladu sa svojim mogućnostima realizacije. Neki odgojno-obrazovni modeli pružaju dvojezično ili višejezično znanje, kao i znanje dvopismenosti, a drugi služe samo kao prijelaz iz jednojezičnosti materinjeg jezika na komunikaciju isključivo većinskim jezikom. Postojeća zakonska regulativa omogućuje da obrazovne skupine na manjinskom jeziku u predškolskim ustanovama mogu polaziti i djeca koja nisu pripadnici etničkih manjina (EM)¹ i čiji roditelji nemaju iskustvo rane jezične i kulturne socijalizacije na nasljednom jeziku (NJ). U fokusu ovog rada je istraživanje razloga roditeljskog odabira upisa djece u vrtiće s redovitim cjelodnevnom programom na talijanskom jeziku za djecu pripadnike talijanske nacionalne manjine (VTNM). Teorijsko polazište rada je Bourdieuov koncept habitusa kao konstitutivnog elementa identiteta. Roditeljska odluka o učenju NJ-a proizlazi iz poimanja jezika kao bitne odrednice identiteta EM-a, koji omogućuje stvaranje i očuvanje zajedničkih simbola te transmisiju vrijednosti i običaja na nove generacije.

TEORIJSKO POLAZIŠTA ISTRAŽIVANJA

Identitet, habitus i jezik

Postmoderni teorijski pristupi pojašnjenju identiteta napuštaju esencijalistički pristup te zagovaraju konstruktivističko poimanje identiteta. Kada je riječ o etničkom identitetu naglašava se njegova dinamička dimenzija, jer je on „prvenstveno aspekt odnosa, a ne svojstvo skupine“ (Eriksen, 1993, 12) što znači da „etnicitet time postaje identitet kojim je moguće upravljati i manipulirati“ (Banovac & Boneta, 2006, 25). Jenkins (2014) pak tvrdi da identitet ostaje ukorijenjen u društvenom iskustvu i članstvu u društvenim skupinama te da nije nešto što se može jednostavno mijenjati. U primarnoj se socijalizaciji nekim identitetima (npr. rod, srodstvo i etničnost) pridaje veći značaj te oni ostaju stabilni tijekom čitavog života. Iako je etničnost „primarni identitet, robusniji i otporniji na promjenu od ostalih identiteta“ (Jenkins 2014, 43), ne treba podcijeniti proces socijalne konstrukcije identiteta etničkih skupina. Etnički identitet se nalazi u „složenom procesu sukoba, asimilacije i povlačenja granica prema drugim grupama, on nije

objektivno, biološki ili povijesno dan i zadan, nego stvoren, konstruiran i podliježe rekonstrukciji“ (Sekulić, 2010, 29). Društveno grupiranje, stoga, nije samo proces otkrivanja ili priznavanja sličnosti koji pridonosi konstruiranju kolektivnog identiteta, već je i proces osmišljavanja sličnosti i razlika te stvaranja zajedničkih simbola unutar skupine (Bucholtz & Hall, 2004).

Za Bourdieua habitus je „sustav trajnih i prenosivih dispozicija koje se oblikuju u prvotnim ljudskim iskustvima (prvotni habitus), a potom i u kasnijem procesu sazrijevanja (sekundarni habitus)“ (Kalanj, 2002, 104). Dispozicije su „sklonosti određenom načinu razmišljanja, djelovanja, osjećanja i percipiranja stvarnosti koje svaki pojedinac, najčešće nesvjesno internalizira ovisno o svojim objektivnim životnim uvjetima i socijalnom položaju“ (Kalanj, 2002, 103). Habitus predstavlja „društveni svijet u pojedincu“ (Kalanj, 2002, 104), internalizaciju izvanjskih društvenih struktura i svojevrsnih „pravila igre, kao podsvjesnih pojedinačnih prosudbi o ukusima, normama i ponašanjima, koja se prenose i oblikuju naše djelovanje“ (Schneider & Lang, 2014, 90). Bourdieu i Passeron drže da je habitus generator nove društvene prakse i strategija te iste prakse (Bourdieu & Passeron, 1990). Strategije su određeni obrasci ponašanja i djelovanja s ciljem reproduciranja iste društvene prakse ili zbog aspiracija za stjecanjem nekog novog položaja. Odabir strategija ovisi o postojećim strukturama, ali podrazumijeva i individualnu inicijativu u njihovom odabiru. Odabir strategija određuje životni stil pojedinca koji osigurava prenošenje osobnog i društvenog identiteta (Tomanović, 2010).

Habitus i identitet se rijetko konceptualiziraju zajedno, iako su nedvojbeno vrlo bliski pojmovi. Identitet, kao i habitus, posjeduje individualnu dimenziju u vidu percepcija, uvjerenja i radnji, ali i kolektivnu dimenziju pripadnosti društvenoj skupini (Jenkins, 2014). Holland et al. (1998) polaze od habitusa kao temeljnog, ali ne i konačnog ili danog aspekta izgradnje identiteta te ističu kako u praksi postoji povezanost između habitusa i prakse stvaranja identiteta. Identitet odiše i odražava habitus jer je habitus način oblikovanja identiteta. Pojedinci nisu zatočenici habitusa već mogu odlučivati kako će djelovati u pojedinim situacijama, ali njihovo djelovanje je pod snažnim utjecajem dispozicija stečenih u habitusu. U kasnijoj interpretaciji, Bourdieu je ublažio do tad već rašireno shvaćanje habitusa kao „vječne sudbine“ (Bourdieu & Wacquant, 1992). Kako bi pojedinac promijenio svoj habitus i uspješno djelovao unutar novog habitusa, on mora mijenjati sve svoje dispozicije. Mijenjanje osobnih dispozicija često pretpostavlja veliki izazov zbog limitirane autonomije i mogućnosti donošenja izbora koje otežava nepostojanja podrške osobnog i roditeljskog kapitala. Bourdieu (1992) navodi

¹ U tekstu se koriste sljedeće kratice: FD – fijumanski dijalekt; EM – etnička manjina; NJ – nasljedni jezik; RSTJ – rana jezična i kulturna socijalizacija na talijanskom jeziku; TJ – talijanski jezik; TNM – talijanska nacionalna manjina; VTNM – vrtić s redovitim cjelodnevnom programom na talijanskom jeziku za djecu pripadnike talijanske nacionalne manjine.

kako promjena dispozicija dovodi do rascjepa habitusa, odnosno do udaljavanja od obitelji i zajednice koja je ostala u domeni starog habitusa.

Za razumijevanje održavanja i prenošenja jezika manjinskih etničkih skupina sve češće se koristi termin nasljedni jezik² (eng. „heritage language“) koji je preuzet iz sjevernoameričke obrazovne lingvistike (Cvikić et al., 2010). NJ je jezik koji se razlikuje od dominantnog jezika zemlje u kojoj pojedinac trajno boravi, a može ga se povezati s njegovim kulturnim ili povijesnim nasljeđem (Mu, 2014). Nasljedni govornici, kao dvojezični govornici, često se nalaze u složenim međuodnosima s okolinskom jezičnom zajednicom, ponajprije s obzirom na prevladavajuću ideologiju nacionalnih država (Hržica et al., 2011). U zemljama koje imaju liberalan odnos prema jezičnim razlikama, nasljedni jezici su najčešće društveno priznata različitost te obično imaju i službeni status (Jelaska, 2014). No i u tim okolnostima, prenošenje NJ-a na mlade naraštaje je veoma izazovan zadatak zbog procesa asimilacije. U dodiru s okolinskim jezikom, pripadnici EM-a postupno mijenjaju svoju jezičnu sliku i prestaju biti govornici NJ-a. Čak i oni govornici koji u početku nisu poznavali jezik zemlje, postupno ovladavaju njime i postaju dvojezični govornici (Cvikić et al., 2010) što utječe na održavanje etnolingvističke vitalnosti neke zajednice (Hržica et al., 2011).

Definirajući jezik kao praksu, Bourdieu (1977a) ga ne razlikuje od drugih oblika svakodnevnog djelovanja u kojima se oblikuju vrijednosti, vjerovanja i način na koji društveni sudionici žive svoj život. U tom smislu jezik jest važan konstitutivni element habitusa i grupne pripadnosti te element diferencijacije u odnosu na pripadnike drugih društvenih skupina. Svakodnevno životno iskustvo pripadnika EM-a po pitanju prakse korištenja NJ-a i susreti s institucijama putem kojih jezik dobiva moć (Bourdieu, 1977a) oblikuju jezičnu ideologiju kojom se racionalizira i legitimira shvaćanje jezične strukture i načini uporabe jezika (Jernej Pulić, 2016). Usvojene vrijednosti utječu na stavove i ponašanje govornika odnosno na govorne prakse, što rezultira „rangiranjem“ pojedinih jezika, odnosno stvaranju hijerarhije po kriteriju više ili manje „vrijednog“ jezika (Jernej Pulić, 2016). Prema Bourdieu „jezična proizvodnja je pod utjecajem anticipacije potencijalnih sankcija tržišta, ali i simboličke dobiti svojih jezičnih praksi“ (Bourdieu, 1992, 64). Naime, svi verbalni iskazi, uključujući i svakodnevnu neformalnu interakciju, nose u sebi „cijenu“ koju određuje jezično tržište, a govornici kroz čitav niz svjesnih ili nesvjesnih odluka vrše procjenu s ciljem izbjegavanja sankcija tržišta i postizanja veće jezične dobiti (Bourdieu, 1992). Slična dinamika se može uočiti kod prenošenja jezika na mlade naraštaje u „jezično

miješanim brakovima“ (eng. *mixed-language marriage*) sklopljenim između pripadnika različitih etničkih skupina koji govore različitim NJ-om. Iako najčešće postoji zajednički jezik koji govore oba supružnika, nerijetko se u takvim obiteljima vode kontinuirani pregovori o prenošenju NJ-a roditelja na dijete. Na odluke roditelja i oblikovanje njihove jezične ideologije utjecati će mnogi povijesni i društveno-ekonomski parametri (Hržica et al., 2011). Ukoliko roditelj procijeni NJ preprekom u ostvarenju uspješne socijalne, emocionalne i obrazovne promocije, veća je vjerojatnost da ga neće prakticirati u obiteljskom okruženju i prenijeti na mlade naraštaje (Krashen, 1992, prema Yang, 2008). Nasuprot tome, ukoliko roditelji procijene da poznavanje NJ-a nosi prestiž u društvu, veća je vjerojatnost da će poticati mlade naraštaje na usvajanje i usavršavanje NJ-a. Roditelji koji su zbog nepoznavanja ili slabijeg poznavanja okolinskog jezika iskusili društvenu marginalizaciju³ skloni su djeci posve ili djelomično uskratiti prenošenje NJ-a. S obzirom na iskustva koja stječu u obitelji, zajednici i obrazovnom sustavu, djeca usvajaju vrijednosti i uvjerenja o etničkoj pripadnosti i jeziku koja uvjetuju njihovu daljnju interakciju i odabir govornog jezika. Ponekad se jezično iskustvo u krugu obitelji i uže zajednice može u potpunosti razlikovati od dječjeg iskustva tijekom školovanja (Revis, 2019). Školovanjem se mogu promicati implicitne vrijednosti i uvjerenja o važnosti okolinskog jezika i kulture što može negativno utjecati na očuvanje NJ-a, a time i etničkog identiteta pojedinca.

Socijalni kapital i odabir obrazovanja

U kontekstu učenja jezika, ulaganje bilo kakvog kapitala u učenje jezika sadrži potencijal proizvodnje profita koji se može preobraziti u druge oblike kapitala. Smith i Kulynych ističu značajnu ulogu jezika u stvaranju socijalnog i ekonomskog kapitala (Smith & Kulynych, 2002). Clark (2006), dodatno proširuje ovaj argument tvrdnjom da cjelokupna komunikacija među ljudima rezultira nekim oblikom socijalnog kapitala. Komunikacija bazirana na zajedničkom jeziku i značenjima može imati i simboličku vrijednost, jer omogućuje identifikaciju članovima zajednice, stvaranje osjećaja povezanosti, suosjećanja i poštovanja grupnih pravila i normi (Jernej Pulić, 2016; Pavlenko & Blackage, 2004). Wong Fillmore (2000) ističe da komunikacija na NJ-u ne znači samo osnaživanje jezičnih i komunikacijskih kompetencija djece već i kulturnu i socijalnu povezanost djece i roditelja. Poznavanjem NJ-a osnažuje se povezanost članova obitelji i omogućuje se komunikacija i s ostalim članovima porodice (šire obitelji) i zajednice koji ne vladaju okolinskim jezikom i/ili žive u inozemstvu. Postojanje zajedničkih normi, veza i osjećaja

2 Korištenjem pojma „nasljedni jezik“ žele se izbjeći problemi pri upotrebi alternativna tri termina: (1) „strani jezik“ jer je riječ o govornicima koji ne govore stranim jezikom; (2) „izvorni jezik“ ili „materinji jezik“, jer govorniku jezik ne mora biti izvorni ni materinji jezik i (3) „manjinski jezik“, jer je ponekad riječ o svjetskom jeziku, a k tome upotrebom ovog termina šaljemo indirektnu poruku da je drugi jezik manje vrijedan od većinskog jezika (Cvikić et al., 2010).

3 Primjerice njemački ili japanski doseljenici u SAD-u u vrijeme izbijanja II. svjetskog rata.

povjerenja unutar neke zajednice omogućuje društvenu akciju koja utječe na sve dimenzije društva, a društveni odnosi i institucionalne veze pojedinih osoba značajno doprinose njihovoj dobrobiti (Tomanović, 2010). Prema Bourdieu „socijalni kapital podrazumijeva veze, norme i povjerenje, ali pritom ističe i sve one vrijedne resurse (npr. podrška, ideje, informacije) koji su dostupni preko društvenih veza i odnosa“ (Bourdieu, 1986, 247). Kod pripadnika EM-a, poznavanje NJ-a pospješuje širenje socijalnih mreža, pristup određenim informacijama i idejama unutar jezične zajednice koje su za članove važni resursi za daljnja ulaganja i stjecanje dobiti. Količina resursa koji su na raspolaganju ljudima zavisi od veličine njihovih mreža, od veličine i kvalitete kapitala koje posjeduju te veze, od očekivanja da se poštuje uzajamnost i od njihovog ugleda unutar grupe. Bourdieu (1977b) smatra da obitelj, odnosno roditelji imaju ključnu ulogu u generacijskoj transmisiji društvenih mreža i prostora koji omogućuje pristup različitim tipovima kapitala i resursima. Socijalni kapital nije jednako raspoređen u društvu što znači da su veze nekih pojedinaca vrijednije od drugih. Oni koji imaju najrasprostranjeniju mrežu imaju tendenciju upotrebljavati je za ostvarivanje još veće dobiti, što još više produbljuje postojeću društvenu nejednakost (Bourdieu, 1986).

Roditeljski odabir obrazovanja djece posljedica je kompleksnog odnosa obiteljskih zahtjeva i strukturalnih ograničenja koji su vezani za njihov habitus (Bourdieu, 1986). Odabir obrazovanja usporediv je s oblikom ulaganja koji ovisi o uloženom početnom kapitalu roditelja potrebnom da bi se s vremenom ostvario povrat početne investicije. Početni kapital roditelja, ne obuhvaća samo njihove ekonomske resurse, već i kulturne i osobne dispozicije roditelja o obrazovanju i obrazovnim postignućima djece (Mu, 2014). Transmisijom kulturnog kapitala iz generacije na generaciju želi se poboljšati društveni položaj djece otvarajući im kanale uspona na stratifikacijskoj ljestvici. Transmisija je dugotrajan i zahtjevan proces čiji se počeci naziru već u prvim godinama djetetova života u kojem svaki artefakt ima određeni odgojni učinak (Bourdieu, 1986). Kada je u pitanju odabir vrtića ili škole, roditelji najčešće odabiru onaj oblik obrazovanja koji je u skladu s habitusom sredine iz koje potječu. Pripadnici EM-a deprivirani su ukoliko ne postoji institucionalni oblik obrazovanja koji njeguje njihovu kulturu i jezik. U okolnostima kada obrazovni sustav reproducira i vrednuje samo kulturni kapital dominantne kulture, djeca koja odrastaju u obiteljima koje su prisnije dominantnoj kulturi imat će „startnu prednost“ jer posjeduju vještine i znanja neophodne za socijalnu promociju. Obitelji iz društvenih skupina koje ne pripadaju dominantnoj kulturi također posjeduju kulturni kapital, ali on je u „krivoj valuti“. Institucionalni oblici obrazovanja koji vrednuju samo jezik, tradiciju i vrijednosti dominantne skupine, stvaraju pritisak za asimilacijom.

KRITIČKI PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Usprkos značaja obrazovanja na NJ-u u oblikovanju identiteta EM-a, ova je tema predmet relativno malog broja socioloških istraživanja (Mu, 2014; Otcu, 2010)⁴. Provedena istraživanja naglašavaju važnost institucionalne podrške u poticanju učenja NJ-a već od predškolske dobi. Wong Fillmore (1991) na primjeru SAD-a uočava vezu slabljenja očuvanja NJ-a i kulture EM-a s ranom izloženošću djece asimilativnim silama dominantnog jezika u odgojno-obrazovnom sustavu. Fishman (1992) na uzorku djece azijsko-američkih useljenika, nalazi da se, zbog snažnog asimilacijskog pritiska u obrazovnom sustavu, NJ zamjenjuje engleskim jezikom već kod druge generacije useljenika. Mnogi roditelji odustaju od komunikacije na NJ-u kod kuće, jer ih djeca, zbog nedostatka podrške u obrazovnom sustavu ne razumiju (Blakes, 1998, prema Yang, 2008). Uspješna strategija očuvanja identiteta EM-a u uvjetima izostanka institucionalne podrške je osnivanje privatnih škola u kojima se uz NJ uči povijest i kultura EM-a (Cummins, 2000). U istraživanju provedenom među turskom zajednicom u SAD-u uočeno je da većina ispitanika vjeruje kako je turski jezik glavno sredstvo konstruiranja etničkog kulturnog identiteta (Otcu, 2010). Do sličnog nalaza dolazi i Alsahafi (2019), na primjeru učenja arapskog jezika na Novom Zelandu. Yang (2008) u Hmong zajednici u SAD-u nalazi da usprkos tome što većina roditelja želi svoju djecu naučiti NJ, djeca koja nisu bila uključena u institucionalni oblik učenja NJ-a, nemaju sposobnost komunikacije na njemu. Mu (2014) u istraživanju među pripadnicima Hmong zajednice u Australiji, naglašava da oblici prakticiranja kulturne baštine etničke skupine ovisе, uz identifikaciju s kolektivnim identitetom skupine, i o raspoloživim resursima, odnosno o kapitalima u burdjevovskom smislu pojma.

Studije u manjinskim zajednicama otkrivaju dileme i probleme s kojima se roditelji susreću u prenošenju NJ-a, važući njegovu korist primjenjujući logiku *cost-benefit* analize. Roditelji u filipinskoj zajednici u SAD-u žele da im djeca nauče NJ, ali kod kuće odbijaju komunicirati njime u strahu da bi to moglo rezultirati pogrešnim izgovorom dominantnog jezika (Ilan-Tenorio, 1996, prema Yang, 2008). Thaova studija (1995, prema Yang, 2008) provedena u Hmong zajednici u SAD-u otkriva da roditelji smatraju važnim prenijeti NJ, ali istovremeno kod kuće potiču komunikaciju na engleskom jeziku, jer drže da na taj način povećavaju šanse socijalne promocije svoje djece. Val i Vinogradova upozoravaju da prestanak upotrebe NJ-a u krugu obitelji ima za posljedicu udaljevanje djece od roditelja (Val & Vinogradova, 2010).

Usprkos detektiranim problemima, istraživanja naglašavaju roditeljsko uvjerenje o važnosti socijalizacije u NJ-u. Mu (2014) nalazi da NJ omogućuje prijenos

4 Većina istraživanja provedena je u SAD-u i Australiji, dok se u Hrvatskoj temom NJ-a bave isključivo lingvisti.

vrijednosti, uvjerenja i stavova koji su zajednički EM-u. Otcu (2010) ističe kako poznavanje NJ-a kod turskih migranata u SAD-u omogućuje reprodukciju socijalnog kapitala na mlade naraštaje, odnosno održavanje socijalnih kontakata s porodicom i prijateljima koji su ostali u zemlji podrijetla. Roditelji čija djeca nisu naučila NJ svjesni su da su oni posljednja veza s porodicom u zemlji podrijetla, jer bez poznavanja zajedničkog jezika, socijalni kontakti zamiru te dolazi do potpune asimilacije (Ilano-Tenorio, 1996, prema Yang, 2008). Roditelji u arapskoj zajednici u Novom Zelandu učenje NJ-a vide kao dio strategije održavanja njihove etničke zajednice (Alsahafi, 2019). Mu i Dooley u istraživanju kineske EM u Australiji nalaze da na uspješnost usvajanja NJ-a, uz obiteljsku komunikaciju na njemu, utječe i djetetova percepcija roditeljske podrške u njegovu učenju (Mu & Dooley, 2015). Navedeno istraživanje otkriva da jezik EM-a može u promijenjenim društvenim okolnostima od „krive“ postati lukrativna „valuta“ te da će roditelji poticati svoju djecu na učenje NJ-a ukoliko percipiraju da je znanje tog jezika poželjno na tržištu rada.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U radu se primjenom metode analize životne povijesti roditelja nastoji pridonijeti boljem razumijevanju uloge habitusa kao konstitutivnog elementa identiteta koji utječe na djelovanje aktera i oblikuje načine korištenja i percepcije kapitala kod odabira VTNM.

Ciljevi istraživanja su dobiti uvid u:

1. tijek rane jezične i kulturne socijalizacije roditelja u okviru obitelji i odgojno-obrazovnih ustanova te ustanoviti ulogu talijanskog jezika (TJ) i/ili fijumanskog dijalekta (FD) kao dijela etničkog identiteta;
2. aktualnu obiteljsku jezičnu praksu te ustanoviti koje dispozicije i resursi oblikuju odluku o učenju i prenošenju NJ-a na djecu;
3. vrijednosti, stavove i značenja, koji, u kontekstu identifikacijskih praksi i oblika kapitala utječu na odluku o upisa djeteta u VTNM.

U skladu s ciljevima istraživanja postavljene su sljedeće hipoteze:

- H1 Barem jedan roditelj djece koja pohađaju VTNM ima iskustvo rane jezične i kulturne socijalizacije na talijanskom jeziku (RSTJ).
- H2 Roditelji djece prepoznaju VTNM-a kao važan čimbenik izgradnje osobnog i kolektivnog identiteta i očuvanja NJ-a i FD-a.
- H3 Roditelji djece koja pohađaju VTNM percipiraju učenje TJ-a kao oblik ulaganja u kulturni i socijalni kapital djece.

Da bi se holistički obuhvatila kompleksnost stavova, značenja, praksi i odluka koje proizlaze iz roditeljskog habitusa odabran je kvalitativni pristup prikupljanja i

analize podataka. Pristup životne povijesti pomaže istraživaču dobiti uvid u to kako su iskustva primarne socijalizacije i iskustva stečena tijekom sazrijevanja, utjecala na oblikovanje trajnih i prenosivih sklonosti određenom načinu razmišljanja, djelovanja i percipiranja stvarnosti. Događaji iz životne povijesti sudionika istraživanja analizirani su i interpretirani s ciljem oblikovanja cjelovite slike koja će omogućiti istraživaču dolazak do dubljeg, subjektivnijeg značenja i razumijevanje shvaćanja pojedinca o nekom fenomenu i razlozima takvog viđenja (Brajdić Vuković & Ledić, 2017). Životna priča pojedinca se nadograđuje dodatnim informacijama iz društvenog, političkog i povijesnog konteksta (Goodson, 2001). Na taj način možemo uočiti specifična ponašanja pojedinca i njegove preferencije, ali i one zajedničke koje su reproducirane u široj društvenoj strukturi. Zbog mogućnosti povezivanja kulturnih, iskustvenih i povijesnih sjećanja pripadnika društvenih skupina s malom količinom moći, ovaj pristup smatra se primjerenim u istraživanjima marginaliziranih društvenih skupina (Lončar et al., 2019).

S ciljem stjecanja što dubljeg uvida u vrijednosti i stavove sudionika, kao i u osobna iskustva i obiteljske jezične prakse, provedeni su polustrukturirani intervjui. Nakon provedbe, intervjui su u cijelosti transkribirani, a analiza transkripata je provedena po kategorijama (tematskim područjima) koje su relevantne za istraživanje. Glavne kategorije kao i okvirna pitanja prema kojima su razgovori vođeni, bili su unaprijed (deduktivno) određeni u obliku plana tijekom razgovora koji je za vrijeme intervjua proširivan i produbljivan dodatnim pitanjima, a kako bi se izbjeglo zapostavljanje dijela materijala, induktivno su izvedene podkategorije.

Kategorije i podkategorije obuhvaćene istraživanjem su:

1. Rana kulturna i jezična socijalizacija roditelja:
  - a) obiteljska jezična i kulturna socijalizacija roditelja;
  - b) doživljaji roditelja i iskustva pohađanja odgojno-obrazovnih ustanova na TJ-u.
2. Roditeljski stavovi o TJ-u i FD-u:
  - a) jezična ideologija roditelja i percepcija TJ-a kao kulturnog, ekonomskog i socijalnog kapitala;
  - b) svakodnevna obiteljska jezična praksa.

Cilj istraživanja bio je, na temelju prikupljenih podataka, sagledati subjektivnu reprezentaciju i tumačenje događaja sudionika, a analizom prikupljenih podataka predstaviti jedinstvenu i kontekstualno definiranu stvarnost (Čapo Žmegač et al., 2006). Izvještaj o kvalitativnoj analizi empirijskih materijala popraćen je adekvatnim primjerima u vidu odgovora ispitanika koji su preuzeti iz transkripata.

U istraživanje su uključeni roditelji djece koja su upisana u skupine podcentara predškolskog odgoja i obrazovanja Dječjeg vrtića Rijeka VTNM-a. U sklopu Dječjeg vrtića Rijeka djeluje jedna jaslička i šest vrtićkih

grupa po redovitom cjelodnevnom programu na TJ-u uz obavezno izvođenje i na hrvatskom jeziku u trajanju od najmanje 10 sati tjedno. Upisati se u obrazovnu grupu na TJ-u mogu i djeca koja nisu pripadnici TNM-a i čiji roditelji nemaju iskustvo RSTJ-a ukoliko postoje slobodna mjesta. Provođenje istraživanja i uspostava inicijalnih kontakata s roditeljima u proljeće 2020. godine bilo je otežano mjerama ograničavanja socijalnog kontakta zbog pandemije virusa COVID-19. Telefonski razgovor s roditeljem koji je predstavljao kontakt-osobu, olakšao je daljnje pronalaženje sugovornika. Ostalim sugovornicima pristupilo se metodom snježne grude: pojedini su sugovornici na neki način bili posrednici koji su upućivali na druge osobe, također potencijalne sugovornike. Polustrukturirani intervjui provedeni su putem aplikacija za pametne telefone koje korisnicima omogućuju telefonske pozive i video-pozive (Viber i WhatsApp), a svi su razgovori snimani. Tijekom provođenja intervjua, istraživač je vodio dnevnik zapažanja za svakog sudionika tako da bi nadodao bilješku uz postavljeno pitanje, a najčešće su to bili neverbalni izrazi sudionika. Sudionicima je zajamčena povjerljivost i anonimnost podataka. U radu se ne spominju imena i prezimena sudionika istraživanja već samo opći podaci koji su bitni za istraživanje. Ispitanici su obavješteni o mogućnosti odbijanja odgovaranja na pojedina pitanja tijekom intervjua ili odustajanja od sudjelovanja u istraživanju. Tijekom istraživanja provedeno je ukupno petnaest intervjua s isto toliko roditelja, četrnaest majki i jednim ocem. Svi intervjui su provedeni u razdoblju od 04. svibnja do 03. lipnja 2020. godine, a prosječno trajanje razgovora bilo je 36 minuta. Trinaest roditelja su djetinjstvo i adolescenciju proveli na području Rijeke i okolnih općina, a desetero ima iskustvo RSTJ-a. Svi intervjui su započeli na hrvatskom jeziku s mogućnošću izbora vođenja intervjua na TJ-u, što je odabralo osam roditelja. Svi sudionici koji su sudjelovali u istraživanju su zaposleni i imaju završeno srednje ili visoko obrazovanje. Generalno gledajući, većina sugovornika je bila izrazito zainteresirana za temu istraživanja i voljna podijeliti svoje stavove i iskustva i o temama koje nisu striktno vezane uz samo istraživanje.

REZULTATI I RASPRAVA

Obiteljska jezična i kulturna socijalizacija roditelja

Jedanaest roditelja je tijekom intervjua izjavilo da su pripadnici TNM-a i/ili imaju dvojno talijansko-hrvatsko državljanstvo. Oni najčešće navode osjećaj grupne pripadnosti kao razlog upisa djeteta u VTNM, a učenje TJ-a je samorazumljivi dio identiteta TNM-a.

Pripadnik sam talijanske manjine. Kao i ja, moja djeca imaju talijansko državljanstvo. Muž ne zna talijanski i znala sam da će djeca jako teško progovoriti i naučiti talijanski. Inače s

roditeljima pričam talijanski. [...] Meni je glupo da imaju državljanstvo, a ne znaju govoriti talijanski. (Sudionica F. T.)

Osjećaj pripadnosti se u svim slučajevima povezuje s etničkim podrijetlom članova uže i šire obitelji. Identitet se tumači kao „pripisan“, jer je zadan pri rođenju (Jenkins, 2014) i dio je obiteljske tradicije povezane s urbanim prostorom življenja koja se prenosi s generacije na generaciju.

Moja nacionalnost je oduvijek bila talijanska. To je tako generacijski. S mamine strane, ne znam koliko generacija priča talijanski jezik. To je za nas normalno. Želim isto i za svoju djecu. Emocionalno sam jako povezana s Rijekom, Italijom, fijumanskom kulturom i talijanskim jezikom. Imamo i jako puno rodbine po Italiji. To su sve sestre i braća od moje none i nonota i sad su tu i njihova djeca i djeca njihove djece. Oni su rođeni ovdje u Rijeci, ali nakon Drugog svjetskog rata su svi otišli. Moja nona nije. Ona je ostala, ali uvijek je ostala ona stara Fijumanka. (Sudionica Z. J.)

Govoreći o izgradnji etničkog identiteta, roditelji se u većini slučajeva pozivaju na iskustvo RSTJ-a. „Prvotni“ habitus oblikuje se u primarnoj obiteljskoj socijalizaciji prenošenjem jezika, kulture i svijesti o pripadanju TNM-u.

Ja sam talijanske nacionalnosti. Odrasla sam u talijanskoj, fijumanskoj kulturi ovdje u Rijeci. Moji djedovi i bake su, također, talijanske nacionalnosti. Oni su to prenijeli na mog oca koji je isto pohadao talijanske vrtiće i škole. [...] Tako da sam i ja odrasla u vrlo bogatoj i širokoj talijanskoj kulturi. (Sudionica A. B.)

Svi sudionici s iskustvom RSTJ-a imaju iskustvo odrastanja i komunikacije na NJ-u u dvojezičnim obiteljima. Iskustva sudionika se pritom najčešće razlikuju s obzirom na člana obitelji s kojim se odvijala interakcija na NJ-u, komunikacija s ostalim članovima uže i šire obitelji i jezični varijetet NJ-a (TJ ili FD). Sudionica S.M. opisuje svoje iskustvo odrastanja u dvojezičnoj obitelji u kojoj su se NJ-i roditelja razlikovali međusobno i u odnosu na okolinski jezik.

Moj materinji jezik je talijanski. Odrasla sam u okruženju u kojem se pričalo tri jezika. Ja se ne sjećam kako sam naučila ta tri jezika. Ja sam ih naučila pričati onako kako dijete nauči govoriti. ... S tatom smo pričali talijanski, a s mamom ukrajinski. Hrvatski sam naučila tako, po malo od susjeda i ostalih u našem okruženju koji su bili Hrvati. [...] (Sudionica S. M.)

Sudionica A.B. navodi iskustvo odrastanja u dvojezičnoj obitelji u kojoj su otac i očeva strana obitelji govorili različitim varijetetima NJ-a, TJ-om i FD-om.

Situacijska prisila kao posljedica obrazovanja djeteta prisilila je majku da prihvatila NJ-a supruga iako je njen materinji jezik bio ujedno i okolinski jezik.

Možemo reći da sam odrasla s dva različita jezika. Očeva strana je bila talijanska i fijumanska, a majčina strana je baš prava hrvatska, preko mosta, kako se govorilo. Mama je držala do hrvatske kulture, a tata je držao ovu drugu kulturu. [...] Mama je morala naučiti talijanski jer sam išla u talijansku školu i ponekad mi je trebala pomoći. S godinama je i ona polako poprimila jezik i talijansku kulturu. (Sudionica A. B.)

Dvije sudionice su opisale iskustvo rane jezične i kulturne socijalizacije izvan roditeljskog doma i pritom istakle ulogu djeda i bake te vršnjačkih interakcija u procesu prenošenja NJ-a. U prvom slučaju djed i baka su preuzeli glavnu ulogu u transmisiji NJ-a, jer ga roditelji nisu znali.

Na mene su najviše utjecali nonići koji su s nama pričali talijanski. Roditelji nisu znali talijanski nego samo nonići. Išli smo kod njih na otok. Tijekom ljeta je tamo dolazilo i dosta djece iz Italije. Tako da sam ja talijanski nekako morala naučiti vis-à-vis njih i druge djece. (Sudionica T. V.)

Sudionica Z.J., također navodi ključnu ulogu djeda i bake u prenošenju NJ-a i kulture, ali pritom objašnjava složenost obiteljskih odnosa i različitost jezičnih ideologija koje su utjecale na ranu jezičnu i kulturnu socijalizaciju njene majke. U ovom slučaju se može uočiti da je konstrukcija identiteta i značenje jezika u prvotnom habitusu proizvod unutargrupnih odnosa, ali i specifičnog društvenog, kulturnog i političkog konteksta koji je utjecao na oblikovanje dispozicija članova obitelji.

Odrasla sam uz nonota i nonu. Oni su živjeli blizu i govorili su talijanski. Mislim da su mi oni usadili taj osjećaj povezanosti s talijanskim jezikom i kulturom. Kod njih je bilo sve na talijanskom tako da sam, u biti, bolje progovorila talijanski nego hrvatski. Moja mama je govorila talijanski, ali je sa mnom, uglavnom pričala hrvatski. Ne znam zašto je to tako. Pretpostavljam da je to zbog mog tate koji ne govori talijanski. Možda je mislila da će pričati dva jezika biti komplicirano. Zanimljivo, moja nona nije pričala talijanski s mojom mamom kad je bila mala. Da, jer sa mnom nije htjela govoriti drugo. Samo talijanski. Mislim da je to bilo zbog tadašnjeg muža (majčinog poočima). On to baš nije cijenio. Moja nona je ipak htjela da joj kćer nauči talijanski. Ipak, to joj je bio materinji jezik. Zbog toga je moju mamu slala u Italiju kod njenih sestara. Tamo mi je mama naučila talijanski. Mora-

la je jer one nisu imale blage veze hrvatski. Kao što sam rekla, taj njen muž nije odobravao te stvari. (Sudionica Z. J.)

Uz namjernu ranu jezičnu socijalizaciju, sudionici naglašavaju i odgojnu ulogu u obitelji prisutnih artefakata (Bourdieu, 1986), jer su talijansku kulturu usvajali putem dostupnih medija, TV-a, knjiga, časopisa, novina i stripova koje su kupovali u Italiji i dobivali od obitelji iz Italije.

Sjećam se da su moji gledali samo talijansku televiziju, a tamo je sve sinkronizirano na talijanski. Ja sam gledala crtane filmove. Mamu sam tjerala da mi u Italiji kupuje igračke koje sam vidjela na talijanskim reklamama. Kupovali su mi stripove, a kasnije i knjige. Nona je čitala talijanske novine i iz Italije donosila talijanske časopise. To je bilo samo žutilo, ali svi smo to čitali. Te novine su se onda razmjenjivale sa prijateljima i rodbinom kod nas. Znam da sam znala sve o talijanskoj estradi. Moj nono je pratio sve vijesti na talijanskom i talijansku politiku. Kuhali smo po talijanskim receptima. A tek glazba! Pratili smo Festivalbar i Sanremo. Moja nona je uvijek pjevala pjesme talijanskih pjevača. O hrvatskim pjesmama, serijama i filmovima sam znala malo. Naučile su me hrvatske prijateljice. (Sudionica Z. J.)

Sudionici istraživanja koji nisu imali iskustvo RSTJ-a ističu inicijativu i ulogu supružnika u donošenju odluke o djetetovom učenju talijanskog jezika.

Muž je pripadnik talijanske manjine. Njegov je otac, također, a djed je bio Talijan koji je došao u Hrvatsku i pohrvatio prezime. Već generacijama je taj talijanski u obitelji i nije bilo neko opcije. [...] Htjelo se na neki način zadržati talijanski, neću sada reći mentalitet, ali jezik i sve. Recimo kao neka obiteljska tradicija. (Sudionica N. I.)

U etnički ili jezično mješovitim brakovima, prenošenje osjećaja pripadnosti i NJ-a je često predmet zajedničkog dogovora na koji utječe društveni kontekst, jezična ideologija roditelja i njihovo shvaćanje domene obrazovanja djeteta, socijalnog života i aspiracije u budućnosti.

Iskustvo pohađanja odgojno-obrazovnih ustanova na talijanskom jeziku

Osim u obitelji, RSTJ se za devet intervjuiranih roditelje nastavio u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama, a za poneke i na fakultetima na talijanskom jeziku u Hrvatskoj ili Italiji. Sudionici su svoja obrazovna iskustva na NJ-u isticili kao vrlo pozitivna navodeći brojne prednosti predškolskih i školskih ustanova na TJ-u koje doprinose razvijanju osjećaja grupne pripadnosti. Roditelji opisuju te škole kao izdvojene

manje sredine u kojima vlada obiteljska atmosfera. Manji broj djece i razreda omogućuju stvaranje prisnijih odnosa između roditelja, djece i nastavnika. Tradicija pohađanja škola na TJ-u unutar obitelji doprinosi snaženju osjećaja povjerenja i sigurnosti.

Za mene su te škole poput obitelji. Tamo se svi poznaju. Ravnateljica i učitelji imaju drugačiji pristup. Znaju svako dijete poimence i to je u potpunosti drugačija priča. Koliko čujem, u hrvatskim školama nije baš tako. (Sudionica B. I.)

Sudionici ocjenjuju visokom kvalitetu tadašnjih odgojno-obrazovnih ustanova na TJ-u kojoj su doprinijeli manji razredi, profesionalne kompetencije nastavnika i brojne dodatne mogućnosti koje su bile na raspolaganju učenicima kao dio redovnog odgojno-obrazovnog programa. Školske i izvanškolske aktivnosti u Zajednici Talijana (Circolo) koje su obogaćivale redoviti školski program pružale su brojne mogućnosti za druženje i sklapanje poznanstva koja su nadilazila okvire pojedine škole. Sugovornici ističu da je to pridonijelo osjećaju povezanosti i pripadnosti zajednici.

Imali smo jako puno aktivnosti u Circolu. Tamo smo išli na solfeggio i klavir i sve te aktivnosti. [...] Što god da se dešavalo mi smo morali ići u Circolo. [...] U šestom razredu smo svi išli dva tjedna gore, mislim da je bila, Madonna di Campiglio. [...] To su išle sve talijanske škole iz Istre i Rijeke. [...] Na kraju kad smo došli u srednju školu, mi smo se svi u razredu poznavali. (Sudionica M. L.)

Školovanje roditelja na TJ-u doprinijelo je širenju i učvršćivanju socijalnih mreža u okviru TNM-a, ali je otvaralo mogućnost i multikulturalnog iskustva, jer su školu polazila i djeca stranih državljana.

[...] cijelo to iskustvo je bilo pomalo posebno. Imali smo djecu koja su dolazila iz različitih krajeva svijeta. Bila je tu djevojčica iz Velike Britanije, onda je tu bila djevojčica iz Rumunjske koja je govorila francuski, a s nama je išao i jedan dječak iz Srbije. (Sudionica S. M.)

Obiteljska jezična ideologija i percepcija TJ-a

Gotovo svi roditelji koji su sudjelovali u istraživanju navode učenje TJ-a kao jedan od glavnih razloga upisa djeteta u VTNM. Međutim, roditeljska uvjerenja, stavovi i vrijednosti koje pridaju NJ-u se razlikuju. Razlozi učenja TJ-a su posljedica dosadašnjih roditeljskih iskustava, ali i reakcija i stavova šire zajednice prema jeziku, njegovom statusu i zastupljenosti u društvu.

Roditelji prepoznaju „jezičnu dobit“ (Bourdieu, 1992), odnosno isplativost ulaganja u TJ koje se može preobraziti u kulturni, ekonomski ili socijalni kapital.

Sudionici smatraju da je obim prisutnosti TJ-a na lokalnom jezičnom tržištu u načelu pozitivan, iako postoje razmimoilaženja u shvaćanju trendova prenošenja jezika s generacije na generaciju među autohtonim pripadnicima TNM-a u Rijeci. Sudionici koji imaju iskustvo RSTJ-a primjećuju krizu „starog habitusa“ koja se manifestira u slabijoj zastupljenosti NJ-a na ulicama grada, u javnom prostoru, medijima i među djecom koja upisuju „talijanske“ vrtiće i škole, no što je to bilo u vrijeme njihova školovanja.

Talijanska kultura je bila prisutna u svim područjima. Za razliku od danas. Nekad kad si išao u grad čuo si talijanski. (Sudionica A. B.)

Ipak, većina sudionika smatra da još uvijek postoje brojne prilike u kojima se može govoriti ili čuti TJ. Također, sugovornici prepoznaju institucionalnu podršku i prisutnost TJ-a u školama gdje se uči kao NJ ili strani jezik. Roditelji talijansku kulturu i povijest smatraju široko zastupljenom na ovom prostoru, pogotovo u kulinarstvu, čakavskom dijalektu, glazbi i krilatici lokalnog nogometnog kluba „Forza Fiume“.

Roditelji smatraju da je učenje TJ-a, uz simbolički značaj koji on ima za očuvanje identiteta TNM-a, investicija koja jamči povrat uloženog kapitala u budućnosti. Poznavanja TJ-a olakšava upis na željeni fakultet u Italiji i/ili pronalazak dobro plaćenog posla u talijanskim poduzećima ili u hrvatskim poduzećima koji posluju s Italijom.

Moram priznati da je meni talijanski donio dosta prednosti. Kao prvo ja imam puno prijatelja, također, vidim da se i u traženju posla dosta traži talijanski. Recimo ja sam sad u fazi traženja drugog posla i vidim da je znanje talijanskog prednost. (Sudionica M. L.)

Italija se kod sudionika percipira kao zemlja dobrog ekonomskog statusa i kvalitete života, a poznavanje TJ-a predstavlja dodatnu mogućnost za eventualno preseljenje i nastavak života u susjednoj zemlji.

Talijanski će im pomoći jednog dana kada odrastu. Da znaju dva jezika. To ih može dovesti i do života vani. U Trstu se nudi neko bolje više školovanje. A možda nekad i mi odemo. [...] Zapravo smo neko vrijeme i imali u planu vratiti se (u Italiju). (Sudionica K. A.)

Sudionici koji imaju iskustvo RSTJ-a te njeguju obiteljsku jezičnu praksu na NJ-u ističu važnost poznavanja jezika u svrhu osnaživanja socijalne povezanosti djece i roditelja i ostvarivanja komunikacije s članovima porodice koji su ostali u domeni starog habitusa (Bourdieu, 1992), jer ne vladaju hrvatskim jezikom i/ili žive izvan Hrvatske.

Vani (u Italiji) imamo rođake. Oni ne znaju hrvatski. Nije znala ni prva generacija kada je išla iz Rijeke. S njima pričamo talijanski. Bez talijanskog se ne bi mogli razumjeti. (Sudionica Z. J.)

U tom se smislu TJ smatra sredstvom u produkciji socijalnog kapitala jer pridonosi povezanosti i jačanju zajedništva unutar obitelji i porodice, ali i širenju socijalnih mreža, sklapanju poznanstava i prijateljstva s članovima iste jezične zajednice.

Sudionici s iskustvom RSTJ navode i probleme s kojima su se susreli zbog boljeg poznavanja NJ-a u odnosu na okolinski jezik. Nedovoljno poznavanje okolinskog jezika manifestira se kao nedostatak kapitala „u pravoj valuti“, odnosno kao svojevrsno ograničenje u tranziciji k odraslosti koje otežava odabir obrazovanja ili budućeg zaposlenja.

Da sam pohađala hrvatsku školu, možda bih odabrala neki drugi fakultet. Poslije gimnazije se upisivao fakultet, a ja nisam imala hrabrosti odabrati hrvatski fakultet. Imala sam prijateljice koje su nakon srednje škole upisale medicinu. Ali za medicinu je trebalo proći inicijalni ispit na hrvatskom jeziku, a ja nisam znala reći hidrogen na hrvatskom jeziku. Dakle, ja sam te fakultete eliminirala u startu i to upravo zbog jezika. (Sudionica B. C.)

Dvije sudionice ističu kako su prilikom učenja i polaganja ispita na hrvatskom jeziku bile u nepovoljnijem položaju u odnosu na ostale pristupnike te da su morale ulagati znatno više vremena i truda kako bi dostigle zadovoljavajući ishod.

Ono što sam morala kasnije učiti na hrvatskom, a morala sam položiti neke razlikovne ispite, bilo je za mene jako teško. [...] Morala sam si u glavi prevoditi ono što bi naučila na talijanskom. Ja ne znam kako je bilo drugima jer svako ima svoju glavu, ali meni je bilo jako teško. (Sudionica A. B.)

Jedna sudionica je na kraju istakla kako njene teškoće izazvane slabijim poznavanjem hrvatskog jezika nisu utjecale na promjenu aktualne obiteljske jezične prakse ili odabir školovanja na NJ-u za svoju djecu. Ne prenošenje NJ-a i promjena obiteljske jezične prakse uzrokovala bi znatno više nelagode u odnosu na eventualne teškoće koje može donijeti slabije poznavanje hrvatskog jezika.

Svakodnevna obiteljska jezična praksa

Sudionici istraživanja se razlikuju s obzirom na obrasce svakodnevne obiteljske jezične prakse koje određuje kompleksan odnos različitih čimbenika. Na temelju provedenih intervjuva, možemo razlikovati tri modela obiteljske jezične prakse.

U prvom modelu roditelji se odlučuju na unutar obiteljsku jezičnu praksu isključivo na hrvatskom je-

ziku i potpunu izloženost djeteta TJ-u u vrtiću. Ovom modelu pribjegavaju obitelji u kojima oba roditelja ne poznaju ili slabo vladaju TJ-om. Roditelji nastoje prevladati nedostatak kulturnog resursa tako što podupiru učenje TJ-a interesirajući se za novousvojeni vokabular i ostale vrtičke aktivnosti koje dijete preporučava kod kuće. Riječ je o ilustrativnom primjeru obrnute socijalizacije.

Naravno da bi i njemu bilo lakše da mi govorimo. To bi mu bilo lakše, ali mi smo ovako uz njega. On svaki dan nauči par novih riječi. [...] Tu su i pjesmice koje oni pjevaju na talijanskom. On ih najviše voli. Riječi koje znamo, koristimo. Pitamo ga što je naučio i onda mi tako učimo od njega. (Sudionica S. A.)

U drugom modelu obiteljske jezične prakse dominira komunikacija na hrvatskom jeziku, uz povremene aktivnosti na TJ-u kod kuće i potpunu izloženost TJ-u u vrtiću. U ovom modelu, jedan od roditelja poznaje TJ, jer ima iskustvo RSTJ-a u obitelji i/ili odgojno-obrazovnim ustanovama.

Kod kuće pričamo hrvatski i mojoj djeci je hrvatski materinji jezik. Naravno, tu i tamo mi pričamo i talijanski. Ili su to neke pjesmice, kroz igru ili radimo nešto na talijanskom jeziku. Od početka sam tako radila. I baš sam to tako objasnila mužu i on je to prihvatio i smatra da je to u redu. Misli da je to samo plus. (Sudionica T. V.)

Odabir ovog modela jezične strategije određen je tri-ma razlozima: čestom odsutnošću roditelja koji govori TJ; dobi i razvojnim karakteristikama djeteta i nesklonošću jednog od roditelja prema uvođenju obiteljske dvojezičnosti. Obiteljsku jednojezičnost, odnosno, komunikaciju na jeziku kojeg poznaju oba roditelja, pojedini sudionici smatraju privremenim rješenjem do uvođenja naknadne dvojezičnosti kada dijete usvoji jezične osnove i ovlada okolinskim jezikom.

Imam situaciju u obitelji gdje je moj rođak oženio strankinju, a mi imamo djecu koja su rođena s nekoliko dana razlike. Njihovo dijete je s tatom pričalo hrvatski, a s mamom je pričalo njen jezik. Oni su međusobno pričali na engleskom. Na kraju je dijete bilo jako zbunjeno i nije dobro naučilo ni jedno ni drugo. Onda sam ja tu malo stala i više se nekako bazirala na hrvatski jezik jer muž ne priča talijanski. Onda smo kasnije krenuli s talijanskim i dijete je to prihvatilo bez problema. (Sudionica L. M.)

U drugom slučaju, obiteljska jednojezičnost se smatra trajnim rješenjem i praktičnijim odabirom koji pridonosi obiteljskoj koheziji i odgojnoj usklađenosti.

Poznam obitelji u kojima mama kaže da će pričati na talijanski, a tata na hrvatski. Oni tako funkcioniraju. Ali eto, ja sam se ovako odlučila. Meni je to nekako prisnije. (Sudionica T. V.)

U trećem modelu roditelji se odlučuju za istodobnu dvojezičnost u kojoj se svaki roditelj obraća djetetu na svom materinjem jeziku. Tijekom zajedničkih aktivnosti, u kojima su prisutna oba roditelja, najčešće se razgovor odvija na jeziku kojeg poznaju svi članovi obitelji. Roditelji su odabrali ovu jezičnu strategiju odmah nakon rođenja djeteta i primjenjuju je svakodnevno.

Meni je to nešto spontano i normalno. Ali možda nekom, tko promatra situaciju izvana, možda mu se sve to skupa čini pomalo čudno. Ne znam, evo primjerice, kada ja kažem svom djetetu „ecco va da papa` e prendi“, ono ide i obraća se svom tati na hrvatskom. On odmah razumije razliku. Čim okrene pogled, njemu se uključi mozak i on počinje razmišljati na drugačiji način. (Sudionica B. B.)

Jedan sudionik istraživanja ukazuje da se inicijalna jezična strategija morala promijeniti i prilagoditi partnerskom jeziku i razvojnim karakteristikama djeteta kako bi se izbjegle govorno-jezične teškoće.

On [suprug] ga razumije [talijanski jezik], ali ga ne govori baš savršeno. [...] Ja sam odmah nakon rođenja djeteta počela pričati na talijanski. Kasnije se je moj suprug naviknuo da ja razgovaram s njima na talijanskom. Mislim, talijanski nije njegov materinji jezik, ali je i za njega bilo prirodno govoriti i čuti talijanski u okviru obitelji. Ali nakon što su se s djetetom pojavile teškoće u izgovoru riječi, u dogovoru s logopedom smo se odlučili za pristup „one parent, one language“. Ali, kao što sam rekla, ponekad se i on spontano uključi u naš razgovor na talijanskom. Ali da, on priča s djecom hrvatski, a ja talijanski. (Sudionica S. M.)

Odluka o uvođenju ovog modela jezične strategije najčešće inicira roditelj koji TJ smatra materinjim i ima iskustvo obiteljskog RSTJ-a. Odluka o prenošenju NJ-a i uvođenju obiteljske dvojezičnosti donesena je u suglasnosti s drugim roditeljem, nerijetko i prije rođenja djeteta, a ponekad i prije upoznavanja s partnerom. Odluka se u većini slučajeva objašnjava kao „normalna“ i „prirodna“, jer proizlazi iz iskustva stečenog u prvotnom habitusu te pridonosi socijalnoj i kulturnoj povezanosti roditelja i djece.

Njemu [suprugu] se odmah svidjelo što ja znam govoriti talijanski. Dapače, ali ja bih se osjećala loše da mi sve to skupa nije ranije dao do znanja. Tada bih vjerojatno donijela neke druge odluke. Jer ako netko ne poštuje tvoj identitet, jezik i tvoju

kulturu, onda to nije dobro. I to ne bi nikad tako dobro funkcioniralo. [...] Prije rođenja djeteta smo o tome razgovarali i od samog početka je bilo posve jasno da ako budemo imali djecu da će djeca naučiti talijanski, pričati sa mnom i s mojim roditeljima na talijanski i pohađati talijanske škole. To je bilo sve veoma spontano. (Sudionica V. A.)

Pregovori o uvođenju obiteljske dvojezičnosti nisu uvijek prethodili donošenju odluke, jer su partneri od samog početka veze bili upoznati s okolnostima u kojima su odrasli i značenju kojeg pridaju TJ-u. Suglasnost i podrška drugog roditelja se tumači kao jedan od najvažnijih čimbenika u uvođenju dvojezičnosti. Roditelji koji ne govore TJ i ne smatraju se pripadnicima TNM-a, svoju podršku u prenošenju NJ-a najčešće argumentiraju kao iskazivanje poštovanja i prihvaćanja etničke pripadnosti partnera, ali i prepoznavanjem TJ-a kao važnog resursa koji će se kapitalizirati u djetetovoj budućnosti.

Pojedini sudionici koji imaju iskustvo RSTJ-a, točnije na lokalnim talijanskim dijalektima (fijumanski i istromletački), u obitelji komuniciraju njima. Usprkos tome, sudionici smatraju da u odgojno-obrazovnim ustanovama djecu treba poučavati standardnom TJ-u. TJ za sudionike ima veću jezičnu vrijednost jer, za razliku od dijalekta, govorniku omogućuje pristup širem spektru različitih resursa (obrazovanju, medijima). Govornici dijalekta ističu da dijalekt biraju u neformalnim okolnostima unutar obitelji, s prijateljima i poznanicima. U tom smislu, komunikacija bazirana na dijalektu za mnoge sugovornike ima dodatnu emocionalnu vrijednost, a važna je jer omogućuje održavanje u djetinjstvu uspostavljenih socijalnih mreža.

Kada pričam sa sinom, pričam književno. Kada pričam s okolicom onda više pričam na dijalektu. [...] Znači, s onima koji su meni bliski iz ranijih godina, s njima pričam na dijalektu. Recimo, s ovima iz osnovne škole, s njima sam na dijalektu. (Sudionica M. L.)

Govornici FD-a naglašavaju da standardni TJ koriste u formalnim situacijama i u svim onim situacijama u kojima sugovornici ne govore dijalekt. U svakodnevnoj komunikaciji s djecom, prednost standardnom jeziku se daje u situacijama vezanima za školu i školske obveze.

Dijalekt više pričamo u slobodno vrijeme i u neformalnim prilikama. (Sudionik B. I.)

Dio roditelja je odabrao ne govoriti na FD-u u svakodnevnoj komunikaciji s djecom zbog sve slabijeg poznavanja FD-a među djecom i mladima. Komunikacija isključivo na dijalektu stoga može otežati komunikaciju s ostalom djecom i stvaranje socijalnih veza. Također, roditelji smatraju da istodobna rana socijalizacija na FD-u, hrvatskom i TJ-u može biti suviše zahtjevna za

dijete te može otežati učenje TJ-a u odgojno-obrazovnim ustanovama. U ovom slučaju roditelji smatraju dijalekt potencijalnom smetnjom koja može dovesti dijete u nejednaki položaj u odnosu na ostalu djecu i otežati mu socijalnu, emocionalnu i obrazovnu prilagodbu.

Mi govorimo baš talijanski. Mislim, malo njih priča na dijalektu. A već s drugom djecom pričaju hrvatski i onda još i dijalekt. Mislim da bi to kod djece moglo stvoriti zbrku. Na taj način izbjegavam stvarati dodatne poteškoće. (Sudionica A. B.)

Dio sudionika istraživanja ipak je odlučio prenijeti FD na svoju djecu, jer on za njih predstavlja jezik koji omogućuje sporazumijevanje s ukućanima, konstrukciju i prenošenje obiteljskih vrijednosti, značenja, pravila i normi. U ovom slučaju se dijalekt tumači kao pomoć u emocionalnoj i socijalnoj prilagodbi djeteta u obitelji. Sudionica smatra da rana jezična socijalizacija na FD-u neće biti prepreka u budućoj obrazovnoj ili socijalnoj prilagodbi djeteta izvan obitelji upravo zbog raširenosti TJ-a i brojnih prilika za njegovo učenje izvan roditeljskog doma.

Talijanski je za mene standardni jezik. Dijete će uvijek imati priliku naučiti talijanski jezik u vrtiću ili školi. Mislim da će ga lakše naučiti. Dok za fijumanski dijalekt, mislim da ga nema od koga naučiti. Jedino od nas kod kuće. [...] Bilo bi mi čudno da mi svi govorimo na dijalektu, a da je on jedina osoba koja ga ne razumije. (Sudionik B. C.)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Primarni razlog upisa djeteta u VTNM proizlazi iz roditeljske želje da dijete nauči TJ, odnosno programskih karakteristika vrtića koje obuhvaćaju odvijanje redovnog-odgojno obrazovnog programa na TJ-u. Međutim, roditeljske vrijednosti i stavovi o učenju TJ-a i FD-a se razlikuju. Razlog učenja FD-a je isključivo uključivanje djeteta u obiteljski habitus, odnosno sprječavanje rascjepa habitusa (Bourdieu, 1992). Razlozi učenja TJ-a kompleksniji i uključuju procjenu veće jezične dobiti (Bourdieu, 1992) koja će se u budućnosti kapitalizirati.

U istraživanju smo krenuli od, pokazalo se, pogrešne pretpostavke da barem jedan od roditelja djece u VTNM-u ima iskustvo RSTJ-a kao dio obiteljskog habitusa, jer su u vrtić upisana i djeca roditelja bez iskustva RSTJ i bez znanja TJ-a. Roditelji s iskustvom RSTJ-a nastoje neformalno, u obiteljskom krugu, i formalno, uključivanjem djece u VTNM, prenijeti NJ na svoju djecu. Time je potvrđena druga hipoteza, da roditelji s iskustvom RSTJ-a vide TJ kao dio obiteljskog habitusa te istodobno prepoznaju simboličku dobit pohađanja odgojno-obrazovnih ustanova na TJ-u u cilju očuvanja etničkog identiteta.

Glavni motiv upisa djeteta u VTNM roditelji koji nemaju iskustvo RSTJ-a je poboljšanje startne pozicije svoje djece otvaranjem novih dispozicija. Zanimljivo je da se realizacija socijalne promocije zbiva izvan burdjeovske matrice prijenosa nacionalno dominantne kulture (Bourdieu & Passeron, 2012). S teozom da je učenje TJ-a ulaganje u „pravu valutu“ te da jamči povrat u budućnosti suglasni su i roditelji s iskustvom RSTJ-a, ali to nije njihov primarni motiv upisa djece u VTNM. Sukladno trećoj postavljenoj hipotezi, intervjuirani roditelji učenje TJ-a prepoznaju kao resurs koji jamči simboličku i tržišnu dobit (Bourdieu, 1992), odnosno olakšava održavanje postojećih i omogućuju stjecanje novih socijalnih veza te proširuje mogućnosti odabira obrazovanja i zapošljavanja.

Sudionici istraživanja se međusobno razlikuju s obzirom na svakodnevnu jezičnu praksu i percepciju uloge TJ-a u okviru obitelji i privatne sfere. Odabir obiteljske jezične prakse uvjetovan je čitavim nizom različitih čimbenika koji proizlaze iz primarnog habitusa roditelja i iskustva njihove rane jezične i kulturne socijalizacije, njihovog poznavanja jezika i kulturnog kapitala, jezične ideologije, aktualne obiteljske dinamike i uloga koje se njeguju u njihovom okruženju te razvojnih karakteristika djeteta. Na temelju provedenih intervjua s roditeljima uočena su tri modela obiteljske jezične prakse: prvi oblik u kojoj dominira hrvatski jezik zbog roditeljskog nepoznavanja TJ-a; u drugom dominira hrvatski jezik uz povremene aktivnosti na TJ-u i istodobna dvojezičnost u kojoj se svaki roditelj obraća djetetu na svom NJ-u. U trećem modelu, nastavak socijalizacije u odgojno-obrazovnoj okruženju na TJ-u percipira se kao logičan slijed obiteljske jezične prakse i ostvarenje prava na obrazovanje na materinjem jeziku, a učenje TJ-a doprinosi osnaživanju obiteljske kohezije i omogućavanju komunikacije s ostalim članovima porodice koji ne vladaju hrvatskim jezikom i/ili žive izvan Hrvatske. U prethodna dva modela, upis u VTNM je jedan od način ranog učenja TJ-a kao stranog jezika s ciljem postizanja veće jezične dobiti (Bourdieu, 1992). Roditelji u sva tri modela imaju ključnu ulogu u daljnjem generacijskom prenošenju (u prvom modelu) ili otvaranju novih (u drugom i trećem modelu) društvenih mreža i prostora koji djeci omogućuje pristup različitim tipovima kapitala i resursima. U prvom je modelu prvenstveni cilj kulturna reprodukcija EM, dok je u preostala dva modela riječ o investiciji u kulturni kapital djece (Bourdieu, 1977b). U sva tri modela odabir VTNM uključuje i aspiraciju roditelja k povećanju kulturnog kapitala svoje djece, ali izvan obrasca nacionalno dominantne kulture. Istodobno, upis djece u VTNM roditelji percipiraju kao važan čimbenik očuvanja i izgradnje etničkog i regionalnog identiteta (habitusa), ali i kao „temelj“ za učenje TJ-a te kao obrazovnu, socijalnu i emocionalnu pripremu djece prije upisa u školu.

STARŠEVSKI HABITUS IN MOTIVI ZA IZBIRO VRTCA ITALIJANSKE NARODNE MANJŠINE NA HRVAŠKEM

Eliana ČAVRAK TOMAC

Vrtec Reka, Veslarska ulica 5, 51000 Reka, Hrvaška
e-mail: Eliana.Cavrak-Tomac@rivrtici.hr

Željko BONETA

Univerza v Reki, Učiteljska fakulteta, Sveučilišna avenija 6, 51000 Reka, Hrvaška
e-mail: zboneta@uniri.hr

POVZETEK

Članek izhaja iz Bourdieujevega koncepta habitusa kot konstitutivnega elementa identitete, ki generira določeno podobo realnosti, ki posamezniku ustvarja predpostavke in odpira možnosti delovanja v skladu z viri kulturnega, gospodarskega in družbenega kapitala. Z uporabo metode kvalitativne analize življenjske zgodovine, na vzorcu petnajstih staršev, je bil namen raziskati v kolikšni meri na izbiro vrtca v italijanskem jeziku vpliva jezikovna ideologija, družinski jezik, prakse in strategije, povezane s starševskim habitusom. Intervjuji razkrivajo obstoj treh modelov družinske jezikovne prakse: prvi, v katerem zaradi starševskega nepoznavanja italijanskega jezika prevladuje hrvaški jezik, drugi, v katerem prav tako prevladuje hrvaški jezik, vendar z občasnimi aktivnostmi v italijanščini in tretji, ki izvaja hkratno dvojezičnost, v kateri vsak starš nagovarja otroka v njegovem dednem jeziku. Glavni razlog za vpis otroka v prva dva modela izhaja iz želje staršev, da bi se otrok naučil italijanščino, kar dojema kot obliko naložbe v njegov kulturni in družbeni kapital. V tretjem modelu, ki ga izvajajo starši z izkušnjami zgodnje jezikovne in kulturne socializacije v italijanskem jeziku, je vpis logično nadaljevanje družinske jezikovne prakse, oblika uveljavljanja pravice do izobraževanja v maternem jeziku in pomemben mehanizem prehoda skupinske identitete na otroka.

Ključne besede: habitus, dedni jezik, vrtci za italijansko narodno manjšino na Hrvaškem, jezikovna in kulturna socializacija, modeli družinske jezikovne prakse

IZVORI I LITERATURA

- Alshafi, Morad (2019):** Language Maintenance and Heritage Language Education: The Case of a Weekend Arabic School in New Zealand. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 8, 2, 8–29.
- Banovac, Boris & Željko Boneta (2006):** Etnička distanca i socijalna (dez)integracija lokalnih zajednica. *Revija za sociologiju*, 37, 1–2, 21–46.
- Bourdieu, Pierre (1977a):** The Economics of Linguistic Exchanges. *Social Science Information*, 16, 6, 645–668. <https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/Bourdieu1977.pdf> (zadnji pristup: 2020-04-04).
- Bourdieu, Pierre (1977b):** „Cultural Reproduction and Social Reproduction“. U: Karabel, Jerome & Albert H. Halsey (ur.): *Power and Ideology in Education*. New York, Oxford University Press, 56–69.
- Bourdieu, Pierre (1986):** The Forms of Capital. U: Richardson, John (ur.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Westport, London, Greenwood Press, 241–261.
- Bourdieu, Pierre (1992):** Što znači govoriti. Zagreb, Naprijed.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (2012):** Reprodukcijska u obrazovanju, društvu i kulturi. *Reč*, 82, 28, 67–121. <https://www.fabrikaknjiga.co.rs/wp-content/uploads/2012/03/03-Pjer-Burdije.pdf> (zadnji pristup: 2016-09-21).
- Bourdieu, Pierre & J. D. Loic Wacquant (1992):** *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago, Polity Press.
- Brajdčić Vuković, Marija & Jasminka Ledić (2017):** Profesionalna socijalizacija mladih znanstvenika: Teorijsko-metodološki pristup. Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci.
- Bucholtz, Mary & Kira Hall (2004):** Language and Identity. U: Duranti, Alessandro (ur.): *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford, Blackwell Publishing, 586–614.
- Clark, Tom (2006):** Language as Social Capital. Doktorski rad. University of Toronto. <http://vuir.vu.edu.au/772/> (zadnji pristup: 2020-03-21).
- Cummins, Jim (2000):** Bilingual, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- Cvikić, Lidija, Jelaska, Zrinka & Lada Kanajet Šimić (2010):** Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika. *Časopis za hrvatske studije*, 6, 1, 113–127.
- Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina & Goran Pavel Šantek (ur.) (2006):** Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jemenski i Turk.
- Eriksen, Thomas H. (1993):** *Ethnicity and Nationalism*. London – Boulder, Pluto Press.
- Fishman, A. Joshua (1992):** Reversing Language Shift. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- Goodson, Ivor (2001):** Story of Life History: Origins of the Life History. *Method in Sociology, Identity*, 1, 2, 129–142.
- Holland, Dorothy, Lachicotte, William Jr., Skinner, Debra, & Carole Cain (1988):** *Identity and Agency in Cultural Worlds*. Cambridge, Massachusetts and London, England, Harvard University Press.
- Hržica, Gordana, Padovan, Nevena & Melita Kovačević (2011):** Društvenojezični utjecaj na dvojezičnost – hrvatske dvojezične zajednice u Istri i Beču. *Lahor*, 2, 12, 175–196.
- Jelaska, Zrinka (2014):** Vrste nasljednih govornika. *Lahor*, 1, 17, 83–105.
- Jenkins, Richard (2014):** *Social Identity*. London and New York, Routledge, Taylor & Francis Group.
- Jernej Pulić, Mirna (2016):** Jezik kao kapital u istarskom multikulturnom okruženju. Sveučilište u Zagrebu. Neobjavljeni doktorski rad.
- Kalanj, Rade (2002):** Pierre Bourdieu. Sociologija i angažman. *Socijalna ekologija, časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, 11, 1–2, 97–113.
- Lončar, Marija, Šuljug Vučica, Zorana & Tea Bubić (2019):** Teorijsko-metodološki aspekti pristupa životne povijesti u sociologiji. *Revija za sociologiju*, 49, 3, 377–398.
- Mu, Michael (2014):** Heritage Language Learning for Chinese Australians: the Role of Habitus. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 35, 5, 497–510.
- Mu, Michael & Karen Dooley (2015):** Coming into an Inheritance: Family Support and Chinese Heritage Language Learning. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 18, 4, 501–515.
- Otcu, Bahar (2010):** Heritage Language Maintenance and Cultural Identity Formation: The Case of a Turkish Saturday School in New York City. *Heritage Language Journal*, 7, 2, 112–136.
- Pavlenko, Aneta & Adrian Blackage (ed.) (2004):** *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts*. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- Revis, Melanie (2019):** A Bourdieusian Perspective on Child Agency in Family Language Policy. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 22, 2, 177–191.
- Schneider, Jens & Christine Lang (2014):** Social Mobility, Habitus and Identity Formation in the Turkish-German Second Generation. *New Diversities*, 16, 1, 89–106.
- Sekulić, Duško (2010):** Pojam identiteta. U: Budak, Neven & Vjeran Katunarić (ur.): *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 15–47.
- Smith, Stephen Samuel & Jessica Kulynych (2002):** It May Be Social, but Why Is It Capital? The Social Construction of Social Capital and the Politics of Language. *Politics & Society*, 30, 1, 149–186.

Tomanović, Smiljka (2010): Odrastanje u Beogradu. Oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja. Beograd, Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Val, Adriana & Polina Vinogradova (2010): What is the Identity of a Heritage Language Speaker? Heritage Briefs. Center for Applied Linguistics. <http://www.cal.org/heritage/> (zadnji pristup: 2020-03-21).

Wong Fillmore, Lily (1991): When Learning a Second Language Mean Losing the First. Early Childhood Research Quarterly, 6, 3, 323–346.

Wong Fillmore, Lily (2000): Loss of Family Languages: Should Educators Be Concerned? Theory into practice. Children and Language at School, 39, 4, 203–210.

Yang, Terry (2008): Hmong Parents Critical Reflections on Their Childrens Heritage Language Maintenance. Journal of Southeast Asian American Education and Advancement, 3, 1, 1–19.

THE READINESS OF EDUCATIONAL PROFESSIONALS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN EDUCATION IN SLOVENIA

Polonca PANGRČIČ

Alma Mater Europaea ECM, Slovenska ul. 17, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: polonca.pangrcic@almamater.si

Jasmina KRISTOVIČ

Alma Mater Europaea ECM, Slovenska ul. 17, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: jasmina.kristovic@almamater.si

Sebastjan KRISTOVIČ

Alma Mater Europaea ECM, Slovenska ul. 17, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: sebastjan.kristovic@almamater.si

ABSTRACT

The purpose of the research was to focus on educators and their attitude towards international guidelines in education. A descriptive and causal non-experimental method was used. Using a representative sample (N = 525), we looked for correlations in the field of the holistic approach and the use of international guidelines. When searching for correlations between formal education and following the guidelines, 8 out of 10 correlations were statistically confirmed: imagination, creativity, memory, reasoning, respect for beauty, physical skills, communication/social skills and critical thinking, in favour of respondents with a lower level of education. Statistically significant correlations between knowledge of the holistic approach and adherence to the guidelines were not found.

Keywords: holistic approach, logopedagogy, educational professionals, UNESCO, European Commission

DISPONIBILITÀ DEGLI OPERATORI EDUCATIVI PER LO SVILUPPO SOSTENIBILE NELL'AMBITO DELL'ISTRUZIONE IN SLOVENIA

SINTESI

Lo scopo della ricerca era focalizzato sugli educatori e sul loro atteggiamento nei confronti delle linee guida internazionali in materia di istruzione. Abbiamo utilizzato un metodo descrittivo e causale non sperimentale di ricerca pedagogica. Su un campione rappresentativo (N = 525), abbiamo cercato correlazioni nel campo dell'approccio olistico e l'uso di linee guida internazionali. Nella ricerca di correlazioni tra l'istruzione formale e il rispetto delle linee guida abbiamo individuato e confermato come statisticamente significative 8 correlazioni su 10, ovvero: immaginazione, creatività, memoria, ragionamento, rispetto della bellezza, abilità fisiche, abilità comunicative/sociali e pensiero critico, per lo più a favore di intervistati con livelli di istruzione inferiori. In nessuna delle linee guida sono state trovate correlazioni statisticamente significative tra la conoscenza dell'approccio olistico e l'aderenza alle linee guida di cui sopra.

Parole chiave: approccio olistico, logopedagogia, educatori, UNESCO, Commissione Europea

INTRODUCTION

Today, our life is more global than at any time before. We can reach any country, person, information we want, at any time we want, from anywhere we want.

Throughout history, countries have developed their own systems over the years, including educational systems. Every country followed its own system and sometimes implemented it while incorporating some improvements from other countries, but educational systems have always been regarded as rigid. Change happened slowly and was usually not welcomed by teachers. Today we live our lives so fast. Everything is happening at lightning speed and rigid educational systems started to change, too.

First, the United Nations (UN) established that all the people of the world need education, which is very important, and that all countries should establish the 'intellectual and moral solidarity of mankind' (Republika Slovenija, 2021), so UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) was formed in 1945. Its constitution establishes the goals and the founding mission, which is to advance peace, sustainable development and human rights by facilitating collaboration and dialogue among nations. Since then, UNESCO has pursued this objective through five major program areas: education, natural sciences, social and human sciences, culture, communication and information (UNESCO).

The importance of a humanistic approach in education has been emphasised by the Faure Commission in the report *Learning to Be* (Faure et al., 1972) and almost 20 years later in the report *Learning: The Treasure Within* by the Delors Commission (Delors, 1996). Both of them also highlighted the concept of lifelong learning. Education is a continuous process of enriching knowledge and skills, and at the same time an exceptional tool for shaping personalities and relationships between individuals (Delors, 1996, 14). In the report they established 'the four pillars' of education, the importance of which will be apparent in the future: learning to be, learning to know, learning to do, and learning to live together.

All 192 countries in UNESCO are striving for better educational opportunities and possibilities for all children. So, when the European Union's Commission formed its General Directorate for Education, Youth, Sport and Culture, it was expected to consider these guidelines in its documents. The need for better education was presented in Lisbon and known as the Lisbon Strategy (European Committee of Regions), and sustainable development is the global as well as the European goal in education. There are 17 sustainable goals to achieve until 2030 and one of them (goal number 4 – SDG4) is quality education (Sustainable Development Goals). This reaches from preschool education to university level degree. It means that all children across the world should have access to the best opportunities for quality education provided by quality teachers and educational professionals, quality content, materials, etc.

Global guidelines tend towards the holistic approach to education (Delors, 1996; Faure et al., 1972; UNESCO, 2002, 2014, 2015). UNESCO (2002, 24) explains: "The fundamental principle is that education must contribute to the overall development of each individual, mind and body, intelligence, sensitivity, aesthetic sense, personal responsibility and spiritual values". This recognised the importance of educating the whole person, not only physically and mentally, but also what is really important: spiritually. The spiritual dimension of a person has been left aside for a long time. Frankl (2014) says that all three dimensions of a person must be in balance and considered in educating a young person (Längle, 2013; Schechner & Zürner, 2013; Siller & Waibel, 2018; Waibel, 2017a, 2017b; Waibel & Wurzbainer, 2016).

Logopedagogy, derived from Frankl's logotherapy and existential analysis (Frankl, 2014), considers upbringing and education as something personal and holistic. The relationship between the person of the teacher and the person of the child is mutual, interactive and respectful. The child is a subject, which in the context of logopedagogy means that each person should be accepted and taken seriously as a thinking and feeling being. We adapted the basic characteristics of the holistic and logopedagogical approach from Forbes and Martin (2004), after Frankl's 10 theses on the person and the 10 theses of logopedagogy (Schechner & Zürner, 2013): the ability to be free and responsible, ability to discover and improve values, ability to make good judgments, ability to see the meaning of one's own existence, meta learning and social skills.

In the educational process, the student, the teacher and the learning content are in a mutual relationship at all times. In the learning process itself, we must start from a person (student) and work for a person (student), while building on relationships with ourselves, the world and life. Just as the dynamics of relationships are constantly changing, so are the meanings. Frankl says that there is no universal meaning of life, but only the unique meanings of individual situations (Frankl, 2014, 54). Some of them relate to the human condition and that is what we have as values. Frankl goes on to say that values cannot be taught, values must be lived. Even meaning cannot be given; the teacher cannot give meaning to their students, but can offer an example, a personal example of their own devotion to research, truth and science (Frankl, 2014, 80).

According to multiple intelligences theory, Ramos-Ford and Gardner (1997) state that teachers, among some other professionals, have interpersonal intelligence in a more developed form than others. We know that some students are more sensitive towards deeper questions, especially about the meaning of life, our existence, why we live or die, etc. Gardner named this existential intelligence (Marens, 2020) instead of spiritual intelligence, which is difficult to measure. Ferbežer (2011) asserts that spiritual sensitivity describes multiple children, some of them very young, with deep insight and some serious questions about life, the universe, God, suffering, empathy, etc. From our

perspective, it is very important for teachers to be aware of this and live through existential questions and terms to be an example for students and for all to strive for self-actualisation and self-transcendence.

One of the objectives of our survey was to ascertain whether teachers and other educational professionals are devoted to their values and the meaning of education. If we can pass some of that love for content to children, we do not need extensive and complicated methods. The learning process will start by itself. That requires a person. A person to teach a person (Waibel, 2017a). This is especially important when we work with more sensitive students at a personal level, because it can be communicated to all other levels.

It usually happens in traditional or transmission teaching and cognitive-constructivist teaching. This method of teaching considers just the cognitive part of a person and is certainly not a holistic approach. More able students were bored and oppressed by this form of teaching, which is why the forms began to change to constructivist forms (Plut Pregelj, 2008, 16) which emphasise the process of acquiring knowledge (Marentič Požarnik, 2008, 32-34) and should be more suitable for teaching able students. Neither of them considers the person of a student as whole or from a holistic perspective and this clearly indicates the need to change the approach.

Teachers still mostly occupy able and faster students with more and more tasks. In solving these tasks, they are left to their own devices, and this is not the most appropriate approach for them, as they may become bored and start to distract other students and teachers (Feldhusen, 2005; Ford, Alber & Heward, 2005; Galbraith, 1992; Reis, 2004; Sapon-Shevin, 1994; Sousa, 2003). Such students say that school is too easy for them and that they would prefer to read more interesting books during class, learn future material, and most of them said that they are bored and that they wish they could learn things that are interesting to them, and do so at their own pace (Gallagher, 2000, 686; Galbraith, 1992). From boredom some students can easily fall to depression or other health problems, which is another field research of our research group. Considering the person of a student means respecting him or her with all his or her needs.

Research into holistic approaches to develop sustainability show that all the participants in the research developed competencies in sustainability and the research competency (Albareda-Tiana *et al.*, 2018). After they used project-oriented learning, which is based on holistic principles, the communication (oral and writing) and teamwork improved and they developed the competency to apply ethical principles related to sustainability values in their personal and professional behaviour (Albareda-Tiana *et al.*, 2018, 13). Badjanova & Iliško (2015, 138) state that the holistic approach to education can significantly affect the quality of the teaching and learning process in primary school. They asked the teachers about the use of a holistic approach in their everyday situations and found that the

principles of the holistic approach can be successfully introduced even in schools which are not based on a holistic paradigm. Gültekin *et al.* (2013, 59) researched the principles of holistic education and they state that individuals should search for meaning as an intrinsic aspect of their full development, and that the holistic curriculum should be dynamic and create an awareness of the learner's wholeness, and that learning is an inner process of self-discovery and a cooperative activity. Holistic learning, in the sense of teaching for life, has created management structures that have successfully fostered healthy, happy, and responsive organisations. Holistic schools are flexible and have mixed ages and abilities; they can create a pathway for class transfer at different times, which is reflected in performance and provision of the life-related solution and not just in assessments such as examinations (Idapalapati, 2017, 291). Hare (2006) points out the importance for understanding the representation and output of the holistic approach in education. He states that the actions require sophisticated judgment and maturity of teachers and students, which is a part of a dynamic programme, and they can collaboratively build up a wide range of skills and attributes that will serve them well in the future (Hare, 2006, 321).

THE AIM OF THE STUDY

The research was conducted mainly because we wanted to determine whether educational professionals follow the global and European guidelines in education.

Our research question focuses on exploring the relationship between the level of formal degree of educational professionals and the consideration of European and UNESCO guidelines in education. Furthermore, we want to address the issue of whether guidelines related to the traditional approach in education are highly regarded by educational professionals compared to holistic approach guidelines. We are mainly interested in whether the educational professionals are aware, understand or/and consider international documents pertaining to a holistic approach to education in their daily practice.

By identifying obstacles in the implementation of holistic approach guidelines in the practice (UNESCO, OECD, European Union Commissions and other international institutions' efforts) a step forward could be made in adopting a holistic approach in Slovenian public schools. The holistic approach is related to Frankl's logotherapy (Frankl, 2014, 2015), logopedagogy (Forster-Benkler, 2019; Schechner & Zürner, 2013), existential analysis (Längle, 2013) and existential pedagogy (Waibel & Wurzhainer, 2016; Waibel, 2017a, 2017b). These are based on the personality traits and character of a person, but there could be a correlation with the level of formal degree. Educators should be a powerful pillar of society; however, teaching is not always seen as an attractive career.

Because of the complexity of the whole study, only one aspect of the study will be presented in this paper. We observed the ten most important variables, in a holistic

way of teaching, for a holistic approach to education. The observed variables are guidelines set by UNESCO and the European Union's Commission: stimulating the imagination of children/students; encouraging creativity in children/students; developing and strengthening of memory, reasoning, appreciation of beauty, physical skills, communication/social skills; developing critical thinking and independent judgment; acquisition of general human values; developing personal commitment and responsibility.

Our motivation for this study derives from UNESCO's theoretical background. Since the Faure Report, followed by the Delors Report, the fundamental aim of education was and still is to integrate the physical, intellectual, emotional, and ethical aspects of the individual into a complete person (UNESCO, 2002, 23; UNESCO 2015). UNESCO believes that the human person's individual and social development is anchored in eight core values: Health and Harmony with Nature, Truth and Wisdom, Love and Compassion, Creativity and Appreciation of Beauty, Peace and Justice, Sustainable Human Development, National Unity and Global Solidarity, and Global Spirituality, and related values and all these values converge around the central value of respect for Human Dignity. Further, they state that education must contribute to the total development of the whole person—body and soul, mind and spirit, intelligence and emotion, creativity and sensitivity, personal autonomy and responsibility, social conscience and commitment, human, ethical, cultural, and spiritual values. A definition and explanation of these fundamental and dominant values serves as a basic guideline for a holistic approach to learning, utilising a valuation process which takes into consideration the cognitive, affective, and behavioural powers of the learner (UNESCO, 2002, 24-25). Nan-Zhao (2004), a director at the International Centre of Teacher Education, former Vice President for Networking, Asia-Pacific Network for International Education and Values Education (APNIEVE) and a member of the International Commission of Education for the Twenty-first Century, states that national curricula should aim at cultivating the qualities of imagination and creativity; acquiring universally shared human values; developing aspects of a person's potential: memory, reasoning, aesthetic sense, physical capacity and communication/social skills; developing critical thinking and exercising independent judgment, and developing personal commitment and responsibility. These are also the essence of pillar learning as outlined in the Delors Report (Delors, 1996; UNESCO, 2002; 2014). The Incheon Declaration (UNESCO, 2015) commits all countries to promote quality lifelong learning opportunities for all, in all settings and at all levels of education to ensure that all learners acquire by 2030 the knowledge, values, attitudes, and skills needed to promote sustainable development, including, among other aspects, through education for sustainable development and sustainable lifestyles. The main idea is embedded in a holistic and humanistic vision which contributes to a new model of

development, based on the principles of human rights and dignity, social justice, peace, inclusion and protection, as well as cultural, linguistic and ethnic diversity, shared responsibility and accountability (UNESCO, 2015, 7-8, 24-26, 48-49). The European Union and UNESCO share values and objectives and are joining efforts to support countries in achieving the Sustainable Development Goals, which also covers the field of education (UNESCO). European strategies are based on promoting competencies for quality lifelong learning and especially on supporting teachers and school leaders regarding excellent teaching and learning (European Commission, 2013; 2017; European Union, 2019), which is important for realising the goals mentioned above, by themselves and by the students. By deciding on the content of the questionnaire, in addition to the already mentioned literature, we also took into account the guidelines from Eurydice Slovenia (Eurydice Slovenija), Eurydice Europe (European Commission), EU legislation (European Union) and some other relevant literature.

METHOD

Research Model

To address our research question, we used a descriptive and causal non-experimental method of pedagogical research (Cenčič, 2009; European Union, 2019; Sagadin, 1993). We designed a survey to explore the causes of the existing situation in Slovenian nurseries, primary and secondary schools regarding holistic education.

Data collection

The questionnaire was designed by the members of the research group (authors of this paper). It was designed in the open-source tool 1KA (Version 20.12.03, 2017), which provides an online survey service. The application also allows the saving of the data from completed and partially completed questionnaires. The link to the survey was sent to all educational professionals employed by any of the institutes of the Registry of Educational Institutions and Educational Programs, available from the Ministry of Education, Science and Sport of Republic of Slovenia (Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport). A cover letter explaining the aims and objectives of the research was sent along with the invitation to participate. The survey was active from April to June 2020.

Of approximately 40,000 educational professionals, 525 completed the survey, of whom 89.6% were female. The percentage of females was expected due to the high number of female teachers in Slovenian schools.

The questionnaire included five demographic questions (gender, age, length of service in education, highest formal education achieved and current job) and nine questions pertaining to the research problem (knowledge of the Delors Report; the importance of pillars in the future; the

concepts defining each pillar; knowledge of the Incheon Declaration; knowledge of the holistic approach; terms which characterise the holistic educational process; the level of consideration of these concepts in their own work and the level of implementation of European and UNESCO guidelines in their work).

The questionnaire was piloted within a smaller group of co-workers at the Alma Mater Europaea - ECM. Appropriate changes and further refinement of the questionnaire followed this stage. There was no validated questionnaire available nor previous results with which to compare our data.

Reliability and Validity

For the questions in which the respondents decided on the level of knowledge of the documents, the discrimination of the scales was ensured by a four-level Likert scale. We used a four-point scale at the level of adherence to guidelines in respondents work. We chose a four-point scale specifically to avoid mid-range responses, which usually indicate I don't know, or I can't define myself. This was one of the ways to ensure the good validity of our research.

In the absence of a previously validated measurement tool, this was the first attempt to measure the reliability of the tool. Validity can be determined by construct validity, content validity, face validity and/or criterion validity (Middleton, 2020). We ensured the construct validity with questions that effectively measured our construct about holistic education, and they were carefully developed on the existing knowledge base. We also ensured content validity by measuring only holistic education connected content.

Data analysis

The data were processed with a computer program for statistical analysis SPSS, version 21 and were first coded, and then descriptive statistics were performed for the obtained data, where parameter estimates (structural percentages) were calculated by frequency analysis (Sagadin, 2003, 16-19).

Correlations between ordinal variables were checked with the chi-square (χ^2) test. The risk was considered at a level of 0.05.

Procedure

The procedure of the research was followed by steps. Because our research is part of a larger national project entitled Holistic educational process and mental health strengthening, the research group started with a theoretical frame. Only the holistic educational process will be described here.

We studied the relevant literature from the field of holistic education. We were especially sensitive to literature claims about the aspect of wholeness in students. Logotherapy, logopedagogy, existential pedagogy, and Holistic Educational Process literature were the basis upon which we developed our theoretical framework and a survey

questionnaire for this research. The data were gathered using a web survey that invited educational professionals to participate in the study.

RESULTS

The reliability of Likert scales for measuring attitudes was checked by the method of analysis of internal consistency with Cronbach's alpha coefficient (α) (Sagadin, 2003). The high value of Cronbach's alpha coefficient for 20 items in our questionnaire ($\alpha = 0.985$) shows the good quality and high reliability of rating scales.

Participants

The distribution of respondents by age is fairly even. 31.5% of participants were between 51 and 60 years old, followed by age groups between 41 and 50 years (30.8%) and 31 and 40 years (24.2%). 8.3% of respondents were below 30 years old and just 5.2% were 61 years old or over.

Close to one third (28.7%) of respondents had 11 to 20 years of service in education, and 26.2% had 31 or more years of service in education. 22.6% had up to 10 years of service and 22.4% of all respondents had 21 to 30 years of service in education. All these groups are evenly distributed, and this is very good for work experience distribution.

The majority of respondents achieved a university degree (2nd Bologna level) or college degree, specifically 51.9%, followed by respondents with a 1st Bologna or bachelor's degree (34.7%). 7.5% of respondents had completed secondary education, and 5.8% had a specialisation, scientific master's, or doctoral degree. Such a structure of the sample is expected due to the qualifications required for teacher or other educational work with students.

Slightly more than half of the respondents (50.4%) are primary school teachers, followed by other professionals (pedagogue, psychologist, special or rehabilitation pedagogue, special educator, etc.) (18.4%), preschool teachers (11.8%) and their assistants (7.9%). The survey covered 6.6% of secondary school teachers, and 4.8% head teachers.

Data analysis

Respondents were asked to indicate to what extent they take into consideration the European and UNESCO guidelines in their work. These guidelines suggested stimulating the imagination of students; encouraging creativity in students; developing and strengthening memory, reasoning, the appreciation of beauty, physical abilities, communication/social skills; developing critical thinking and independent judgment; acquisition of universal human values and developing personal commitments and responsibilities in the educational process.

They were asked to indicate to what extent they comply with and/or implement the guidelines. A choice between not consider at all, rarely consider, sometimes consider and

always consider was presented. The respondents chose mostly between sometimes consider and always consider, so we combined not consider at all and rarely consider and labelled it 'does not consider'. We labelled sometimes consider and always consider as 'always consider'.

A chi-square value was calculated for each guideline.

The level of compliance within each guideline is very high, as we can see in Table 1. Acquisition of universal human values ($\chi^2 = 2.686$, $p = 0.444$) and developing personal commitments and responsibilities ($\chi^2 = 1.499$, $p = 0.682$) are the only two guidelines for which we did not find statistically significant differences. All groups of educational professionals take values into account and more than 85% of the respondents always do so. We can conclude that human values are in the highest place of all EU/UNESCO guidelines listed before and in the survey. Responsibility is also one of the guidelines that is highly ranked by educational professionals and there are no significant differences between degrees of education groups. They always take responsibility into account in more than three-quarters of all answers they gave.

According to the values, developing and strengthening the communication/social skills are least important to educational professionals with the highest degree of education (61.1%), while 87.8% of all educational professionals with the 1st Bologna level consider communication and/or social skills in their work. The chi-square values show us statistically important differences between groups of the formal degree of education ($\chi^2 = 11.370$, $p = 0.010$).

We also found a statistically significant correlation between the degree of formally acquired education and consideration of encouraging creativity at their work ($\chi^2 = 19.703$, $p = 0.000$). More than 82% of educational professionals with the 1st Bologna level of educational degree always consider creativity at their work, compared to only 55.7% of educational professionals with the 2nd Bologna level. Educational professionals with the 2nd Bologna level are mostly teachers in elementary and secondary school. The question that immediately arises is how they are performing their lessons in class. Creativity is a very important category of human personality and the holistic educational approach.

Developing critical thinking and independent judgment is on the other hand more important to educational professionals with a higher degree of education (specialisation, master's, PhD – 88.9%). The chi-square value ($\chi^2 = 10.424$, $p = 0.015$) shows us statistically significant differences between the degree of education groups, especially between the group mentioned before and the 2nd Bologna level or college degree group, which considers this guideline only at 54.3%.

Stimulating the imagination of students shows an interesting association between the degree of formally acquired education and consideration of imagination in the respondents' work. The value of the chi-square ($\chi^2 = 23.116$, $p = 0.000$) shows us a statistically significant association between the degree of formal acquired education and this

guideline. The lower the degree of education, the more the educational professionals involve imagination in their work: educational professionals with high school degrees always consider imagination at almost 87%, educational professionals with a specialisation, master's or PhD are 20 per cent lower (66.7%). The differences can be attributed to preschool educators. They need the lowest formally acquired education for work, but on the other hand, they have to work with a child's imagination, which at this point in their development (from 1 to 6 years old) is extremely rich and fruitful.

Memory training has always been a special category of the educational system. Teachers and educational policymakers usually call it knowledge. The chi-square value $\chi^2 = 15.175$, $p = 0.019$, shows us statistically significant differences between the educational groups. The values considered are lower than in imagination and creativity. Less than half (44.4%) of educational professionals with the 2nd Bologna level and with specialisation, master's or PhD, always consider the developing and strengthening of memory at their work. Some of them do not consider it at all. Memorising is one of the important and always present features of teaching and learning. If we only think of multiplication tables, letters, poems, periodic systems, definitions and equations, etc. that children need to learn, we know that they probably did not think well of their statement in the survey.

At 88.9%, educational professionals with the highest levels of formal degree of education (specialisation, master's, PhD) apparently always consider developing and strengthening of reasoning, compared to educational professionals with the 2nd Bologna level or college degree, which do so in less than half (45.7%) of cases. Even preschool teachers do so more frequently (high school degree in 73.3% and more than one-third of 1st Bologna level educational professionals). The reason should be important because it is an indicator of thinking activity, which is (or it should be) a desirable trait in most school subjects, especially in science, mathematics, physics, chemistry, computer science, informatics, etc. The differences between degree groups are significant at $\chi^2 = 21.832$, $p = 0.000$.

The chi-square value of developing and strengthening the appreciation of beauty ($\chi^2 = 32.367$, $p = 0.000$) points us again to statistically significant differences between groups, where we have the highest values with preschool teachers (high school with 93.3%) and the lowest values at the level of primary and secondary school teachers (2nd Bologna level, college degree with 37.2%). This is a particularly significant difference between groups. Some of them stated that they do not consider the appreciation of beauty at all in their work. Such decisions are probably attributed to the higher proportion of all kinds of handicrafts in kindergartens, but the appreciation of beauty is much more than just making products.

Developing and strengthening physical abilities are least considered by educational professionals with the highest level of formal degree. All high school education

Table 1: Differences in degree of education and always consider each EU/UNESCO guideline - percentages within each guideline.

	High school	1st Bologna level	2nd Bologna level, college degree	Specialisation, master's, Ph. D.	Total within each guideline
Human values	80%	87.8%	83.5%	94.4%	85.4%
Personal commitment and responsibility	73.3%	82.2%	77.4%	72.2%	78.4%
Communication/ social skills	80%	87.8%	72%	61.1%	76.7%
Creativity	66.7%	82.2%	55.7%	77.8%	65.9%
Critical thinking	66.7%	66.7%	54.3%	88.9%	61%
Imagination	86.7%	72.2%	45.7%	66.7%	57.5%
Memory	60%	66.7%	42.7%	44.4%	51.2%
Reasoning	93.3%	63.3%	37.2%	61.1%	49.8%
Appreciation of beauty	93.3%	63.3%	37.2%	61.1%	49.8%
Physical skills	100%	62.2%	36.6%	38.9%	48.1%

degree groups always consider physical skills, compared to barely above one-third 2nd Bologna level, college degree, specialisation, master's or Ph. D. Chi-square values $\chi^2 = 42.323$, $p = 0.000$ indicate significant differences between the degree of education groups. And again, we see that some of the 2nd Bologna level degrees do not take this guideline into account in their work at all (3%). If we talk about a holistic education approach and the guidelines towards that, then it is clear that physical skills are as important as the cognitive and spiritual.

The degree of formally acquired education is not the only aspect in which we were interested. In the survey, respondents were asked to assess the extent to which they are familiar with the holistic approach in education. Only 10.1% of respondents state that they are very familiar with this approach. Almost half (48.5%) are somewhat familiar, 33.8% slightly familiar and 7.6% state that they are not familiar with the holistic approach at all. In the continuation of the questionnaire, they were asked to write six terms that, in their opinion, define a holistic approach. In this way, we gained a deeper insight into who our respondents are and how they think about the topic of a holistic approach. After the process of coding the answers, the answers were divided into two categories on the basis of whether their response falls under the understanding of a holistic approach, or not.

The research group determined the appropriate categories that adequately define the term holistic approach. Terms/keywords were classified into the following categories:

values, freedom, responsibility, autonomy, independence, imagination, creativity, play, appreciation of beauty and experiential values, empathy, conscience and intuition, the meaning, development of identity, self-transcendence, and self-distance, relationships (to oneself, to the world, to others, to life), self-image, self-esteem and self-confidence, dignity, attitude to the superfluous and religion, ethics, and personalisation. The terms were coded as 1 if a term belongs to the holistic educational process, while 0 was assigned to terms that do not belong to the holistic process. A new variable, Respondents' Answers, was constructed to count the number of concepts that define the holistic educational approach. If no such concept was reported by the respondent, the value of the new variable was set to zero. This variable was then used for further statistical processing regarding the holistic approach. Within each guideline, we compared whether there are differences between the values obtained in the new variable Respondents' Answers (see Table 2).

We found no differences within each guideline. The values of the chi-square test are not statistically significant, which means that the respondents were quite consistent in their answers in terms of compliance with international guidelines and the level of knowledge of the holistic approach. The level of compliance with EU/UNESCO guidelines is extremely high. In almost every guideline more than half of the respondents stated that they always consider the guideline in their everyday work. This is encouraging because, despite their false awareness about

Table 2: Chi-square values and significance - differences in compliance the EU/UNESCO guidelines and variable Respondents' Answers.

	Chi-square value (χ^2)	Significance (p)
Imagination	12.626	.397
Creativity	13.446	.337
Memory	8.274	.974
Reasoning	7.405	.830
Appreciation of beauty	11.510	.871
Physical skills	16.327	.570
Communication/ social skills	2.928	.818
Critical thinking	13.768	.316
Human values	13.703	.320
Personal commitment and responsibility	4.070	.982

this approach, they follow and work by the mentioned guidelines, but it can nevertheless indicate falsely high results. Overall, the most important three guidelines for the respondents are acquiring of human values, development of personal commitment/responsibility and development of communication/social skills. Obviously, there is a lack of these characteristics in children in preschool and schools and our data show that the respondents know how to recognise and develop them.

DISCUSSION AND CONCLUSION

We were observing the ten most important variables in the holistic way of teaching for a holistic approach to education, as set by UNESCO and EU Commission. We wanted to know whether Slovenian educational professionals (from preschool to secondary level) consider or take these guidelines into account in their everyday work. We consider these guidelines as most important in attaining the global goals pertaining to sustainable development, in education and beyond. Teachers and other educational professionals should be familiar with these guidelines, and they should take them into account in their work in parallel with the national curriculum. This is (or should be) one of the main tasks in their work.

Global organisations (European Committee of the Regions; UNESCO, 2002) consider these guidelines as very important for teachers and learners in heading towards better education and sustainable develop-

ment: stimulating the imagination of children/students; encouraging creativity in children/students; developing and strengthening of memory, reasoning, appreciation of beauty, physical skills, communication/social skills; developing critical thinking and independent judgment, acquisition of general human values and developing of personal commitment and responsibility. We would like to emphasise the importance for the children/students of considering these guidelines in their everyday work. These guidelines are very important for the development and wellbeing of children and young people. Today it is more important to develop certain personal and social characteristics in children than fill their heads with theoretical content, which is available in just a few taps on a smart device. Children are becoming lost in front of screens in a flood of information, while their inner person remains undeveloped, unrealised, and they cannot self-actualise.

The results show that the degree of formal education (of teachers and other educational professionals) influences the use of global guidelines in their everyday work. We expected that the higher the degree, the higher awareness of these guidelines and the consequent taking of them into account in their work. Conversely, we encountered a particular phenomenon. Respondents with the 2nd Bologna level, college or university level degree, gave the lowest scores of all. From all ten guidelines, very important competencies emerge, which educational professionals develop in students through the holistic approach. We found statically significant differences between the formal level of education and the use or implementation of eight guidelines in their daily work. The trend suggests the higher the education, the lower the consideration of the guidelines by respondents in their everyday work. The common point is level of educational degree. These give us reason to think again about the higher educational system in our country. The entrance level for elementary teacher is very loose. Since 2009 the average entrance limit levels to three Slovenian universities for the program Elementary Education (for teaching from 1st to 5th grade) were: 66.7 for University of Ljubljana, 53.4 for University of Maribor and 53.3 for University of Primorska (Fakultete in visoke šole v Sloveniji, 2020). It is most likely that some respondents who were students in the year 2009 were also captured in our survey.

We found no differences in terms of compliance with international guidelines and the level of knowledge of the holistic approach. Regardless of statistical significance, this is data that tells us a considerable amount about our respondents (preschool teachers, teachers, and other educational professionals). No matter what they think about knowing the holistic approach, and whether they really know it or not, many say they follow the international guidelines we have presented to them in their work. This may mean that they are not aware of the true meaning of a holistic approach. It can also mean that they are not familiar with the international documents that dictate the

guidelines in education, but it means they follow them intuitively. International (European and UNESCO) guidelines are not only the fruit of the imagination of some experts and scientists, but also reflect current needs and possible answers to them, which to a certain extent were also perceived by our respondents and which we also discovered with our research. Despite that fact, we have some concerns about the really high level of compliance for each guideline. This could mean that higher answers were given than could be reflected in reality.

Some studies pointed out that the holistic approach can be implemented in regular schools and that the quality of teaching rises if we do so (Badjanova & Iliško, 2015). It raises class dynamics (Albareda-Tiana *et al.*, 2018) and employee relations (Idapalapati, 2017). If we understand the importance of the holistic approach, live and work by it, we can develop in children certain well needed skills and attributes in life which can help them find a sense of meaning (Gültekin *et al.*, 2013; Hare, 2006). All these findings can be associated with our study and our educational system. We can implement holistic principles in the existing system if our educational professionals understand its main principles and the importance of its output.

Recommendations

Entering the faculties

Our recommendations are for a more rigorous entrance to all faculties of education and for all courses. First, we must raise the minimum points for entrance. The number of applications is not really a problem. The data for past years show that there are many more applications than places in the programs (Fakultete in visoke šole v Sloveniji, 2020; I.H., 2019;), meaning that these faculties can choose between them.

Moreover, teaching and raising a young generation must be the most responsible job. It means forming young personalities. Only a strong, solid personality can do that. A personality with a high value system, with clear goals and insight into what it means to be a teacher. Ramos-Ford and Gardner state that teachers need to possess more interpersonal intelligence and that they usually have this type of intelligence developed to a higher degree than do other people (Ramos-Ford & Gardner, 1997, 56).

We should certainly ask some questions of new applicants about how they feel about values, freedom, responsibility, autonomy, independence, imagination, creativity, etc. We recommend that interviews should be undertaken with applicants so we can determine whether they are truly capable of such studies and being a teacher. In that regard, we will finish this paper with an

Erich Fried quote (Waibel 2017b, 251): “It is important that the human being can do a lot and know a lot. But a lot more important is that the one who can do a lot and know a lot is a human being.”

Further study

Further studies should be made concerning how this affects children. We pointed out that they are not served properly in schools, so what would they say if we ask them - how does all that affect the students. Is there any connection between improper care from a holistic point of view (physical, psychological and spiritual) and children’s mental health? Some groups of students are, because of their traits and discrepancies between personal, social, cognitive, and affective development, an endangered group. The issue of an increasing level of depression and use of medication in the field of mental diseases is being answered within our research group and is presented in other articles.

LIMITATIONS OF STUDY

There were some limitations of the study that we should mention. First, the structure of the sample. In the research plan, we wanted to capture all educational works, from preschool and day care workers to elementary and secondary school teachers, principals and other educational professionals in Slovenian schools (pedagogues, psychologists, special education teachers, speech therapists, etc.). The respondents in our study are mostly teachers, so the sample structure of all respondents is not evenly distributed.

Second, there could be a larger sample size, although it was not planned in the research plan. The plan was made for the needs of the project (better understanding of the topics, teachers and educational professionals’ attitudes, current situation in the field of holistic education in Slovenia, etc.).

Third, no studies have previously been undertaken regarding the application of holistic or logopedagogic guidelines among teachers, schools, kindergartens in Slovenia. We did not find any research dealing with the statements of educational professionals concerning the holistic or logopedagogic approach in Slovenia.

ACKNOWLEDGEMENT

The Holistic Educational Process and Mental Health Strengthening project, number L5-1844, is funded by the Public Research Agency of the Republic of Slovenia (ARRS) and the International Institute of Psychotherapy and Applied Psychology in cooperation with Alma Mater Europaea – ECM.

PRIPRAVLJENOST VZGOJNO-IZOBRAŽEVALNIH DELAVCEV ZA TRAJNOSTNI RAZVOJ
V ŠOLSTVU V SLOVENIJI*Polonca PANGRČIČ*Alma Mater Europaea ECM, Slovenska ul. 17, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: polonca.pangrcic@almamater.si*Jasmina KRISTOVIČ*Alma Mater Europaea ECM, Slovenska ul. 17, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: jasmina.kristovic@almamater.si*Sebastjan KRISTOVIČ*Alma Mater Europaea ECM, Slovenska ul. 17, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: sebastjan.kristovic@almamater.si

POVZETEK

Osredotočanje na evropske in UNESCO-ve smernice v vzgoji in izobraževanju z upoštevanjem 4. cilja trajnostnega razvoja daje poudarek na vključujoče in pravično kakovostno izobraževanje. Ljudi naj bi opolnomočilo z znanjem, spretnostmi in vrednotami, da lahko živijo dostojno, gradijo svoje življenje in prispevajo k družbi. V okviru projekta Holistični izobraževalni proces in krepitev duševnega zdravja, ki ga financirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost (ARRS) in Mednarodni inštitut za psihoterapijo in aplikativno psihologijo v sodelovanju z Alma Mater Europaea – ECM, smo raziskovali v kolikšni meri respondenti udeležajo mednarodne smernice pri svojem delu. Dobljene podatke smo povezali s stopnjo pridobljene izobrazbe, saj smo predvidevali, da bolj izobraženi tudi pogosteje upoštevajo omenjene smernice. Rezultati kažejo 8 od 10 statistično značilnih korelacij med formalno izobrazbo delavcev in uporabo smernic. Univerzitetno izobraženi respondenti se najredkeje poslužujejo sedmih smernic: domišljija, ustvarjalnost, spomin, sklepanje, spoštovanje lepote, telesne spretnosti in kritično mišljenje. Ugotovljeno lahko povežemo z dodiplomskim izobraževanjem, ki pri bodočih delavcih v vzgoji in izobraževanju ne razvije dovolj senzibilnosti za obravnavane smernice celostnega pristopa, čeprav respondenti skoraj soglasno navajajo, da zmeraj upoštevajo vse navedene smernice pri svojem delu. Razlik med tistimi, ki po ocenah raziskovalcev, dobro poznajo holistični pristop in med tistimi, ki ga ne, nismo našli.

Ključne besede: celostni pristop, logopedagogika, vzgojno-izobraževalni delavci, UNESCO, Evropska komisija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- 1KA (Version 20.12.03) (2017):** 1KA. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede. <http://www.1ka.si> (last access: 2021-03-30).
- Albareda-Tiana, Silvia, Vidal-Raméntol, Salvador, Pujol-Valls, Maria & Monica Fernández-Morilla (2018):** Holistic Approaches to Develop Sustainability and Research Competencies in Pre-Service Teacher Training. *Sustainability*, 10, 10. <https://doi.org/10.3390/su10103698> (last access: 2022-01-11).
- Badjanova, Jelena & Dzintra Iliško (2015):** Holistic Approach as Viewed by the Basic School Teachers in Latvia. *Discourse and Communication for Sustainable Education*, 6, 1, 132–140.
- Cenčič, Majda (2009):** Kako poteka pedagoško raziskovanje. Primer kvantitativne neekspimentalne raziskave. Ljubljana, Zavod RS za šolstvo.
- Delors, Jacques (1996):** Učenje: skriti zaklad. Poročilo mednarodne komisije o izobraževanju za enaindvajseto stoletje, pripravljeno za UNESCO. Ljubljana, Ministrstvo za šolstvo in šport.
- European Commission (2013):** Supporting Teacher Competence Development for Better Learning Outcomes. European Commission, Education and Training, 41. <https://doi.org/10.1093/carcin/bgt077> (last access: 2021-03-14).
- European Commission (2017):** School Development and Excellent Teaching for a Great Start in Life. Brussels, European Commission.
- European Commission:** Eurydice Europe. https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/index_en.php_en (last access: 2021-07-08).
- Eurydice Slovenija:** Eurydice Slovenija. <https://www.eurydice.si/> (last access: 2021-08-27).
- European Committee of the Regions:** The Lisbon Strategy in Short. <https://portal.cor.europa.eu/europe2020/Profiles/Pages/TheLisbonStrategyinshort.aspx> (last access: 2021-03-15).
- European Union (2019):** Key Competences for Diversity. In: European Commission. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1/language-en#> (last access: 2020-12-11).
- European Union:** EUR Lex. <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (last access: 2020-04-06).
- Fakultete in visoke šole v Sloveniji (2020):** Dijaški.net. <https://dijaski.net/studij/fakultete-in-visoke-sole> (last access: 2021-02-12).
- Faure, Edgar, Herrera, Felipe, Kaddoura, Abdul-Razzak, Lopes, Henri, Petrovsky, Arthur V., Rahnema, Majid & Frederick Champion Ward (1972):** Learning to Be. *The World of Education Today and Tomorrow*. Paris, France, UNESCO.
- Feldhusen, John F. (2005):** Giftedness, Talent, Expertise and Creative Achievement. In: Sternberg, Robert J. & Janet E. Davidson (Eds.): *Conceptions of Giftedness*. Cambridge, Cambridge University press, 64–79.
- Ferbežer, Ivan (2011):** Spiritualna senzitivnost nadarjenih otrok. V: Gojkov, Grozdanka & Biljana Vujasin (ur.): *Zbornik rezimea sa međunarodnog naučnog skupa Darovitost i moralnost*, Vršac, Arad, 01. Juli 2011. Vršac, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača "Mihailo Palov", 305–319.
- Forbes, Scott H. & Robin Ann Martin (2004):** What Holistic Education Claims about Itself: an Analysis of Holistic Schools' Literature. In: American education research association annual conference. San Diego, California, American education research association, 1–26.
- Ford, Donna Y., Alber, Sheila R. & William L. Heward (2005):** Setting »Motivation Traps« for Underachieving Gifted Students. *Teaching Strategies in Gifted Education*. Texas, Prufrock press, 159–171.
- Forster-Benkler, Regula (2019):** Was Ist Logopäda-gogik? <https://leichtsinn-logotherapie.ch/logopaedagogik-resilienz/> (last access: 2021-01-06).
- Frankl, Viktor (2014):** Volja do smisla. Celje, Mohorjeva družba.
- Frankl, Viktor (2015):** Zdravnik in duša. Celje, Mohorjeva družba.
- Galbraith, Judy (1992):** Vodič za nadarjene. Ljubljana, DZS.
- Gallagher, James J. (2000):** Changing Paradigms for Gifted Education in the United States. In: Heller, Kurt A., Mönks, Franz, Sternberg, Robert J. & Rena F. Subotnik (ur.): *International Handbook of Giftedness and Talent*. Oxford, UK, Elsevier Science Ltd., 681–693.
- Gültekin, Mehmet, Ciğerci, Fatih Mehmet & Ati Merç (2013):** Holistic Education. *Journal of Education and Future*, 3, 53–60.
- Hare, John (2006):** Towards an Understanding of Holistic Education in the Middle Years of Education. *Journal of Research in International Education*, 5, 3, 301–322.
- Idapalapati, Srinivasa Rao (2017):** Teaching for Tests vs. Teaching for Learning. *European Journal of Education Studies*, 3, 4, 281–297.
- I. H. (2019):** Gimnazijec težje do poklica babice ali fizioterapevta kot zdravnika. <https://www.zurnal24.si/slovenija/gimnazijec-tezje-do-poklica-babice-ali-fizioterapevta-kot-zdravnika-324432> (last access: 2021-03-13).
- Längle, Alfried (2013):** Lehrbuch zur Existenzanalyse: Grundlagen. Facultas, Wuv.
- Marentič Požarnik, Barica (2008):** Konstruktivizem na poti od teorije spoznavanja do vplivanja na pedagoško razmišljanje, raziskovanje in učno prakso. *Sodobna pedagogika*, 59, 4, 28–51.
- Marens, Michele (2020):** Gardner's Theory of Multiple Intelligences. <https://www.simplypsychology.org/multiple-intelligences.html> (last access: 2021-03-15).
- Middleton, Fiona (2020):** The Four Types of Validity. <https://www.scribbr.com/methodology/types-of-validity/> (last access: 2021-03-15).

Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport: Evidenca vzgojno-izobraževalnih zavodov in vzgojno-izobraževalnih programov, 1.11.3.0, [3.50.2.0]. <https://paka3.mss.edus.si/registriweb/default.aspx> (last access: 2021-01-30).

Nan-Zhao, Zhou (2004): Four 'Pillars of Learning' for the Reorientation and Reorganization of Curriculum: Reflections and Discussions. http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/archive/cops/Competencies/PillarsLearningZhou.pdf (last access: 2020-03-02)

Plut Pregelj, Leopoldina (2008): Ali so konstruktivistične teorije učenja in znanja lahko osnova za sodoben pouk? *Sodobna pedagogika*, 59, 4, 14–57.

Ramos-Ford, Valerie & Howard Gardner (1997): Giftedness from a Multiple Intelligences Perspective. V: Colangelo, Nicholas & Gary A. Davis (ur.): *Handbook of Gifted Education*. USA, Allyn and Bacon, 54–66.

Reis, Sally (2004): Essential Readings in Gifted Education. Series introduction. USA, UK, India, Corwin Press.

Republika Slovenija (2021): Slovenija v OZN. Republika Slovenija, Mednarodne organizacije in mednarodno pravo. <https://www.gov.si teme/slovenija-v-ozn/> (last access: 2021-03-15).

Sagadin, Janez (2003): Statistične metode za pedagoge. Maribor, Obzorja.

Sapon-Shevin, Mara (1994): *Playing Favourites: Gifted Education and the Disruption of Community*. Albany, State University of New York Press.

Schechner, Johanna & Heidemarie Zürner (2013): *Krisen Bevältigen*. Viktor E. Frankl's 10 Thesen in der Praxis. Braumüller Verlag.

Siller, Heidi & Eva Maria Waibel (2018): Not Pure Harmony, but Less of a Power Struggle: What do Teachers and Pedagogues Think about using Existential Pedagogy? *Teacher Educator*, 53, 1, 44–66.

Sousa, David A. (2003): *How the Gifted Brain Learns*. USA, UK, India, Corwin Press.

Sustainable Development Goals: Take Action for the Sustainable Development Goals. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (last access: 2021-01-07).

UNESCO: <https://www.unesco.org/en> (last access: 2021-04-16).

UNESCO (2002): *Learning to Be: A Holistic and Integrated Approach to Values Education for Human Development; Core Values and the Valuing Process For Developing Innovative Practices for Values Education Toward International Understanding and a Culture of Peace*. Bangkok, Cambodia, Asia and Pacific Regional Bureau for Education, UNESCO.

UNESCO (2014): *Learning to Live Together*. Bangkok, UNESCO Office Bangkok and Regional Bureau for Education in Asia and the Pacific.

UNESCO (2015): *Incheon Declaration Framework for Action*. Asia and Pacific Regional Bureau for Education, UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656> (last access: 2020-12-07).

Waibel, Eva Maria (2017a): *Erziehung Zum Selbstwert. Persönlichkeitsforderung Als Zentrales Pädagogisches Anliegen*. Germany, Beltz Juventa.

Waibel, Eva Maria (2017b): *Erziehung Zum Sinn – Sinn Der Erziehung. Grundlagen Einer Existenziellen Pädagogik*. Germany, Beltz Juventa.

Waibel, Eva Maria & Andreas Wurzrainer (2016): *Motivierte Kinder – Authentische Lehrpersonen; Einblicke in Den Existenziellen Unterricht*. Germany, Beltz Juventa.

POROČILA IN OCENE
RELAZIONI E RECENSIONI
REPORTS AND REVIEWS

**POROČILA
RELAZIONI
REPORTS**

Marjan Horvat

International conference
SOCIAL FUNCTIONS OF FAIRY TALES,
(online), Institute IRRIS for Research,
Development and Strategies of Society, Culture
and Environment, Slovenian Society of
Aesthetics and New University,
16 June 2022

Conference programme committee: Prof Polona Tratnik (president), Prof Darko Darovec, Prof Claudio Povolo, Prof Paul Crowther.

This conference, one of the results of the three-year research project *Social Functions of Fairy Tales*, funded by the Slovenian Research Agency (J6-1807), offered a wide range of rich and in-depth contributions, aimed to shed new light on the social functions of fairy tales. According to the concept of the research project, as set by its principal investigator Polona Tratnik, almost all contributors substantiated their analysis by questioning the long-term impact of fairy tales; in particular, by exploring the role of fairy tales in building identities, imagining communities and nation-building processes, but also by linking fairy tale narratives within different aspects of modern life and contemporary challenges – e.g. representation of poverty and abundance in fairy tales in relation to ‘eating disorders’; the question of how the principles of deliberative democracy are being entailed in folk tales; the presentation of optical devices in classical fairy tales; exploring folk tales as they were retold by nature worshippers in Western Slovenia.

Thirteen papers grouped into four panels were presented. In the first, entitled *Fairy Tales for Nation Building Processes*, historian Darko Darovec presented his findings on fairy tales about Kralj Matjaž (85 until 1958) in the context of the emergence of this figure in the Slovenian environment. Referring to the discrepancies between the conception of ‘historical facts’ about the ‘Slovenian’ Kralj Matjaž and Hobsbawm’s thesis of a universal social imaginary of the ‘Ruler’, onto whom the people project their desires of good governance, Darovec argued that the Slovenian tales of Kralj Matjaž are actually placed in a matrix older than its ‘historical’ character (Matthias Corvinus), with motifs and characters, which have many analogies in the oldest Indo-European epic traditions. This motif of the benevolent absent king is namely found in many European mythologies (i.e. King Arthur) and is known in many other narrative folklore, regarding, for instance, the Frankish king Charle-

magne, the Holy Roman Emperor Frederick Barbarossa, the Balkan Kraljevič Marko and all the way back to the biblical king David. Prof Darovec presented some common and diverse characteristics of King Matjaž in comparison with other version of these tales, as an important case for the methodological and theoretical approach of collective and cultural memory and cognitive history for social-historical analysis. In this context, cultural theoretician Polona Tratnik presented her research of the motif of the “*hero who defeats the dragon and saves the community*” as a matrix on the basis of which the Slovenian national consciousness in the former Austro-Hungarian monarchy was being affirmed as an *Antemurale myth*, but she also explored how this myth was readjusted in the context of a new socio-economic system – socialism. The philosopher Paul Crowther presented his in-depth analysis of the fairy tale *The Goldenhorn* by Karl Dezzmann (1868) from the perspective of the author’s transition from a Slovenian nationalist politician to a representative of the German liberal tradition.

In the second panel, *Cultural Complexities*, anthropologist Mojca Ramšak presented the results of her extensive analysis, which included 1,512 fairy tales, legends, documentary tales and 230 published life stories from the last 150 years, all from Pohorje, a mountain range in the northwest part of Slovenia. She was particularly interested in the cultural and medical heritage of the Pohorje Mountains, while many previous sources mention visible signs of ‘different’ and sick people. People who narrated or wrote about these symptoms, although sporadically, associated them partly with alcoholism or endogamy, but mainly with social neglect, physical domestic abuse in youth, hunger, overwork, and the effects of war. Ramšak focused in particular on understanding these stories by placing them in a precise historical and cultural context, since in folk literature health and illness are never described in exclusively descriptive-epidemiological terms, but rather implicitly. The philosopher Valentina Hribar Sorčan supplemented this set of inquiry with an analysis of fairy tales from the perspective of attitudes towards food, eating habits and eating disorders. Fairy tales often describe the hardships of poverty and the search for food for basic survival on one hand, while the abundance of the rich on the other. “Attitudes towards feasts and drinking are ambiguous: on one hand, they arouse envy, on the other, disgust,” argued Hribar Sorčan, who at the end also expressed her considerations on whether reading this type of literature could help treat eating disorders such as anorexia and bulimia. The panel was concluded by philosopher and sociologist Jan Babnik and his analysis of optical devices (such as mirrors, lamps, and telescopes) in fairy tales. He focused on two tropes: a magic mirror that reflects or reveals the truth (whether real or distorted – magical), and the

camera as a soul-stealing device (similar to the old trope of the soul jar), and addressed the difference between them through the notion of the automaton and automatism (thus oscillating between the human and the camera).

Within the panel *Social Order and Distribution of Power*, four researchers presented their papers. International relations expert and long-time diplomat Milan Jazbec focused on aspects and elements of ruling in the story of Martin Krpan from Vrha, who is the most outstanding Slovenian literary hero of the nineteenth century. The focus of his analysis of this folk tale, written by the famous Slovenian politician, journalist and literary critic Fran Levstik, was especially on the relations among the main protagonists (the Emperor, Martin Krpan, the Empress, Minister Gregor and portraying the Court itself), since those, as Jazbec argued, reveal some fundamental principles of the medieval ruling matrix that are still present today. Historian Žiga Oman researched the rites of blood feud in the Slovenian folk ballad *Rošlin* and *Verjanko*. In his exploration of this literary work, first recorded in the nineteenth century, he was particularly interested in the limits and transgressions of peacemaking ideals in the late Middle Ages. Sociologist Marjan Horvat explored the role of narrative folklore in the formation of contemporary practices of deliberation. His research was conducted on the basis of selected Slovenian fairy tales and by using a novel methodological approach, in which he combined sociological fairy tale theory, deliberative democracy and cognitive history. Political scientist Cirila Toplak presented her analyses of tales and social practices of Nature Worshippers, a community that lived in remote areas of Western Slovenia until the mid-twentieth century, and displayed pre-modern and pre-Christian cultural features. She focused on a comparative analysis of nature worshippers' tales from Pavel Medvešček's collection *On a Red Cloud a Vineyard Is Growing* and collections of tales from the border region between Italy and Slovenia, where Nature Worshippers lived, published by ethnographer Ada Tomasetig.

In the fourth panel, *Identities, Beliefs, and Interpretations*, croatologist Dubravka Zima explored the social function of the fairy tale collection *Croatian Tales of Long Ago* by Ivana Brlić-Mazuranić. In her analysis of the collection, first published in 1916, she focused on the role of tales in terms of capturing Croatian identity, while she also presented in detail the ideological and imagological features of this collection of fairy tales, features related to social articulations, primarily those of a patriarchal community. In her paper, Anja Mlakar presented how the process of selection of "appropriate" narrative folklore took place in the nineteenth century, when the particular notion of the 'Good Slovenian' and Slovenianness in association with the Catholic Church

Ančka Gošnik Godec: *Kralj Matjaž*

prevailed. In conclusion, heritage expert Verena Vidrih Perko presented her in-depth comparative analysis of myths and fairy tales and their use in contemporary interpretation of heritage.

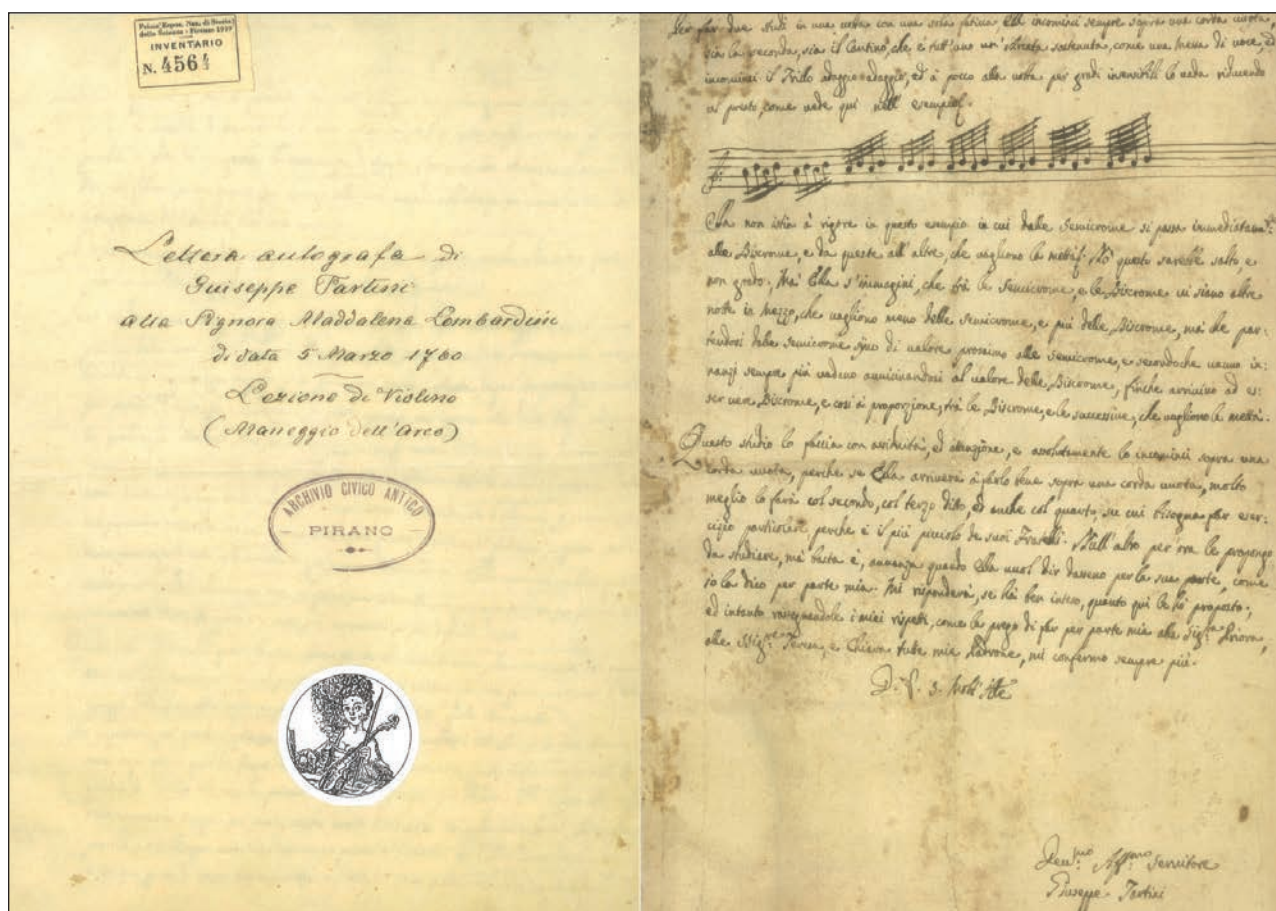
The conference justified its purpose. Based on Jack Zipes' sociological theory of fairy tales, especially on his later theory of memetics, which considers the transfer of universal patterns into concrete environments, the conference highlighted the need to illuminate complex narrative folklore from the perspective of very different disciplines – history, sociology, philosophy, heritage science, cognitive history, international relations and diplomacy, anthropology, etc. Furthermore, it turned out that, to a certain extent, the narrative folklore preconditions the deliberation in the contemporary community, which proves the relevance of the conference's wide approach, aimed to address this topic anew in an interdisciplinary environment. Namely, the discussion that followed showed that scholars have very different views on what social and political roles fairy tales entail, while also the role of cultural heritage per se, in relation to essentializing cultural identity, was under scrutiny. Nevertheless, the contributions and the discussions suggested some possible paths and synergies in a future exploration of the social and political impacts of narrative tradition on contemporary societies, accompanied with the topical issue of transforming cultural heritage into a progressive factor, which can contribute to socially sustainable development.

**OCENE
RECENSIONI
REVIEWS**

Duška Žitko (ur.):
GIUSEPPE TARTINI & MADDALENA
LAURA LOMBARDINI
(Pismo/La lettera/The Letter/La lettre/Der Brief).
Piran, Pomorski muzej »Sergej Mašera,« 2021,
48 str. in priloga: kopija faksimila pisma,
4 str.

Za omenjeno pismo je značilno, da kljub relativno zgodnjemu času (Padova, 5. marec 1760), še danes predstavlja primer Tartinijevega poučevanja na daljavo; seveda s tistimi in takratnimi (pismenimi in poštnimi) možnostmi. Ta je še vedno aktualna lekcija dopisnega šolanja, ki služi tudi kot vir vedenja o razvoju tedanje in takratne glasbene pedagogike. Po še vedno več kot 250-ih letih nagovarja violiniste z vsega sveta ter jim razkriva skrivnosti mojstrskega lokovanja z lokom. Kako tudi ne in več kot uspešno, saj je bil »naš« Giuseppe Tartini (Piran, 8. april 1692 – Padova, 26. februar 1770) tako skladatelj kot vio-

linist, pedagog in znanstvenik. Tako je izza svojih tehničnih in fizikalnih izkušenj ter dognanja tudi v tem primeru in z dodanimi notnimi primeri kar najbolj konkretno razložil (v prvem primeru) dotik loka in strun. Zato se je konkretno poslužil ne le svoje glasbe, pač pa med prvimi citira in se naslanja na glasbo slovitega predhodnika Arcangela Corellija (1653–1713) in zgradi eno svojih prvih tovrstnih tez na primeru ene od skladateljevih *fug.* Tartini svoji učenki svetuje igranje vsaj ene od njih, *fug.*, čisto vsak dan; s spreminjanjem in pohitevanjem tempa bo učenka lahko prišla prav do vrtoglave virtuoznosti. Nato se Tartini dotakne leg in konča tole svojo lekcijo z obravnavo in igranjem trilčka. Tartini tako svojo tovrstno dopisno šolsko uro v okviru svoje znamenite *Šole narodov* zdaj postreže s konkretno učenko, najslavnejšo zagotovo med vsemi, beneško violinistko Maddaleno Lauro Lombardini (Benetke, 9. december 1745 – 18. maj 1818). V času nastanka tega pisma ji je bilo komaj 14 let, bila je zelo nadarjena že v otroštvu in je kasneje (kot njen učitelj Tartini) zaslovela kot ena najboljših evropskih violinistk. Bila pa je tudi skladateljica. Vzorci s svojim učiteljem se več kot očitno vlečejo še naprej. Kljub

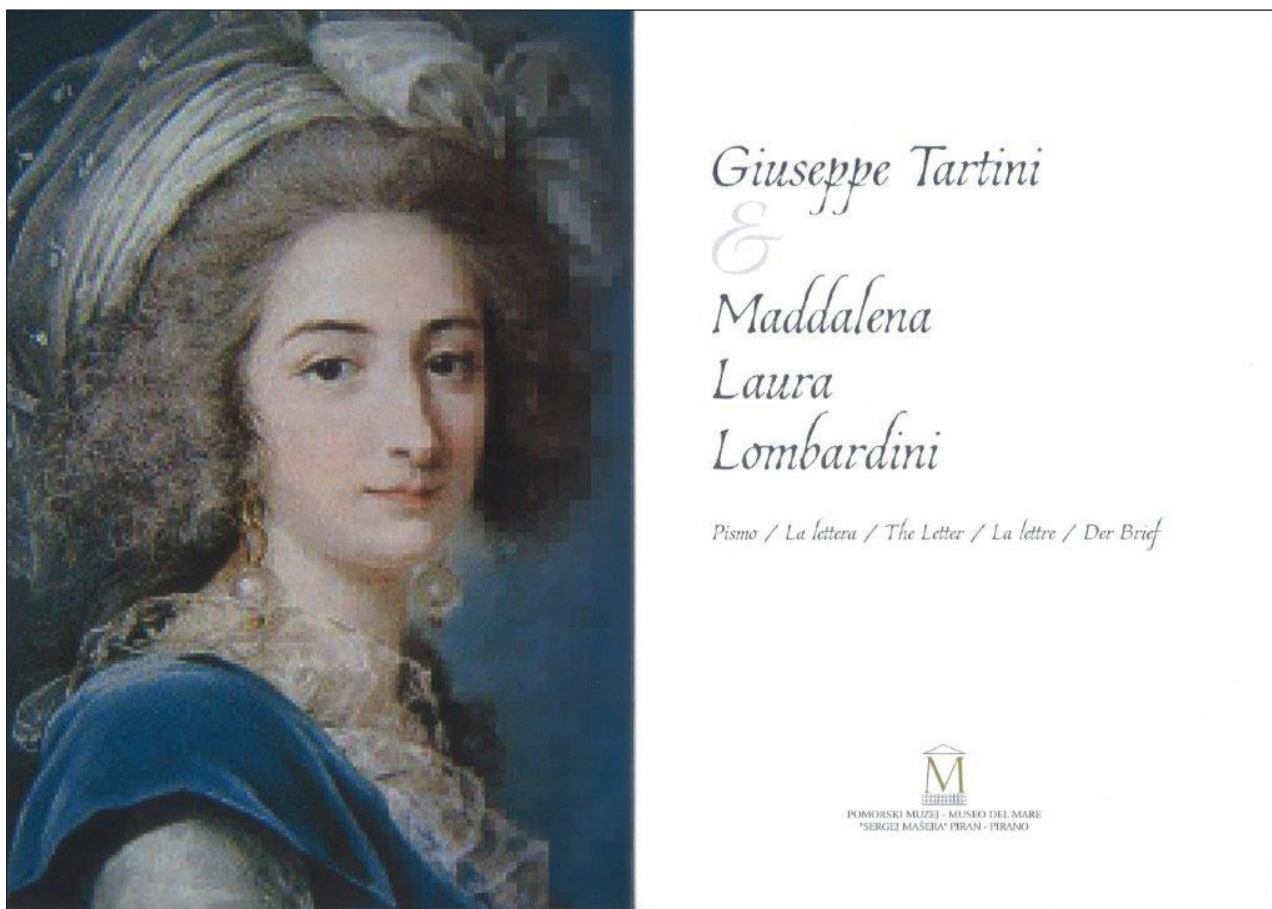
Sika 1: Prva in zadnja stran Pisma (orig. prepisa rkp., Padova, 15. 3. 1760).

temu jo Tartini v pismu naslavlja z »moja zelo cenjena gospa Maddalena,« jo vika in naslavlja z gospa. V pismu se poslovi od nje: »Vašega Presvitlega Blagorodja/Nadvse Vdanega in naklonjenega Slugo // Giuseppe Tartini.«

Torej imamo zdaj po kar precej oddaljenemu času pred seboj pismo, faksimile avtoriziranega prepisa učenki M. L. Lombardini, dragoceno in po vsem svetu citirano arhivsko listino, ki jo hrani *Mestni arhiv* v Piranu. Poleg izvirnika v italijanščini, njegovega lektoriranega prepisa in prevodov v kar pet jezikov, je med vsemi temi kar nekaj raritet, prvih objav. Tartini je leta 1727 v Padovi ustanovil svojo violinsko šolo v kateri je učil nadarjene učence od vsepovsod. Mednarodni sloves mu je prinesel častiljivi naziv *mojster narodov*. V letu, dveh ali več je imel letno največ deset učencev, v vseh štiridesetih letih njenega obstoja pa je šolo obiskovalo kakih 200 violinistov in skladateljev. Ti so v svoje dežele ponesli Tartinijev način igranja in komponiranja, pa tudi njegov pedagoški pristop: eros in espri ter filozofsko teoretični odnos do glasbe. Z njimi so se po Evropi razkropila tudi Tartinijeva dela v izvirnih rokopisih in avtoriziranih prepisih. Eden takih je zagotovo omen-

jena listina, ki se zdaj poraja pred nami in je v več pogledih zanimiva za vse – za laike in profesionalce; za prve kot omemba duha časa in prostora, od koder izhaja, za druge pa povsem konkretno, za »zakone v glasbi,« ki navkljub svoji starosti in odmaknjenosti k sreči veljajo še dandanes. Tako gre v tem primeru za neke vrste drobno pisemce (na vsega štirih straneh rokopisa), po drugi strani pa za mnogo več kot zgolj za neke vrste formalizem. Kajti baročna glasba, kamor sodi večinski del Tartinijevega opusa, še vedno sloni na večnih in še vedno aktualnih (tehničnih in muzikalnih) dognanjih. Do njih se je pravzaprav dokopal prav »naš« G. Tartini.

Neformalna urednica večjezične predstavitve te edinstvene in več kot pomenljive izdaje ob aktualni in v Sloveniji vesplošno razglašeni 330-letnici *Tartinijevega leta 2022*, je kustosinja za umetnostno zgodovino in muzejska svetnica *Pomorskega muzeja »Sergeja Mašere«* v Piranu Duška Žitko. Slednji, *Muzej*, je tudi izdajatelj omenjene monografije (zanj Franco Juri). Ne sam, pač pa skupaj in v sodelovanju s *Pokrajinskim arhivom Koper – Enoto v Piranu*, ki arhivirani in avtorizirani prepis Tartinijevega *Pisma* tudi hrani. D. Žitko je prispe-

Slika 2: Notranjost Tartinijevega *Pisma* (tisk; Piran, 2021).

vala še uvod k izdaji, prepis rokopisa (izvirnik je v italijanščini), za prevod v slovenščino pa je poskrbel Ravel Kodrič (2016; na željo in po naročilu *Muzeja*). Tu je bil kot neke vrste konzulent zraven tudi naš violinski as in eden najbolj verodostojnih izvajalcev Tartinijeve violinske glasbe, Črtomir Šiškovič. Že v uvodu je Žitkova z natančno skrbjo in poglobljeno orisala celoten okvir tega Tartinijevega pisma. Ker je ta slovenska izdaja večjezična, so sodelovali kot prevajalci še Slobodan Žmikić (hrvaški jezik), Charles Burney (angleški jezik), Antoine-Léonard Thomas (francoski jezik) in Johann Adam Hiller (nemški jezik). Lektore prevodov

omenjenih tekstov v vse navedene jezike je pripravila Mirjana Kramarič Francé, lekturo nemškega prevoda pa je prispeval Marko Korošec. Za prevode uvoda v vse navedene jezike sta poskrbela še M. Kramarič Francé in M. Korošec. Za digitalizacijo je poskrbela Blanka Štibilj, oblikovalka celotne, zahtevne in likovno raznolike pa spet enotne podobe, pa je bila Duška Đukić. Ocenjujemo, da je celotna izdaja tudi skrajno lepa (kvaliteta papirja in tiska, barve, velikost v A4 formatu, itd.). Delo je bilo natisnjeno v Sloveniji in je izšlo v 300 izvodih.

Franc Križnar

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Benedetto Carpaccio, Marijino kronanje, 1537, olje, platno* (Casadio & Castellani, 2005, 136).

Slika 1: *Benedetto Carpaccio, Češčenje Kristusovega imena s svetniki Janezom Krstnikom, Frančiškom, Pavlom in Bernardinom Sienskim, 1541, olje, platno, z veduto Kopa* (Casadio & Castellani, 2005, 94).

Slika 2: *Mojster Kranjskega oltarja (slikar Vid): Kužna slika, 1504, Sv. Primož nad Kamnikom* (Foto: Tomislav Vignjević).

Slika 3: *Ivana Brlič-Mažuranić* (Wikimedia Commons).

Slika 4: *Metagalaxie* (Victor Vasarely, 1979).

Slika 5: *Marija z otrokom in svetniki, 1518* (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 109).

Slika 6: *Kužna slika, 1519, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe* (Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe)

Slika 7: *Margaret Fuller* (Wikimedia Commons).

Slika 8: *Sv. Bernardin Sienski, tempera na les* (Casadio & Castellani, 2005, 92).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Benedetto Carpaccio, Coronation of the Virgin, 1537, oil, canvas* (Casadio & Castellani, 2005, 136).

Figure 1: *Benedetto Carpaccio, Adoration of the Name of Jesus with John the Baptist, St. Francis, St. Paul, and St. Bernardino of Siena, 1541, with a veduta of Koper, oil, canvas* (Casadio & Castellani, 2005, 94).

Figure 2: *The Master of the Altar from Krain (painter Vid): The Plague Image, 1504, St. Primus Above Kamnik* (Photo: Tomislav Vignjević).

Figure 3: *Ivana Brlič-Mažuranić* (Wikimedia Commons).

Figure 4: *Metagalaxie* (Victor Vasarely, 1979).

Figure 5: *Madonna and Child Enthroned with Saints, 1518* (V Italiji zadržane umetnine, 2005, 109).

Figure 6: *Plague Painting, 1519, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe* (Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe).

Figure 7: *Margaret Fuller* (Photo: Wikimedia Commons).

Figure 8: *St. Bernardino of Siena, Tempera on Wood* (Casadio & Castellani, 2005, 92).

